

VIKING

2014

Norsk Arkeologisk Selskap
Norwegian Archaeological Society

VIKING

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXXVII – 2014

Oslo 2014

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:

Axel Mjærum (hovedredaktør)
e-post: a.j.mjarum@khm.uio.no

Christian Løchsen Rødsrud
e-post: c.l.rodsrud@khm.uio.no

Astrid Johanne Nyland
e-post: a.j.nyland@iakh.uio.no

Herdis Hølleland:
e-post: herdish@vfk.no

Irmelin Axelsen (redaksjonssekretær)
e-post: viking-tidsskrift@arkeologi.no

Sonja Holte (korrekturleser)
e-post: sonja.holte@gmail.com

**TIDSRIST FOR INNSENDELSE AV MANUSKRIFT
TIL VIKING 2015 ER 1. MARS 2015.**

På forsiden:

Laksane på felt III, Honnhammar.

Foto: © Trond Eilev Linge

Utgivelsen er støttet av
Norges forskningsråd

Viking LXXVII er satt med 10/12 Times Roman
og trykt på Multiart Silk
Grafisk produksjon: 07 Media – www.07.no

ISSN 0332-608x

Innhold

Trond Eilev Linge	Rørsle gjennom fjordlandskapet – om nyfunne bergmalingar på Honnhammar i Tingvoll	7
Annette Solberg	Helganeset – en produksjonsplass for selolje. Spekk-kokegroper i en sørlig kontekst.	37
Lars Erik Gjerpe	Kontinuitet i jernalderens bosetning. Et utdatert postulat arvet fra 1814-generasjonen?	55
Marie Amundsen og Per Ditlef Fredriksen	Når stedsbånd veves og løses opp. En sosial kronologi for bosetningen av Kalvebeitet i indre Sogn i yngre romertid og folkevandringstid	79
Regin Meyer, Lars Gustavsen og Lise-Marie Bye Johansen	Georadarundersøkelse på Værne. Bygningslevninger som ikke kan sees, men likevel fornemmes	105
Per Holck	Sigurd Jorsalfarers hodeskalle på Akershus? En detektivhistorie	127
Ellen Kathrine Friis, Unni Tveiten Grøtberg og Ole Tveiten	Jernutvinning fra bergmalm i senmiddelalder – noen foreløpige resultater fra Grua på Hadeland	145
Torgrim Sneve Guttormsen	Bruken av Borreparken i regionale kulturarvsstrategier i Vestfold	159
Norsk Arkeologisk Selskap:	Årsberetning	183

Rørsle gjennom fjordlandskapet – om nyfunne bergmalingar på Honnhammar i Tingvoll

I 2012 vart det gjort fleire nye funn av bergmalingar på Honnhammar i Tingvoll kommune i Møre og Romsdal. Her var frå før kjent 16 felt med malingar eller moglege malingar over ei strekning på om lag 1 km. Med åtte nyfunne panel med malingar og eit felt med ein inn-riipa figur er ein no oppe i 25 felt i området (figur 1). Talet på figurar ligg samla på i overkant av 100. Vel halvparten av dei vart påvist i 2012.

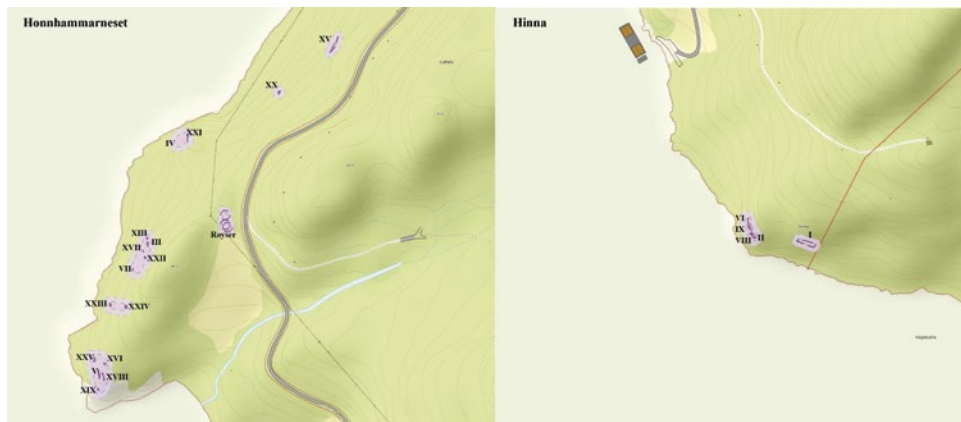
Føremålet med denne artikkelen er å presentere dei nyfunne felta og nye figurar på eit tidlegare kjent felt, felt XV. Vidare vil eg sjå nærare på eit av dei nyfunne felta, felt XXI. Det vert argumentert for at ein kan forstå dette feltet ved å knyte det til ulike nivå i høve til landskap, frå sjøelve feltet med figurar og bergflate som eit mikrolandskap via landskapet som omgjevnadane rundt Honnhammar til det regionale landskapet. På kva måte kan den relasjonen malingane har til landskapet, bidra til å forstå dei? Eg vil vidare bruke dette til å diskutere kva slags stad Honnhammar kan ha vore i den tida det vart laga malingar der. I tillegg vil tema som datering av bergmalingane og metode for å påvise og dokumentere lite synlege mala figurar verte diskuterte.

Bergkunst og landskap

Malingane på Honnhammar er ikkje ein del av ein levande bergkunsttradisjon, og difor har vi ingen direkte kjelder til korleis vi skal forstå dei. Korleis kan ein da nærme seg ei forståing av kva rolle malingane har spela i si samtid? Såkalla formale slutningar (jf. t.d. Chip-pindale og Nash 2004) inneber slutningar gjennom samanlikning og analogi med notidig eller historisk etnografisk materiale og anna førhistorisk bergkunst, men òg å forsøke å sette dei inn i ein samtidig kontekst med anna arkeologisk materiale og førhistoriske landskap.

Ifølge Kalle Sognnes (2002:198–202) kan relasjonen mellom bergkunst og landskap studerast på fleire nivå. Frå interregionale og regionale studiar til lokale studiar og studiar på lokalitetsnivå og ned til det einskilde panelet. Knut Helskog (2004) viser korleis landskapet kan vere representert i bergkunstpanela gjennom døme frå lokalitetar i Alta, Nämforsen i Sverige og Vyg i Nordvest-Russland. Figurar og bergflater ser fleire stader ut til å inngå i eit samspel som skapar den historia som ein har ønska å formidle. Til meiningsberande element rundt panela reknar han også med nærleiken til vatn som han argumenterer for har ei kosmologisk tyding (Helskog 1999). Jan Magne Gjerde (2006, 2010) nyttar omgrepet mikrolandskap om panela, og syner korleis dei påførte figurane gjev liv og mening til dette landskapet og refererer til omgjevnadane; makrolandskapet. Bergkunstlokalitetar har såleis også vorte samanlikna med kart som refererer til landskapet ikring (t.d. Gjerde 2010; Nash

Figur 1. Kart over kjende felt på Honnhammar. Felta fordeler seg på Honnhammarneset og eit stykke nord for neset og på Hinna. På Honnhammarneset er malingar påviste innanfor ei strekning på om lag 450 m. Tilsvarande for Hinna om lag 80 m. Tunet og innmarka på Honnhammar ligg mellom dei to kartutsnitta. Kartgrunnlag: GisLink, Norge Digitalt og Geovekst.

2002). Disse arbeida tek utgangspunkt i dei einskilde lokalitetane og måten figurane relaterer seg til bergflatene på, men dreg også veksler på etnografiske eller historiske studiar der ein har hatt høve til å studere direkte dei menneska som laga bergkunsten eller stod i ein nær relasjon til dei. Særleg er referansar til samisk etnografi og etnografi frå dei nordlegaste delane av Eurasia og Amerika (cirkumpolare område) sentrale (Gjerde 2010; Helskog 2004; Lahelma 2005, 2008a). Eit grunnleggande trekk i verdsbiletet til cirkumpolare jeger- og sankar-samfunn er ei animistisk oppfatning av verda, der alt i naturen har åndeleg kraft. Ut frå ein slik synsstad er menneska ein del av eit miljø og eit landskap der ein samhandlar med åndelege og andre ikkje-menneskelege skapningar (Gjerde 2010:112–114; Helskog 2004:268–269).

Helskog (2004:271–277) viser også korleis tidsdimensjonen og årssyklusen kan vere manifesterte i historiene som er fortalde i berget. Døma frå Bergbukten I og Kåfjord i Alta syner bjørnar som forlèt hiet (vår), vandrar gjennom landskapet og går i hi att (haust). Tidsdimensjonen kan i Nord-Europa mellom anna kome til uttrykk gjennom store sesongmessige variasjonar i klima og temperatur, dessutan i dyrs oppførsel: som bjørnen som går i hi før vinteren, og dyr og fuglar som skiftar leveområde med årstidene. Årstidsvariasjonane står såleis sentralt mellom jegerar og sankarar i det nordlege Eurasia, og jaktbart vilt og aktivitetane knytte til dei definerer ofte dei ulike fasane i årssyklusen (jf. Gjerde 2010:95–96). Rørslemønsteret til viltet og menneska som jaktar på det, varierer gjennom årstidene. Ei oppfatning av at desse variasjonane vart styrte og kontrollerte av åndelege makter, kan ha kome til uttrykk i den rituelle sfæren, og dermed også vere uttrykt i bergkunsten. Ritual kan vere nær knytte til overgangar i naturen, som til dømes endringar mellom årstider (Helskog:2004:271).

Figur 2. Nordlege del av Honnhammar I der dei mala dyra står saman med eit (eller to?) dyrehovudrelieff som naturen har laga i bergveggen. Foto: Trond Eilev Linge.

Med grunnlag i etnografiske analogiar har fleire peika på at bergflatene kan ha vore oppfatta som membranar eller portalar mot ei anna (kosmologisk) verd, og at ristningar og malingar på bergflata kan forståast som kommunikasjon med den (Gjerde 2010:443; Hel-skog 1999; Lødøen 2010). Hellerar kan også sjåast som liminale rom, det vil seie område som både er i denne verda og *inni* berget. To stader på Honnhammar finn vi malingar innunder hellerar. Ein naturleg formasjon (figur 2) i hellerveggen på Honnhammar I har klare likskapar med hovudet til eit hjortedyr (Kleiva 2006; Norsted 2008). Måten malingane er knytte til denne formasjonen, bygger under at eit animistisk verdsbilete ligg bak bergmalingane.

Tematikken i dette avsnittet vil kome fram att mot slutten av artikkelen. Først skal landskap og topografi presenterast. Deretter kjem ein presentasjon av gamle og, ikkje minst, nye felt og figurar.

Topografi, landskap og malingar

Garden Honnhammar ligg ved austbreidda av Tingvollfjorden, om lag 7 km sør for kommunesenteret Tingvoll (figur 3). Gardstunet og innmarka ligg i skrånande terreng ned mot ei vik i fjorden. Vika vert danna av to nes med bratte klipper som ofte går stupbratt ned i fjorden, men som her og der har små hyller med bratte, tilnærma loddrette bergvegger (figur 4). Det er på slike loddrette bergvegger på desse nesa dei fleste bergmalingane er funne. Dei

Figur 3. Nordmøre og Romsdal med Honnhammar markert med raudt. Honnhammar ligg sentralt til i høve Tingvollfjord-systemet og korte eid over til tilgrensande fjordsystem. Einskilde stadnamn som er nemnde i teksten, er tekne med. Helleristningsfelt frå steinalder i regionen er markerte med små, raudte prikkar. Kartgrunnlag: GisLink, Norge Digitalt og Geovekst.

fleste bergveggene med malingar er karakteristisk lyse på farge. I området er det også mykje naturleg jarnutfelling som dekkjer berga med raudlege avsetningar. Området ved neset sør for garden går under namnet Hinna, medan neset i nord vert kalla Honnhammarneset. I tillegg er det to malingfelt nord for Honnhammarneset. Dei nordlegaste og sørlegaste kjende malingane er dei einaste som ligg beskytta av helleroverheng (figur 1).

I eit regionalt landskapsperspektiv synest tilknytninga til Tingvollfjorden som rørslelinje å vere relevant (figur 3). Tingvollfjorden går over i Sunndalsfjorden, og avstanden til Sunndalsøra i fjordbotnen er i dag om lag 25 km mot søraust. Ei av Noregs tradisjonelt beste lakseelvar, Driva, renn ut ved Sunndalsøra. Like ved den munnar lakseelva Litledalselva ut, og ei tredje lakseelv, Usma, renn ut ved Øksendalsøra i Sunndal. Sunndalen går etter kvart over i Drivdalen, og er slik ein naturleg overgang austover mot Oppdal i Sør-Trøndelag. Frå Sunndal er det også kort veg til høgfjellet. Reinen i desse fjellområda har vore jakta på sidan tidlegmesolitikum (Callanan 2008). Mot nordvest er Tingvollfjorden ei rørslelinje mot Nordmørskysten. Avstanden til Kristiansund er om lag 30 km i luftlinje. Frå sørvestsida av fjorden utgjer eit om lag 5 km langt eid mellom Eidsøra og Eidsvåg ei tilknytning til Romsdalsfjordsystemet. Frå bygda Tingvoll går eit like kort eid austover til Halsafjord- og Trongfjordsystemet i dagens Halså og Surnadal kommunar.

Figur 4. Til venstre felt XV med det skrånande hellertaket. Malingane ligg frå der helleren er djupast, og vidare vekk frå fotografen. I det snøfrie partiet i hellergolvet synest det å vere kulturlagsavsetningar. Til høgre felt XVII, som ligg på ei lita, loddrett bergflate. Ein skimtar delar av felt III i bakgrunnen. Foto: Trond Eilev Linge.

Ser ein vekk frå felta utan sikre figurar, er det 20 bergflater med førhistoriske malingar på Honnhammar. Malingane er spreidde utover på ein slik måte at det er tydeleg at stadig nye flater er tekne i bruk. Det er døme på at figurar er mala over einannan. Mange av flatene har likevel romsleg med plass som ikkje ser ut til å vere nytta til malingar. Det beste dømet her er felt VII, som består av to geometriske figurar i enden av ein stor loddrett bergvegg med god plass til fleire malingar. Dette mønsteret tyder på at malingane har vorte til med ein stor grad av omsyn for figurane som allereie fanst. Når ein laga nye malingar, kan det sjå ut som nye og blanke «lerret» ofte vart føretrakte. Det kan også tyde på ein grad av samanheng mellom figurane og mellom figurane og dei topografiske elementa dei er plasserte på. Ein ser dette også i figurdistribusjonen. Ein bergvegg har til dømes fire fiskar (felt III). Andre bergveggar har ei overvekt av ulike typar geometriske og abstrakte mønster. Felt I og II igjen er dominerte av hjortedyr. Dette gjer topografien og landskapet, og den dynamikken dei og figurane skaper, til moglege meiningsberande faktorar i måten bergkunsten skal forståast på (jf. t.d. Gjerde 2010; Goldhahn 2002; Helskog 2004; Lødøen 2010). Det tyder òg på at malingane heller skal sjåast som komposisjonar eller scener enn som einslege figurar som gjev mening i seg sjølve.

Som nemnt dannar ein naturleg formasjonen i berget på felt I eit relieff som har klar lik-skap med eit dyrehovud (Kleiva 2006; Norsted 2008). Ein ser tydeleg munnen danna av ein sprekk i berget, og to spisse formasjonar i berget står nett der øyra skal vere. Endatil eit auge er til stades. Dei malte figurane er relaterte til formasjonen. Over og bak relieffet er det mala fleire hjortedyr (figur 2). Saman dannar dette inntrykket av ein flokk hjortedyr i rørsle mot venstre og utover fjorden. Dyrehovudrelieffet minner om eigenskapar som ein ofte finn ved bergmalingar i Norden; menneskeliknande (antropomorfe) formasjonar i berget knytte til malingane (t.d. Lahelma 2005, 2008a; Slinning 2002a, 2005; Viklund 2004). Også dyreliknande (zoomorfe) formasjonar ved bergmalingsberg er kjente frå etnografien (Jordan 2001:90; Lahelma 2005:40 med referanse). Det er som om malingane på felt I nærast berre forsterkar eller legg til noko som allereie fanst i berget. Truleg har berget vore tillagt eigenskapar av menneska allereie før malingane vart påførte.

Påvisinga av Honnhammar-malingane og presentasjon av tidlegare kjende felt

Måten Honnhammar-malingane har vorte påvist i moderne tid, viser at malingsfeltene har vorte oppfatta ulikt gjennom tidene, og at erkjenninga av dei ulike malingsfeltene har kome gradvis. Malingane vart først omtala så tidleg som i 1778 av professor Gerhard Schöning. Han reiste i 1773 forbi staden saman med biskop Johan Ernst Gunnerius, og skildra at det ved garden Honnhammar fanst ein dyreliknande figur, danna av naturlege raudlege kvartarsårer på ein bergvegg (Schöning 1979 [1778]). Om lag 100 år seinare omtalte arkeologen B.E. Bendixen Honnhammar. Han hadde sett figurane på 1870-talet, og refererte til den lokale tradisjonen på staden om at dei var laga av mannskap på krigsskip som hadde ankra opp her. Han meinte dei kunne ha vist til hollandske og skotske sjømenn som på 1600- og 1700-talet hadde henta tømmer her (Bendixen 1879).

På bakgrunn av omtalen til Bendixen, vitja den svenske arkeologen Gustaf Hallström Honnhammar i 1908. Året etter publiserte han ei kort melding om malingar av hjortedyr og geometriske figurar i helleren på Hinna (Honnhammar felt I, sjå figur 1). Det var første gong førhistoriske bergmalingar vart påviste innanfor Noregs grenser. Hallström (1909) peika sjølv på at dei tidlegare «mistolkingane» ikkje var så forunderlege. I 1879 kjende ein rett nok til tre førhistoriske bergmalingslokalitetar i Sverige, men ingen av desse var publisert på det tidspunktet. Utover Honnhammar I fann Hallström malingar av hjortedyr og andre motiv eit lite stykke frå helleren. Desse feltene er i dag kjende som II, VI og IX. Dessutan såg han malte linjer på eit panel rett under felt II. Figurane på dette feltet vart først skikkeleg erkjent på 1990-talet etter at mykje av lavdekket vart fjerna. Her er mellom anna ein figur av kors og bølgjer og ein figur som kan minne om framstilling av eit menneske som held avlange gjenstandar i kvar hand. Dette området er i dag kjent som felt VIII (Sognnes 1995). May-Tove Smiseth (2006) påviste ein hjortedyrfigur her. Ein ny figur vart påvist på felt VIII under dokumentasjonsarbeid i 2007 (Norsted 2008), og ein femte vart påvist i 2012. På Honnhammarneset vart Hallström av lokale folk gjort merksam på eit felt med fire mala fiskefigurar (felt III, sjå figur 1). Hallström publiserte sine funn frå Honnhammar i verket *Monumental art of Northern Europe: The Norwegian Localities* (Hallström 1938) som var resultatet av fleire feltarbeid på norske bergkunstlokalitetar. På Honnhammar var Hallström i 1908 og 1913. Etter at han var der, vart staden også undersøkt av dei norske arkeologane

Theodor Petersen og Gutorm Gjessing i 1935. Sistnemnde publiserte felt I og III i verket *Nordenfjelske ristninger og malinger av den arktiske gruppe* (Gjessing 1936).

I 1982 vart felt IV påvist av Kristen Michelsen, men det er rekna som ei forfalsking. Malinga verka fersk i 1982 og figuren, ein fisk, var skrapa inn i laven. I 1990 var fargen nesten borte, medan innskrapinga framleis kunne observerast (Sognnes 1991). Nye autentiske funn vart ikkje gjorde før i 1987, da to unggutar melde inn felt V. Feltet ligg på Honnhamarneset og har fleire dyrefigurar, ein kval og ein geometrisk figur (Sognnes 1995). På 90-talet fann Kalle Sognnes og Bjørn Ringstad felt VII, med ein geometrisk figur (Sognnes 1999). I 2012 kom det fram ein identisk figur like ved. Ei anna viktig oppdaging på 90-talet var at det over enkelte av dei mala figurane på felt I var ripa inn båtar som typologisk høyrer heime i seinneolitikum/eldre bronsealder (2350–1100 f.Kr.) (Sognnes 1994, 1999).

I samband med arbeidet til mastergradsavhandlinga si fann Smiseth (2006)¹ fleire felt. Ho brukte også digitalt etterarbeid av fotografi, og identifiserte på denne måten nye figurar på allereie kjende felt. Felta X–XVI kom fram gjennom hennar arbeid. Felt X viser til ein ubestemt figur på ei steinblokk nord for felt III, og er truleg identisk med ei usikker maling som alt Hallström (1938) omtalte. Felta XI, XII og XIV viser også til berg med fargepigment i same område som er vanskelege å tolke. Det er ingen stadfesta figurar på dei. Felt XIII er eit panel med tre figurar ikkje langt frå felt III. Ein figur består av vertikale linjer, og kan minne om ein einlinja båtfigur med mannskapsstrekar, men noka klar kjøllinje lét seg ikkje identifisere. Vidare er her ein mogleg menneskefigur. Mellom dei nemnde figurane er det linjer som kan minne om tre enkle menneskefigurar, eventuelt kan ein sjå dei samla slik at dei dannar eit heksagonmønster. Felt XV vart meldt frå om av lokalkjende, og er interessant mellom anna fordi det vart funne eit stykke frå dei felta som hittil er presenterte. Det ligg om lag 250 m nordvest for felt III, og utanfor det eigentlege Honnhamarneset. Her er ein høg heller, og på nokre mindre bergknausar ved hellergolvet fanst tre geometriske figurar. Her vart det påvist mange fleire figurar i 2012. Felt XVI består av ein einskild geometrisk figur rett nordaust for felt V (Smiseth 2006).

Registreringar i 2012

Det første nye funnet av malingar som vart gjort i 2012 (felt XVII), kom fram tilfeldig under eit besøk i mai, der målet var å fotografere malingar for å utforske digital bilethandsaming som dokumentasjonsmetode (sjå t.d. Slinning 2002a, 2002b; Smiseth 2006), og å leite fram dei felta som var funne av Smiseth (2006). Det skulle vise seg å leie inn i ein prosess der undersøkingar og fotografering ute i felten og etterarbeid med den digitale handsaminga stadig leidde til nye oppdagingar, som gjorde nye besøk i felten naudsynt. Mange turar til Honnhammar vart gjorde utover sommaren og hausten, og dei gav eit jamt tilsig av nye felt og figurar.

Når ein vitjer felta fleire gonger, oppdagar ein også at vêret og påverknaden det har på lys og fukt i berget, er avgjerande for kva ein ser, og kvaliteten på fotografia. Særleg gjeld dette felt XV, der nye figurar har dukka opp suksessivt gjennom fleire vitjingar. Best tilhøve ser ut til å vere i lett regnvêr, eller like etter regn, men før sollyset trenger igjennom.

Det er særleg området på Honnhamarneset og nordover som har vorte undersøkt, og det er også her alle nyfunne felt er påviste. Det har vore gått noko i terrenget på Hinna, men utan same positive resultat. I alt ni nye felt har kome til. Åtte av dei kan reknast som sikre.

Det siste feltet er ikkje ei maling, men ein figur som er skrapa inn. Det kan vere grunnar til å vere skeptisk til den, men ein bør heller ikkje avvise han utan vidare. Ut over det er det også identifisert enkelte nye figurar på tidlegare kjende felt, slik at ein no kan rekne med det figurtalet som kjem fram i tabell 1. Ein faktor ein kan spekulere på om kan vere ein del av årsaka til at nye felt no kjem til syne, er endringar i vegetasjonen og da først og fremst laven på berga. Vi veit at til dømes området ved felta II, VI, VIII og IX var dekt av svart skorpelav før det vart reinska tidleg på 90-talet (samanlikn figur 3 og 4 i Pawel og Gebremariam 2011). Slike konsentrasjonar av lav er ikkje så vanlege å sjå i området no, og lav kan ha falle av gjennom naturlege prosessar eller miljøendringar. Dersom slike prosessar er på gang i området, kan ein vente nye funn i tida framover.

Tabell 1. Oppsummering av felta på Honnhammar. Figurar markert med ei eller to stjerner er innripa figurar. To stjerner betyr at figuren er usikker som førhistorisk. Fire felt utan definerte figurar, men mogleg målingsflekkar er registrert. I tillegg er eit felt (IV) knytt til ei forfalsking.

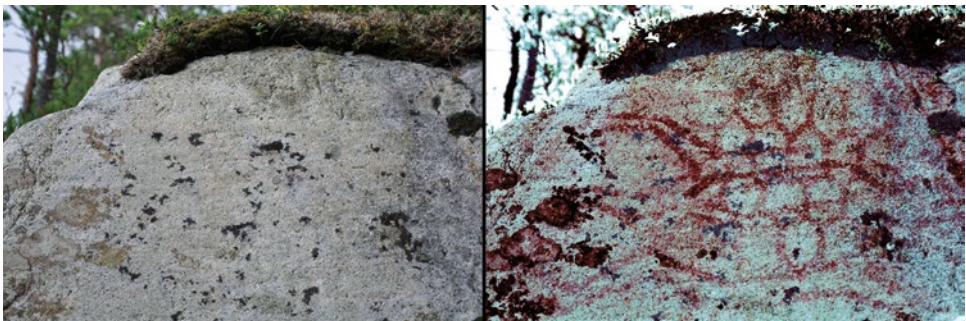
Felt	Hjortedyr	Dyr ubest.	Kval	Fisk	Geometrisk	Ubest.	Menneske	Båt	Sum figurar
I	5	-	-	-	3	1	-	3*	12
II	9	-	-	-	2	-	-	-	11
III	-	-	-	4	1	1	-	-	6
IV	-	-	-	-	-	-	-	-	-
V	2	3	1	-	1	2	1	-	10
VI	2	-	-	-	1	-	-	-	3
VII	-	-	-	-	2	-	-	-	2
VIII	1	-	-	-	1	2	1	-	5
IX	-	-	-	-	2	3	-	-	5
X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
XI	-	-	-	-	-	-	-	-	-
XII	-	-	-	-	-	-	-	-	-
XIII	-	-	-	-	1	-	1	1?	3
XIV	-	-	-	-	-	-	-	-	-
XV	2	-	1	-	9	6	-	-	18
XVI	-	-	-	-	1	-	-	-	1
XVII	-	-	-	1?	3	1	-	-	5
XVIII	-	-	-	-	1	-	-	-	1
XIX	1**	-	-	-	-	-	-	-	1
XX	-	-	-	-	2	2	1	-	5
XXI	3	-	-	7	2	-	-	-	12
XXII	1	-	-	-	-	-	-	-	1
XXIII	-	-	-	-	1	3	-	-	4
XXIV	-	-	-	-	1	-	-	-	1
XXV	-	-	-	-	-	2	-	-	2
Sum	26	3	2	12	34	23	4	4	108

Digital handsaming av foto av bergmalingar

Digitalt etterarbeid av fotomateriale har vore heilt avgjerande for å identifisere mange av dei nye påviste felta og figurane. Metoden vart nytta av Tore Slinning i samband med ei hovudfagsoppgåve om bergmalingane i Telemark, og eg viser til dette arbeidet for ein nærare gjennomgang av framgangsmåten (Slinning 2002a, 2002b). I korte trekk går metoden ut på å definere ein farge i fotografiet i programmet Adobe Photoshop, anten frå ein førehandsdefinert palett eller gjennom å velje ut fargen i ein bestemt piksel, og så be programmet om å forsterke denne fargen i kontrast til andre fargar i fotografiet. Ein mala figur vil da kome klarare fram dersom ein forsterkar fargen til figuren. Smiseth (2006) oppnådde også mange gode resultat ved bruk av metoden, til dømes fleire nyidentifiserte hjortedyrfigurar på felt II. I tillegg er nettapplikasjonen DStretch, som er særleg utvikla til omarbeiding av bergmalingar, nytta (DStretch 2012; jf. Bahn 2010:23–24).

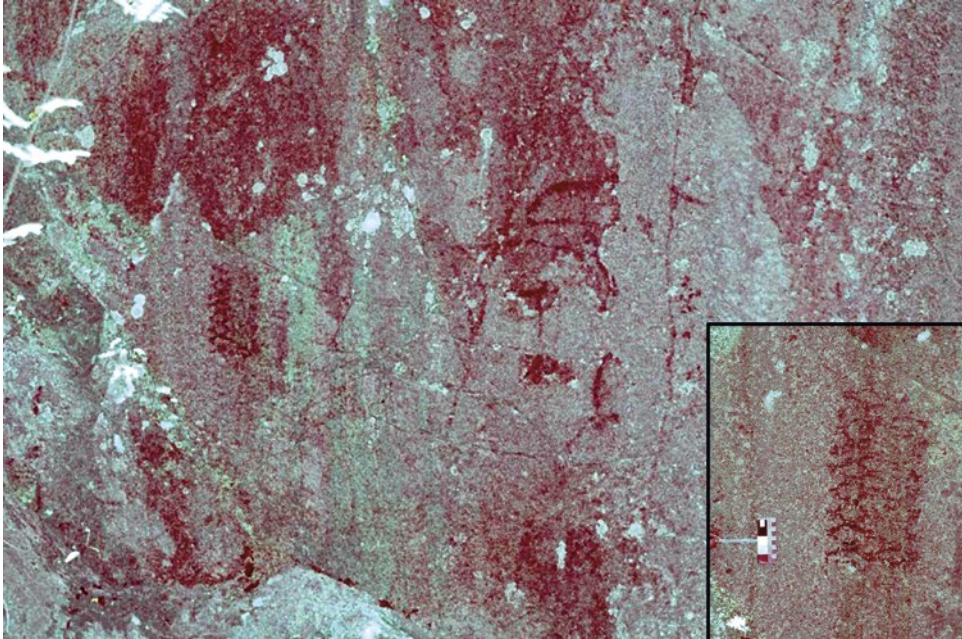
I alle tilfella har figurane vore synlege som «noko» medan dei vart observerte i felt. Det kunne likevel variere frå figurar som var tydelege, via noko som «minna om ein hjortedyrfigur», til uklare fargekonsentrasjonar på berget. I dei første tilfella (t.d. hjortedyrfiguren på felt XXII) har etterarbeidet bidrege til å synleggjere detaljar i figuren. I døme på det siste har av og til tydelege detaljar som bølgefjefiguren på felt XV kome fram under etterarbeidet. Denne figuren er ikkje mogleg å sjå skikkeleg med det blotte auge, og viser at ein dokumentasjonsmetode som kalkering vil ha avgrensa nytte her.

Det mest overraskande resultatet ved bruk av digitalt etterarbeid var at felt XXIII kom fram. På denne bergflata vart i utgangspunktet to om lag 10 cm lange svakt synlege parallelle linjer observerte øvst til venstre. Med utgangspunkt i at dei tyda på at her var det ein figur, vart berget fotografert og fotografia handsama digitalt. Forskjellen på før og etter digital handsaming er vist i figur 5. Heksagonmønsteret som kjem fram i berget, synest som nærast kome av inkje! Dei to linjene som først vart observerte, viste seg å vere del av ein større, abstrakt linjefigur som er framstilt i horisontal retning. To liknande figurar kjem òg fram lenger nede på berget. Dette berget ligg utsett til for vêrelementa, og malingane har truleg kome langt i nedbryting. Dømet viser at framgangsmåten kan få fram figurar som nesten er tapte for det blotte auge. Det reiser dermed også spørsmål om kva som kan finnast av slike «usynlege» figurar elles på Honnhammar og på andre malingslokalitetar.

Figur 5. Detalj frå øvre del av felt XXIII. Til venstre bergflata der berre svake malingsspor er synlege. Til høgre kjem to linjefigurar og heksagonmønster fram gjennom digital omarbeiding i DStretch. Ein tredje linjefigur er identifisert lenger nede på flata (utanfor biletet). Fotoa syner om lag 80 cm i lengderetninga. Foto: Trond Eilev Linge.

Figur 6. Figurar lengst nord på felt XV med gitterfigur framheva. Målestokk ved gitterfiguren: 10 cm. Bileta er omarbeida i DStretch. Foto: Trond Eilev Linge.

Slik figurane vert presenterte i denne artikkelen, er dei i dei fleste tilfella som omarbeida foto der malingane er viste i raudt mot ein grå- og kvittona bakgrunn. Slik vil også raudtonar i fotografiet som ikkje er del av figurar, kome fram (t.d. kvartsband med jarnutfellingar). Det er også mogleg å bruke fothandsamingsprogram for å definere tydelegare kva som er figur, til dømes gjennom å teikne over figuren i eit eige lag som digital kalkering (sjå t.d. Slinning 2002a, 2002b).

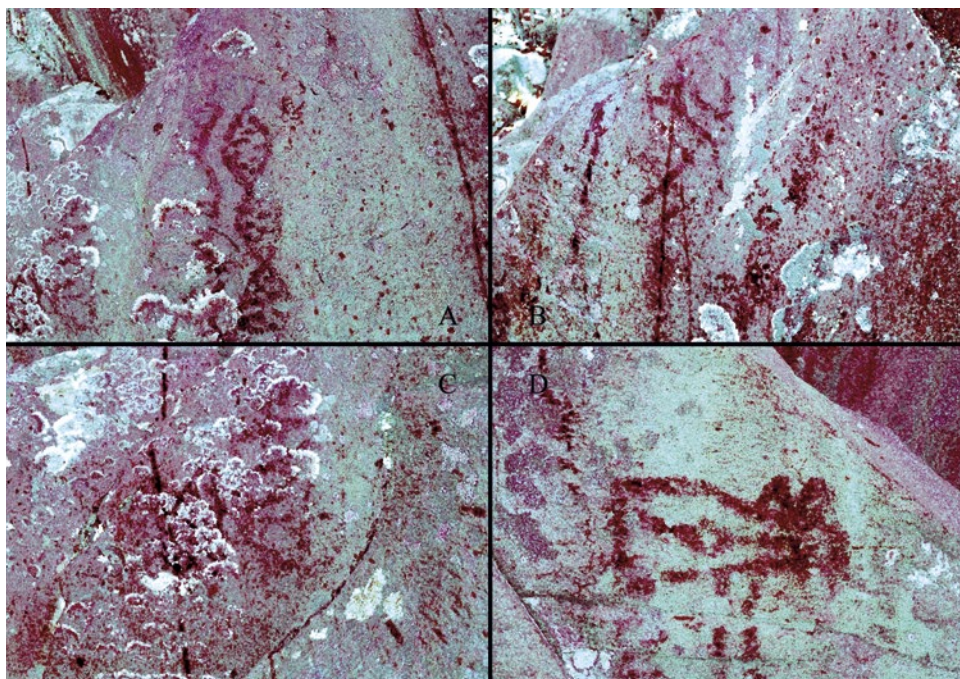
Nye figurar på felt XV

Det er gjort nokre funn av nye figurar på felt som allereie er kjende. Dei fleste av dei er figurar som er svake og vanskelege å definere, og bidreg lite til å forstå malingane på Honnhammar, men framtidig dokumentasjon kan betre på det. På felt XV er det derimot kome til fleire nye figurar, slik at feltet no er det mest figurrike på Honnhammar, og dette skal eg difor gå nærare inn på her. Feltet ligg under ein høg heller der både tak og hellervegg er danna av ein bergvegg som skrår ut- og oppover. Under helleren er det eit bergparti som er meir uregelmessig i forma (figur 4).

Heilt til venstre (nord) på sjølve bergveggen er ein geometrisk figur (nett- eller gitterfigur) som er delvis dekt av lav, men som kjem godt fram etter arbeid med fotografia. Figuren har noko til felles med nettfigurane på felt VII, men dei er ikkje identiske. Rundt ein meter til høgre for dei er det fleire linjer i berget som ikkje utan vidare lèt seg forstå, men som førebels ser ut til å vere avbildingar av ein kval (øvtst) og eit hjortedyr (figur 6). Heilt

nedst på flata under hjortedyret er to geometriske figurar, kvar med 4–5 rombar. På bergpartiet nedanfor er nok ein figur som må karakteriserast som geometrisk.

Ei ny samling figurar ligg ved figur 1 hjå Smiseth (2006). Noko ovanfor den er ein liten hjortedyrfigur, og eit svakt geometrisk mønster kjem fram til venstre for den (figur 7D). På bergflatene som ligg tvers ovanfor, til venstre for den, slik at dei saman dannar eit slags rom, er det fleire figurar. Frå venstre er det først ein sær eigen bølgefigur ved kanten av bergflata. Bølgefiguren vert danna av to linjer. Frå venstre er det mala korte linjer frå bøljelinja. Til høgre for bølgiene er det fylt ut med ovalar med korte strekar inni (figur 7A). Figuren har ein viss likskap med ein figur i Kåfjord i Alta (Helskog 2012:figur 93). Til høgre for denne figuren og øvst på flata er ein figur som består av linjer som liknar ei framstilling av gevir. Nede og til høgre for den er mala linjer som *kan* sjå ut til å framstille eit hjortedyrhovud. Det er noko usikkert, mellom anna på grunn av lav i dette området. Proporsjonane mellom «gevirtet» og «hovudet» samsvarar i alle fall (figur 7B). Under og på ei mindre flate nedanfor den igjen er fleire figurar som førebels er vanskelege å definere. Litt for seg sjølv til venstre for den nemnde bølgefiguren er enda ein geometrisk figur, samansett av sterkt krumma linjer og ein trekant. Trekanten endar med spissen i ei naturleg kvartsåre med raud utfelling (figur 7C).

Figur 7. A: bølgefigur (breidd ca. 15 cm). B: Dyrehovud og gevir? (Høgd på «gevirtet» ca. 30 cm.) C: Trekantfigur med krumma linjer (lengd ca. 30 cm). D: Hjortedyr (lengd ca. 25 cm). Bilda er omarbeida i DStretch. Foto: Trond Eilev Linge.

Figur 8. Rammefiguren på felt XVII. Figuren er om lag 60 cm brei og 40 cm høg. Foto: Trond Eilev Linge.

Dei nyfunne felta

Dei nyfunne felta vert her skildra i nummerrekkefølgje frå XVII til XXV. Lokaliseringa i terrenget går fram av figur 1. Det vert gjeve korte presentasjonar av felta, og det vert vist til enkelte aktuelle parallellar til figurane. For felt XXI, som er sentralt i den vidare diskusjonen, vert det gjeve ein grundigare presentasjon.

Felt XVII

Feltet ligg på eit nesten loddrett framspring i berget der om lag 1 x 2 m er fri frå lyngvegetasjonen (figur 4). Den figuren som kjem best fram, er ein rammefigur med bølgeomønster nedst til venstre på flata (figur 8). Rammefiguren har ein nær parallell i ein figur på Rausand på Averøy (sjå Sognnes 1996:77), men til forskjell frå den er bølgjene på Rausand-figuren framstilte vertikalt. Over og til høgre for figuren er fleire malingar, men lavvekst hindrar ein mykje i å sjå korleis dei ulike linjene heng saman med kvarandre. To framstillingar har særleg interesse da dei er mala i linjer som er om lag 3 mm smale, og skil seg såleis klart frå malingane både på Honnhammar og elles som er mala i fingerbreidd eller breiare (figur 9). Den eine tynnlinja figuren framstiller ein spissoval rutefigur. Den andre er vanskelegare å tolke. Til å male dei må det ha vore nytta ein tynn, penselliknande reiskap, kanskje fuglefjør?

Figur 9. Partiet til høgre for rammefiguren på XVII består av ei mengd mala linjer som er vanskelege å identifisere som figurar på grunn av lavdekket. Til høgre for målestokken er rutefiguren som er mala i tynne linjer (målestokk: 10 cm). Bildet er omarbeida i DStretch. Foto: Trond Eilev Linge.

Felt XVIII

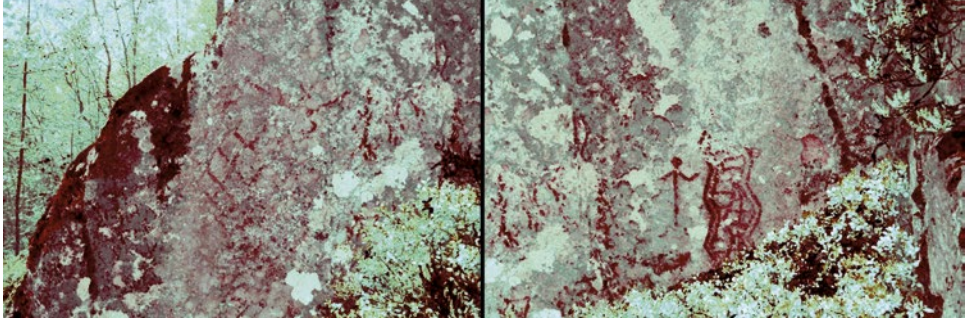
Felt XVIII ligg på ein mindre, halvmeterhøg klippevegg like aust for felt V. Her er berre identifisert ein enkelt figur som består av to eller tre vinkla linjer som er plasserte ovanfor kvarandre.

Felt XIX

Framfor felt V går ein bergvegg ned til sjøen. Eit stykke ned langs den, altså noko lågare enn felt V, er det ripa inn i eit rustraudt jarnutfellingsbelegg i berget. Det ser ut til å framstille eit hjortedyr (hovud og kropp), og framstår som kvitt mot den rustraude bakgrunnen. Det rår litt tvil om figuren, da ein kan stille spørsmål om det er eit moderne verk. Framstillingsteknikken minner på den andre sida om dei tre båtane på felt I. Den låge høgda kan svare til at figuren ligg nær eit havnivå rundt eldre bronsealder. Det er likevel for mykje uvisse knytt til autentisiteten til feltet til at det vert eit tema vidare her.

Felt XX

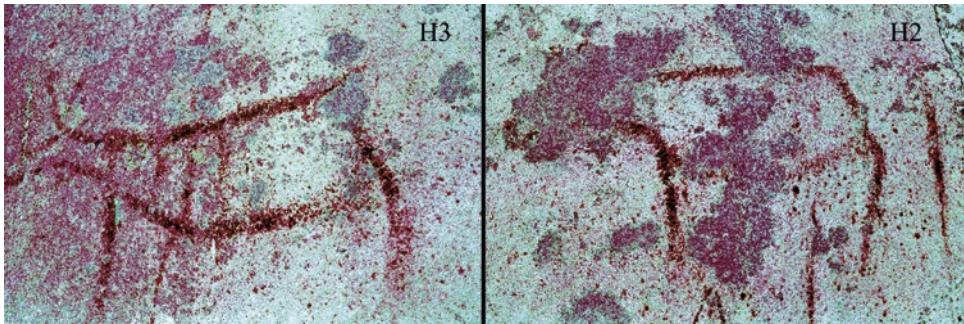
Felt XX ligg på ein liten, loddrett, sørvend bergvegg om lag 60 m sør for felt XV. På bergveggen er identifisert fem figurar. Figuren nærast fjorden (vest) framstår som ein geometrisk figur samansett av rombar, men er mykje dekt av lav. Den kan minne om ein figur på malingfeltet Heggdal i Bjugn, Sør-Trøndelag. Lengst vekk frå fjorden er identifisert ein

Figur 10. To område med maling på felt XX. Til venstre figur samansett av rombar (ca. 1 m høg), sterkt overgrodd av lav. Til høgre menneskefigur (ca. 30 cm høg) og geometrisk figur. Bileta er omarbeida i DStretch. Foto: Trond Eilev Linge.

Figur 11. Fire av fiskefigurane på felt XXI. Nummereringa refererer til plasseringa deira på berget, jf. figur 13. Bileta er omarbeida i DStretch. Foto: Trond Eilev Linge.

Figur 12. To av hjortefigurane på felt XXI. Båe ca. 50 cm lange. Nummereringa refererer til deira plassering på berget, jf. figur 13. Bilda er omarbeida i DStretch. Foto: Trond Eilev Linge.

menneskefigur og ein geometrisk figur (figur 10). Mellom dei nemnde figurane skimtar ein fleire mellom laven. Førebels er dei berre karakteriserte som «ubestemmelege».

Felt XXI

Felt XXI er det mest innhaldsrike feltet av dei nyfunne, og ligg heilt nord på Honnhammarneset. Her er ein loddrett, sørvendt bergvegg med ei noko ujamn flate framfor. I vest går det bratt ned i fjorden. Her er det identifisert 12 figurar. Sju er framstillingar av fiskar (figur 11), tre er hjortedyr (figur 12), to er geometriske figurar, og her møter vi også igjen ei spissoval framstilling i same tynne linjeføring som på felt XVII.

Bergflata er om lag 5 m lang og 2–3 m høg. Terrenget framfor flata stig mot søraust. Framfor bergflata er små hyller som følgjer stigninga som i trappesteg. Ein større sprekk går horisontalt over feltet frå om lag 1 m over bakken til han møter trappestega mot midten av feltet. Plasseringa av figurane på feltet går fram av figur 13. Fiskefigurane ligg nedst på feltet, og er alle framstilte symjande mot høgare. Hjortefigurane ligg høgare, og har alle motsett retning av fiskane. Dei geometriske motiva ligg i midten ved F3.

Fiskemotiva er særleg interessante med tanke på at det er relativt sjeldsynte motiv i bergkunsten (jf. Stebergløkken 2008), og at vi allereie kjenner til eit felt med fiskar om lag 100 m unna. Fisken F1 ligg lengst til venstre, og er den einaste figuren som er identifisert under den vassrette sprekkjen i berget (sjå figur 11). Det er i utgangspunktet vanskeleg å sjå alle detaljane på figuren, men ved bilethandsaming kjem nesten heile omrisset fram. Lengda på fisken er om lag 120 cm. Figuren har også kroppsdekor i form av to skråstilte linjer ved hovudet/gjellene og ei linje som går bakover frå der dei møtest og eit stykke bakover på kroppen. Det er eit trekk vi finn att til dømes på kveitefigurane i Kvennavika i Mosvik i Nord-Trøndelag og på fiske- og kvalfigurar på Evenhus på Frosta i Nord-Trøndelag (jf. Sognnes 2006; Stebergløkken 2008). Munnen til fisken endar i ein loddrett sprekk der det er naturleg raudleg fargestoff. Det kan vere gjort med medvit for å skape bilete av ein fisk som vert fanga med eit snøre. Det er interessant at dette trekket går att hjå fisken lengst til venstre på felt III. Det er da freistande å sjå den vassrette sprekkjen over fisken som eit naturleg trekk som er nytta for å illustrere vassoverflata.

Figur 13. Bergflata med felt XXI. Bokstav-tal-kodane viser til plasseringane av dei ulike fiske- og hjortefigurane. Foto: Trond Eilev Linge.

Dei andre fiskane ligg ovanfor den vassrette sprekken og vidare mot høgre. Dei er i varierende forfatning, men lengda ser ut til gjennomgåande å ligge rundt 1 m. F4 er av dei best bevarte (figur 11). Han er utforma kraftigare og mindre smidig enn fiskane på felt III, og dette trekket ser ut til å vere representativt for fiskane på felt XXI. Figurane på felt III vert ofte tolka som laks. Fiskane på felt XXI har færre klare artstrekk enn dei på felt III, men truleg er det laksefisk som er avbilda her også. F1 har til dømes ein klart markert feittfinne lengs bak på ryggen. Det er rekna som eit typisk trekk for laksefiskar (Røise 1974). F3 ser ut til å ha hatt kroppsdekor, mogleg i form av sikksakkmønster. Ein ser også at dei geometriske motiva er teikna nær den. F7 er berre avbilda som ein bakpart av fisken. Framparten ser ut til å ha forsvunne i ein sprekk som går her.

Dei tre hjortedyra er framstilte i motsett retning av laksen (figur 12). Dei er forholdsvis små, rundt 50 cm lange. Hjortedyret H1 er mala rett ovanfor sprekken der den siste fisken forsvinn. Kroppen, halsen og framfoten er synlege. H2 er teikna i enkelt omriss med ein nesten firkanta kropp og to strekar som markerer beina ned frå den. Hovudet, som diverre er mykje dekt av lav, er teikna ut frå frambeinet via halsen. H3 er den best synlege. Kroppen er teikna med ein litt avrunda mage, og frå den skrånar linja opp mot det som danner hovudet. To eller tre linjer går over kroppen frå rygg til mage. Frambeinet er teikna heilt opp til ryggen. Hovudet er enkelt teikna med to strekar som går opp og markerer anten øyre eller gevir. Eg meiner framstillinga av H3 minner mest om hjort. Figuren har klare parallellar med ein del dyrefigurar i Vingen i Bremanger, Sogn og Fjordane, t.d. frå enkelte av felta på lokaliteten Bak Vedhammaren (jf. Lødøen og Mandt 2012:195–208). Noko likskap finn vi også hjå

*Figur 14. Hjortedyret på felt XXII er om lag 50 cm langt. Biletet er omarbeida i DStretch.
Foto: Trond Eilev Linge.*

dei minste dyrefigurane på Bogge I i Nesset, Møre og Romsdal (jf. Gjessing 1936:plansje LXXXII), men dei er oftast framstilte med fire bein.

Felt XXII

Felt XXII ligg på ein loddrett vegg nesten rett opp frå felt XVII. Ein må gjennom ei lita ur for å kome opp til avsatsen framfor berget. Ytst til venstre på bergveggen er det ei maling av eit hjortedyr (figur 14). Figuren er rundt 50 cm lang. Han er utstyrt med eit stort gevir om lag like stort som kroppen på dyret. Det høgreiste geviret gjev helst assosiasjonar til rein eller hjort. Kroppen er trekantforma og endar i eit spist utforma hovud. Ei horisontal linje går gjennom kroppen. Dei to frambeina er teikna ned frå rygglinja. Bakbeina er dekte av lav. Det er noko raudfarge elles på berget, men det har ikkje lukkast å identifisere fleire figurar.

Felt XXIII

Feltet ligg på ein eksponert bergknaus ovanfor ei lita, men markert vik med ein steil bergvegg i sør. Feltet ser ut til å innehalde tre vinkla linjefigurar framstilte i horisontal retning og eit heksagonmønster som delvis overlappar desse figurane (sjå figur 5).

Dei vinkla linjefiguranne finn eg få parallellar til i bergkunstmateriale utanfor Honnhammar. Dei gir likevel visse assosiasjonar til ein særeigen figur på felt IX, men han er framstilt i vertikal retning (avbilda hjå Kleiva 2006:figur 3). Dei er såleis ikkje identiske, men synest å kunne ha eit felles referansepunkt. Heksagonmønster finst til dømes på ristningslokaliteten

Holtås i Nord-Trøndelag og som dekorelement på korsforma køller (Bakka 1973:171–173). Ein geografisk nær parallell er eit steinstykke med innrissa heksagonmønster frå Allanenet i Kristiansund (Bakka 1973; sjå Bjørn 1921:figur 51). Buplassane på Allanenet spenner over fleire fasar, og dei fleste steinalderperiodane er representerte, men det er vanskeleg å plassere det dekorerte stykket kronologisk på bakgrunn av funnomtalen (Bjørn 1921).

Felt XXIV

Felt XXIV ligg i bakken ovanfor felt XXIII. Her er ei lita, loddrett flate der det er mala linjer på kryss og tvers av kvarandre, slik at dei dannar eit geometrisk mønster.

Felt XXV

Felt XXV ligg om lag 10 m nord for felt V. Her er ei låg, loddrett flate der det er svake spor av ein figur som førebels ser ut til å danne eit slags kryss av doble linjer.

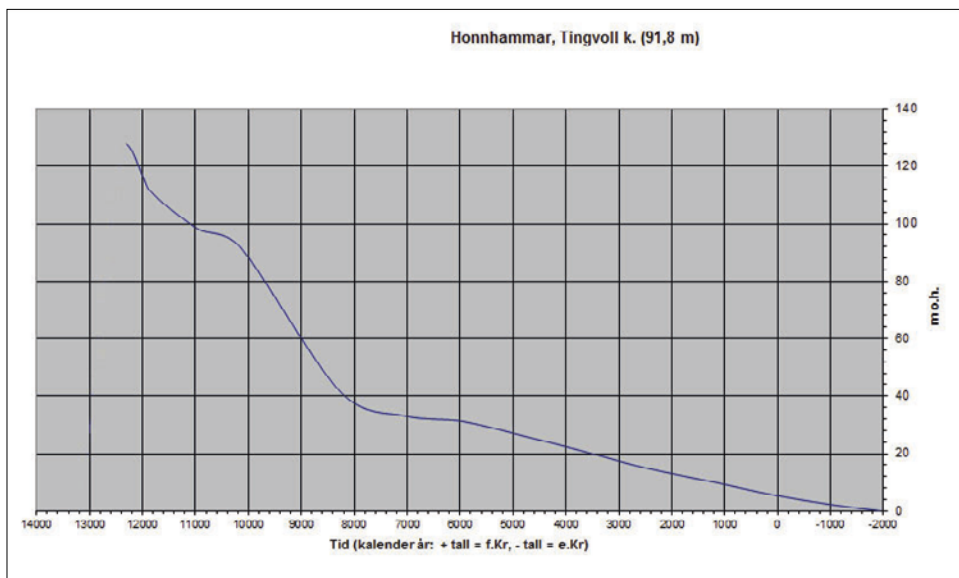
Alderen til bergkunsten på Honnhammar

Malingsmotiva på Honnhammar plasserer felta i steinaldertradisjonen eller veidetradisjonen innan bergkunsten. Skiljet mellom veidetradisjonen, grovt datert til steinalder, og jordbrukstradisjonen, grovt datert til bronsealder og eldre jernalder, er godt etablert i nordisk arkeologi. I Midt-Noreg finst også fleire døme på «blandingsfelt», der dei to tradisjonane eksisterer saman, i ein skilde tilfelle også på same bergflate (Sognnes 1998). Slik også på Honnhammar I, der fleire båtar av tidleg bronsealdertype er skrapa inn (Sognnes 1994). I det følgjande vert ulike moglege framgangsmåtar for datering av Honnhammar-malingane diskuterte. Særleg strandlinjedatering og stilistiske og typologiske samanlikningar kan vere relevante, men også andre metodar som utgravingar ved malingsfelta vil kunne kaste lys over problemstillinga (jf. Hansson 2006; Johansen 1979; Lahelma 2006; Lindgren 2004; Lødøen 2004). Felt XV, der kolhaldige jordlag er påviste med sonderborr i hellergolvet (figur 4), er særleg interessant her. I heldige fall kan også grunnen framfor mala panel innehalde direkte spor av maling, anten gjennom malingsdråpar avsette ved påføring eller ved at lause steinflak med maling har falle av bergflata. Dersom det inneheld organisk materiale, kan ein få direktedateringar av bergmalingar (jf. Gordon 2013), men så langt er ingen av felta på Honnhammar direktedaterte.

Strandlinjedatering

Bergkunst frå veidetradisjonen ser ut til å ha vore nær knytte til førhistoriske strandlinjer (Bakka 1973; Gjerde 2010; Helskog 1999; Hesjedal mfl. 1996; Ramstad 2000; Sognnes 2003). Kor høgt Honnhammarfelta ligg over havet, skulle difor teoretisk sett kunne gje ein indikasjon på når figurane kan ha blitt laga. Det kan likevel også vere andre relevante variablar for kor malingane vart plasserte, som til dømes eigenskapar ved berga (jf. Lødøen 2013:14). Difor kan strandlinjedatering berre seie noko om maksimal mogleg alder (*terminus post quem*).

Sjølv om det synest å vere ei semje om at den norske veidekunsten har vore knytt til vatn, er det knytt fleire problem til det å fastsetje alder ut frå høgd. For det første er måledata usikre. Både Hallström og Theodor Petersen gjorde innmålingar (nivellement) på Honnhammar, men fekk ulike mål på til dømes felt I (sjå Gjessing 1936; Hallström 1938). Brukar ein strandlinjekurva for området (Bondevik mfl. 1998; Svendsen og Mangerud 1987; jf.

Figur 15. Strandlinjekurve for Honnhammar viser kalibrert alder (jf. Bondevik mfl. 1998; Svendsen og Mangerud 1987).

figur 15), får vi at måla til Hallström viser at berget med dei nedre malingane her var tilgjengeleg ved gjennomsnittleg flomål (jf. Kleiva 2006:497 med referanse) tidleg i tidlegneolitikum (4000–3300 f.Kr.) medan tala til Petersen gjer same bergflate tilgjengeleg alt i slutten av seinmesolitikum (6400–4000 f.Kr.).

For det andre er det ikkje gjeve kva som ligg i omgrepet «strandlinjetilknytt». Morten Ramstad (2000) har argumentert for at veideristningane på Møre bør daterast direkte ut frå strandlinjetilknytning ved middelasstand, altså at dei har vore laga like i sjøkanten. Han held derimot bergmalingane på Honnhammar utanfor denne diskusjonen. Sognnes (2003) argumenterer for at ein på Honnhammar bør rekne minst 5 m lågare vasstand enn nedre maling fordi sjøsprøyt elles ville ha nådd opp til malingane og vaska dei bort. Det vil gje ei datering av felt I til mellomneolitikum periode A (ca. 3300–2600 f.Kr.).

Sjølv om ein bør rekne ein viss avstand til gjennomsnittleg flomål (jf. Slinning 2002a:59), synest det ikkje naudsynt å operere med minst 5 m, som Sognnes gjer. Det er klart at dersom malingane vart påførte som eit flytande og vått stoff på berget, vil det ha vore ei kritisk fase inntil det tørka. På den andre sida er det ikkje gjeve at det var grov sjø og sjøsprøyt i denne fasa. Ein kan vel heller ikkje utelukke at ein del utydelege malingar kan vere utydelege nettopp fordi dei tidleg har blitt påverka av vatn. Antti Lahelma (2008b:35) meiner at ein avstand på mellom 0,5 og 1 m er rimeleg for dei fleste finske målingane. I ein studie over strandlinjeforskyvingskronologi for malingar langs Saimaa i Finland viser Oula Seitsonen (2005:7) til at malingane ved den delen av innsjøen som er minimalt råka av isostatisk rørsler, ligg mellom 120 og 150 cm over dagens vasstand. Eg finn det difor forsvarleg å operere med ein avstand på 2 høgdemeter over gjennomsnittleg flomål når det gjeld *maksimal mogleg* tidfesting av Honnhammarfeltet.

Ein observasjon er at trass i at mange av malingane på Honnhammar finst på høge klipper (t.d. felt III, VII, XXI og området med felt II, VI, VIII og IX), er malingar berre funne på nedre delar av berga som kan nåast gjennom avsatsar som er tilgjengelege i dag. Einaste unntaket her er ein av hjortefigurane på felt I, der ein normalt høg person vil ha vore avhengig av å ha kome om lag ein halvmetar opp frå dagens hellergolv, men her kan det sjå ut som at delar av denne avsatsen har falle av. Det er altså lite som tyder på at nokon av malingane på Honnhammar må ha vorte laga frå båtar, sjølv om det på fleire tidspunkt i produksjonstida truleg har eksistert klippeveggar som har gått loddrett ned i fjorden, slik at ein kan ha kome til ved å legge ein båt inntil. Meir sannsynleg er det at malarane har stått eller knela på avsatsane framfor felta.

Sommaren 2013 gjorde Møre og Romsdal fylkeskommune ved underteikna innmålingar med CPOS av alle felt med påviste figurar for kartfesting i Askeladden. Innmålingane gav ikkje direkte høgdedata, men relativt gode kartfestingar, slik at høgda kan lesast av frå kart. Eit problem er likevel at i eit bratt og knausete terreng som Honnhammar vil små feilmarginar horisontalt kunne gje ganske store utslag vertikalt, særleg når ein les av frå topografiske kart med femmeterkotar. Tilhøva ved innmålingane kan også variere. På Honnhammar hadde vi gode tilhøve på Honnhammarneset, men mindre gode på Hinna. Det må difor takast visse atterhald når det gjeld tabell 2, der høgda på dei ulike felta og kva datering det gjev med ein avstand på 2 høgdemeter over gjennomsnittleg flomål, visast. Det må også presiserast at det ligg eit forbettringspotensial i å måle høgdena inn direkte og med høgare presisjonsnivå.

Høgdemåla opnar for at dei første bergmalingane på Honnhammar kan ha vorte laga i seinmesolitikum. Vidare viser dei også at malingane som ligg lågast, ikkje kan vere eldre enn mellomneolitikum periode B (ca. 2600–2350 f.Kr.).

Stil og typologi

Både Gjessing (1936) og Hallström (1938) la fram typologiar som hevda ei evolusjonistisk utvikling frå naturalistiske til meir skjematisk avbildingar for det samla norske bergkunst-materialet. På Honnhammar kjem ei slik utvikling truleg klarast til syne på felt V, som rett nok korkje Hallström eller Gjessing kjende til, der dyra er avbilda særskildt skjematisk. Dyra på andre og høgareliggande felt kan klart identifiserast som hjortedyr, sjølv om det for enkelte figurar har vore ulike oppfatningar om det er rein, hjort eller elg som er avbilda (samanlikn t.d. Gjessing 1936:115–117 og Hallström 1938:391–394). Slik sett stør det ei stilistisk utvikling som også følgjer eit synkende havnivå. Øyunn Kleiva (2006:504–505) har også peika på stilistiske forskjellar mellom dyrefigurar på felt I og II («laust naturalistiske») og dei lågareliggande felta V, VI og VIII, med meir skjematisk dyr. Ho peikar også på stilistiske samanlikningar med helleristningsfelta Bogge og Rausand. Vidare diskuterer ho stilutvikling tett opp mot strandlinjeutvikling, og antyder ei datering på Honnhammar-malingane frå tidlegneolitikum til mellomneolitikum b.

Oppsummering om datering

Det står att ein god del arbeid før ein kan kome med eit godt kronologisk rammeverk for bergkunsten på Honnhammar. Så langt synest likevel Kleiva (2006) si antydning om ei ramme frå tidlegneolitikum til mellomneolitikum periode B sannsynleg for dei lokalitetane som var kjende for henne. Her må det likevel leggast til at enkelte av dei nye felta ligg høgare, slik at

Tabell 2. Maksimumsdatering av ulike felt på Honnhammar basert på innmålingar frå sommaren 2013. 2 m er trekt frå gjennomsnittleg flomål.

Felt	Ca. hoh.	Maks datering (hoh. – 2 m)
I	22 m	Ca. 3500 f.Kr. – tidligneoilitikum
II	20 m	Ca. 3200 f.Kr. – mellomneolitikum periode A
III	22 m	Ca. 3500 f.Kr. – tidligneoilitikum
V	16 m	Ca. 2400 f.Kr. – mellomneolitikum periode B
VI	18 m	Ca. 2700 f.Kr. – mellomneolitikum periode A
VII	22 m	Ca. 3500 f.Kr. – tidligneoilitikum
VIII	18 m	Ca. 2700 f.Kr. – mellomneolitikum periode A
IX	18 m	Ca. 2700 f.Kr. – mellomneolitikum periode A
XIII	20 m	Ca. 3200 f.Kr. – mellomneolitikum periode A
XV	30 m	Ca. 5500 f.Kr. – senmesolitikum
XVI	20 m	Ca. 3200 f.Kr. – mellomneolitikum periode A
XVII	20 m	Ca. 3200 f.Kr. – mellomneolitikum periode A
XVIII	17 m	Ca. 2500 f.Kr. – mellomneolitikum periode B
XX	25 m	Ca. 4100 f.Kr. – senmesolitikum
XXI	25 m	Ca. 4100 f.Kr. – senmesolitikum
XXII	25 m	Ca. 4100 f.Kr. – senmesolitikum
XXIII	16 m	Ca. 2400 f.Kr. – mellomneolitikum periode B
XXIV	27 m	Ca. 4300 f.Kr. – senmesolitikum
XXV	16 m	Ca. 2400 f.Kr. – mellomneolitikum periode B

dei kan ha vore laga alt i seinmesolitikum. Det gjeld mellom anna felt XXI, som er sentralt i diskusjonen som følgjer. Dei fleste felte ser ut til å vere etablerte i mellomneolitikum eller seinare. Eg meiner det er rimeleg å rekne med at ripinga av dei tre båtane på felt I kan representere slutten på bergkunstproduksjonen på Honnhammar. Ut frå dateringane av båttypen er det mest truleg at ripinga har funne stad seint i neolitikum (2350–1700 f.Kr.) eller i eldre bronsealder (1700–1100 f.Kr.) (Linge 2007; Mandt 1991; Sognnes 1999). Astrid Nyland (2011) har nyleg argumentert for at innrippinga av båtane er ei handling for å binde ein ny ideologi knytt til jordbruksøkonomi saman med ein eldre ideologi knytt til jakt og fangst.

Forteljingar om dyr, menneske og landskap

På felt XXI er det altså framstilt sju laksar i nedre del av bergflata og tre hjortedyr i øvre del. Det er geometriske figurar i midtpartiet som er mykje skadd. Plasseringa av figurane på bergflata er synt i figur 13 (jf. figur 11 og 12). Korleis kan feltet forståast gjennom perspektivet med landskap, rørsle og årssyklus som vart presentert tidlegare?

Alle laksane er avbilda symjande i same retning, og sidan dei følgjer terrassane under bergflata, framstår dei som gradvis stigande i symjeretninga. Fisken som er avbilda lengst til høgre og øvst, er berre synleg som ein bakpart som er teikna inntil ein sprekk (figur 13). Det er ikkje plass til resten av figuren før sprekken, og avskaling eller forvitring ser heller ikkje ut til å kunne forklare kvar resten av figuren er. Ein får såleis inntrykk av at framparten på laksen «forsvinn» i sprekken. Denne måten å avbilde laksen på har ein parallell på felt III, der den eine laksen er avbilda utan halefinne, slik at bakparten er «skjult» av ein sprekk (figur 16). Sett samla uttrykkjer fiskane på felt XXI rørsle som minner om laksen si vandring inn fjorden og opp elvestryk. Dei er også orienterte slik i høve til fjorden. Fiskemotiva kan slik lesast frå venstre mot høgre: Ein laks i sjøen, kanskje i ferd med å verte fanga, og laks på veg opp elvestryk. Den siste fisken har da truleg framparten løynd av stryka.

Fjordsystemet som Tingvollfjorden er ein del av, er som nemnt tilknytt fleire rike lakse-vassdrag. Det er sannsynleg at lakseavbuildingane på felt III og XXI har samanheng med denne rike ressursen i fjordsystemet med tilgrensande vassdrag. Livssyklusen til laksen startar med at han vert fødd i elvar. Etter to til fem år skjer ei forvandling der laksen vert tilpassa å leve i saltvatn før han vandrar ut i havet. Etter eitt til fire år i havet vandrar han opp elva for å gyte. Innsiget av gyteklar storlaks i fjordane og vidare opp i elvane skjer frå våren og til ut på hausten. Det er gjerne den største fisken som vandrar opp i elvane først (Pethon 1994:168–170). Ifølge Per Pethon hevda Peder Claussøn Friis alt i 1599 at laksen gyter i same elv som han vert fødd. Han meinte da at det var fisken laksestørje som leia laksen inn fjordane og tilbake til riktig elv (Pethon 1994:170). Det første stemmer med dagens kunnskap om syklusen til laksen. Årsakssamanhengen vil nok ingen gå god for i dag, men har ei viss interesse i denne samanhengen som eit vitnemål om at tankar om livssyklusen til laksen har kome til uttrykk i førestillingar på seint 1500-tal, utan at ein skal dra det for langt i høve til førestillingsverda i steinalderen.

Sett i samanheng med landskapet er det truleg at avbuildingane på felt XXI refererer til innsiget av laks i fjorden og deira vidare ferd opp i ei av elvane ved Tingvoll- eller Sunndalsfjorden. Mogleg har F1 ein direkte referanse til fangst av laks gjennom «snøret» som endar ved munnen på laksen. Det geometriske motivet ved F3 kan vere ein referanse til garnfangst. Felt III kan ha ei liknande tolking. Her er det også «snøret» som heng ned og svake spor av geometriske motiv ved dei to midtre laksane. Felt XXI ser ut til å ha ein klarare referanse til elvevandringa enn felt III. Gjessing knytte da også laksane på felt III til lokale, gode laksefangstar utanfor Honnhammarneset (Gjessing 1936:129). I høve til årssyklusen viser det til hendingar i naturen som finn stad i halvåret frå april til oktober, og med vekt på den tidlegaste delen dersom figurane refererer til storlaks. Ei liknande tilknytning mellom malte laksefigurar og landskapet ser ut til å eksistere på lokaliteten Finnforsberget i Västerbotten i Sverige, der heile 29 laksefigurar er avbilda symjande mot vest, noko som refererer til oppstraums i høve til den nærliggande Skellefteälven. Thomas B. Larsson (2013:23) foreslår at dette kan referere til våren, da laksen er på veg opp elva til gyte-

Figur 16. Laksane på felt III. Den nedste fisken har ikkje halefinne. I staden er det ei konkav avslutning som følgjer ein sprekk i berget her. Til liks med felt XXI er laksane på felt III avbilda symjande mot høgre, innover fjorden. Biletet er omarbeida i DStretch. Foto: Trond Eilev Linge.

plassane. Den einslege, malte laksen på Teksdal i Bjugn i Sør-Trøndelag ser ut til å vere framstilt på ein liknande måte i høve til Teksdalselva.

Ved sida av laksane er det dei tre hjorteframstillingane i øvre del av feltet som pregar felt XXI. Hjorten er i dag det vanlegaste storviltet i desse traktene og i låglandet på Nordmøre elles. Det er også elg i delar av landsdelen, men dei er ikkje så talrike. Hjorten er også ein vandrar, og gjer mellom anna sesongmessige vandringar mellom vinterbeite og sommarbeite (Meisingset 2008:106–117). På Nordmøre er det gjort forskning med merking som viser at i dag trekker om lag 80 % av hjorten mellom ulike vinter- og sommarområde. Hovudmønsteret i trekket ligg mellom opphald i kyststrøk om vinteren og i innland om sommaren, og ser ut til å vere bestemt av tilgangen på beite. Trekket mot innlandet skjer frå april til juni, og trekket mot kysten i august/september (Meisingset 2008:110–111). Dersom ein knyter retninga på hjortefigurane på felt XXI til trekkmønsteret, er det hausttrekket ut mot kysten som er avbilda. Dermed kan felt XXI forståast som ei avbiling av laks og dyr som vandrar langs fjorden: innsiget av laksen om våren/tidleg sommar og vandringa til hjorten mot kysten om hausten. Det kan med andre ord vere ei avbiling av ein myte der delar av årssyklusen er uttrykt gjennom vandringane til dyr i landskapet.

Ein annan art er også ein høgst aktiv aktør i dette landskapet. Mennesket har også vandra gjennom fjordlandskapet, vore økonomisk avhengig av jakt og fangst på dei andre artane, men også forsøkt å forstå årsaksamanhengane i verda og landskapet kring seg. Måten og rytmen i korleis ein har flytta seg gjennom landskapet, har hatt samanheng med korleis

ressursane har endra seg, og vandringar gjennom året, og spela inn i mytar som har vorte festa til berget på Honnhammar.

Honnhammar ligg i tilknyting til fleire naturlege vegar for rørsle gjennom landskapet i Nordmøre og Romsdal (sjå figur 3) mellom kyst og innland/høgfjell gjennom fjorden, og mellom ulike fjordsystem over eid. Slik er det truleg at Honnhammar har vore ein stad menneska ofte passerte på sine vandringar i området. Funn frå seinmesolitikum og neolitikum er i Nordmøre og Romsdal rikast representerte på kysten (sjå t.d. Berglund 2001; Bjerck 2008; Åstveit 2005a, 2005b). Fjordstrøka har i mindre grad vore undersøkte og vore gjenstand for studiar, og kjem klarast fram gjennom studiar av lausfunn (t.d. Breivik 2010). Ein modell som inneber *task group mobility* (t.d. Bergsvik 2002) kan vere relevant for rørslemønsteret mellom kyst og innland i regionen i dei aktuelle periodane. Slike «mobile arbeidsgrupper» vert organiserte for å få tilgjenge til ressursar utanfor nærområdet til jeger- og sankargruppa. Slike ressursar kan vere jaktbart vilt, ulike vekstar eller steinråstoff til reiskapar, men slike reiser inneber også kontakt mellom ulike sosiale grupper og vitjing av heilage stader i landskapet (jf. Bergsvik 2002:1–4).

Måten dyr opptrer på i enkelte delar av landskapet, for så å forsvinne frå dei same områda, har bidrege til å forme den menneskelege sosiale årssyklusen. Faste, gjentekne hendingar i naturen, som til dømes innsiget av laks, kan ha representert overflod av tilgang på ein lett fangstbar ressurs i eit avgrensa tidsrom. Det kan ha drege ulike grupper av menneske til fjorden og elvane på våren/tidleg sommar. Det kan i seg sjølv vere ein faktor som har utløyst trong til ritual for å avklare mellommenneskelege relasjonar, og relasjonar mellom menneske og maktene. Honnhammar som stad kan ha vorte ein arena for slike aktivitetar på grunn av plasseringa i høve til ferdslelinjene, men truleg også fordi berga her hadde eigenskapar som gjorde dei eigna til kommunikasjon med maktene.

Ut over felt III og XXI er det verdt å peike på avbilingar av dyr som kan vere rein, og som difor kan representere høgfjellsressurar. Slike finn ein både på felt I, II og XXII. Elg er truleg i alle fall avbilda på felt I, II og XV. Desse avbilingane kan spegle andre eigenskapar ved desse dyra, også knytt til kor i landskapet dei har opphalde seg. Slike sesongmessige rørslemønster kan vere grupper som reiser til høgfjellet for reinfangst (seinsommar/haust?). Er da hjortetrekke ut fjorden eit uttrykk for at menneska trekker seg ut av dei indre fjordområda, og slår seg til for vinteren ved kysten?

Avslutning

Dei nyregistrerte felta og figurane stadfestar og forsterkar Honnhammar som eit unikt område med bergmalingar. Målet i utstrekning er Honnhammar det største kjende samanhengande området med bergmalingar i Norden, og med over 100 registrerte figurar ligg det også nær dei største lokalitetane i Finland kva gjeld tal på figurar (jf. Lahelma 2008b). Verdt å merke seg er at fleire av dei nyfunne figurane framleis ikkje er skikkeleg erkjent da store delar er dekkja av lav og mose. Slik sett står det att mykje å oppdage på fleire av felta. Mange nyregistreringar hadde ikkje vorte påviste utan bruk av digitalt etterarbeid av fotomaterialet, og det stadfestar såleis kor viktig denne metodikken har vorte i dokumentasjonen av bergmalingar.

Relasjonen felta har til gamle strandlinjer, opnar for at det vart laga bergmalingar på Honnhammar allereie i seinmesolitikum. Dei fleste felta er likevel mellomneolitiske eller yngre. Potensielt kan difor bergkunstproduksjonen i området strekke seg frå seinmesolitikum gjennom neolitikum og fram til eldre bronsealder. Det er i så fall ein rundt 4000 år lang periode, frå ca. 5500 til 1500 f.Kr., men særleg ved felta som etter strandlinjedatering vert eldst, er det hefta ein god del uvisse.

Enkelte av motiva på Honnhammar og måten motiva samspejar med berga, speglar etter mi meining landskapa i eit større omland rundt staden. Honnhammar ligg sentralt i høve til Tingvollfjorden og andre ferdslleinjer på Nordmøre: frå ytterkyst til indre fjordstrøk og høgjellet. Forteljingar knytte til landskapa og rørslene til dyr og menneske gjennom landskapa har blitt visualiserte på bergknausane på Honnhammar, og har truleg spela inn i dei rituala som har funne stad her. Måten figurane relaterer seg på til bergflatene og til landskapet omkring, er såleis ikkje tilfeldig, men bidreg til å gje malingane meining. Særleg illustrerande i så måte er felt XXI med lakse- og hjortedyravbindingar. Her er element ved landskap og fauna trekte inn i rituala, og tematikken synest å vere knytt til sesongbestemte variasjonar. I eit jakt- og fangstbasert samfunn vil menneska vere nær knytt til korleis jaktbart vilt opptrer og rører seg i landskapet gjennom årssyklusen. Ei fast repeterande hending som innsiget av laks om våren og tidleg på sommaren kan i seg sjølv ha vore ei viktig årshending, og trekt folk saman til fjorden og elvesystema for å hauste av ein rik og lett tilgjengeleg ressurs. Etableringa og vidareføringa av Honnhammar som ein heilag og særmerkt stad har vore nær knytt til menneske og dyr sine rørsler gjennom landskapet.

Takk

Takk til Jan Magne Gjerde for verdfulle kommentarar til eit tidleg utkast til artikkelen, og til redaksjonen for gode innspel i sluttredigeringsfasen.

Note

- 1 Mastergradsavhandlinga til Smiseth er klausulert, og har såleis ikkje vore nytta i arbeidet med denne artikkelen.

Summary

Movement through the fjord landscape – on newly discovered rock paintings at Honnhammar in Tingvoll

Honnhammar in the Tingvoll municipality northwestern Norway hosts one of the largest collections of prehistoric painted rock-art in Northern Europe. This article introduces new discoveries of images and sites found during the summer of 2012. Many of the images are only vaguely visible and would not have been thoroughly identified without the use of digital processing of photos. 25 sites containing a total of 108 figures are now identified at two steep rocky headlands by the northeastern shore of the Tingvoll fjord. This is about twice the number of figures previously known here. The dominant images are deer, elk, reindeer, salmon and various geometrical motifs.

One of the newly discovered sites, site XXI, is interpreted as a scene relating to the movement of salmon and deer through the nearby fjord landscape. The movement of people through the landscape would have been closely linked to the movement of animals at different times in the seasonal cycle. It is suggested that the importance of Honnhammar as a sacred site could have arisen as a consequence of its location in the landscape and the inter-relationship between animal and human movement through this landscape.

Litteratur

Bahn, Paul G.

2010 *Prehistoric Rock-Art. Polemics and progress*. Cambridge University Press, Cambridge.

Bakka, Egil

1973 Om alderen på veideristningane. *Viking* 37:151–187.

Bendixen, Bendix Edv

1879 Fornlevninger i Nordmøre og Romsdal (II-III). *Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring* 1878:62–162.

Berglund, Birgitta

2001 «Gassprosjektet». *Arkeologiske undersøkelser på Tjeldbergodden, Aure kommune, Møre og Romsdal fylke i forbindelse med bygging av metanolanlegg*. Rapport, NTNU Vitenskapsmuseet, arkeologisk serie, bind 2001:1. NTNU, Vitenskapsmuseet, Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, Trondheim.

Bergsvik, Knut Andreas

2002 Task groups and social inequality in Early Neolithic Western Norway. *Norwegian Archaeological Review* 35(1):1–28.

Bjerck, Hein B. (red.)

2008 *NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser. Ormen Lange Nyhamna*. Tapir Akademisk forlag, Trondheim.

Bjørn, Anathon

1921 Stenaldersbopladserne i Allanenget i Kristiansund. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs skrifter* 7:3–46.

Bondevik, Stein, John I. Svendsen og Jan Mangerud

1998 Distinction between the Storegga tsunami and the Holocene marine transgression in coastal basin deposits in western Norway. *Journal of Quaternary Science* 13(6):529–532.

- Brevik, Kjell André
 2010 Løsfunn, landskap, samfunn: en kontekstuell studie av gjenstander fra senmesolitikum til eldre bronsealder i Aursundet, Arasvikfjorden og Valsøyfjorden på Nordmøre. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi ved Institutt for arkeologi og religionsvitenskap, NTNU, Trondheim.
- Callanan, Martin
 2008 Reinsvatnet 1 – Midt Norges eldste fjellboplass. *Leikvin – årsskrift for Sunndal museumslag* 2008:26–31.
- Chippindale, Christopher og George Nash
 2004 Pictures in place: approaches to the figured landscapes of rock-art. I *The Figured Landscapes of Rock-Art. Looking at Pictures in Place*, redigert av Christopher Chippindale og George Nash, s. 1–36. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dstretch
 2012 *Dstretch – A tool for the digital enhancement of pictographs*. Internettapplikasjon, <http://www.dstretch.com>, vitja 5. desember 2012.
- Gjerde, Jan Magne
 2006 The location of rock pictures is an interpretive element. I *Samfunn, symboler og identitet. Festskrift til Gro Mandt på 70-årsdagen*, redigert av Randi Barndon, Sonja Innselset, Kari Kristoffersen og Trond K. Lødøen, s. 197–209. UBAS Nordisk, vol. 3. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- 2010 Rock art and landscapes: studies of Stone Age rock art in northern Fennoscandia. Upublisert doktorgradsavhandling ved Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Gjessing, Gutorm
 1936 *Nordenfjelske ristninger og malinger av den arktiske gruppe*. Institutt for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
- Goldhahn, Joakim
 2002 Roaring rocks: An audio-visual approach on Hunter-Gatherer engravings in Northern Scandinavia. *Norwegian Archaeological Review* 35(1):29–61.
- Gordon, Bryan C.
 2013 *Dating Pictographs and petroglyphs through their fallen pigment or stone dust in underlying archaeological floor: A new method*. Elektronisk dokument, http://http-server.carleton.ca/~bgordon/RockArt/rockart_dating_intro1.htm, vitja 12. januar 2014.
- Hallström, Gustaf
 1909 En nyupptäckt hällmålning. *Fornvännen* 4:55–56.
- 1938 *Monumental art of Northern Europe from the Stone Age. The Norwegian localities*. Bokförlags aktiebolag Thule, Stockholm.
- Hansson, Anders
 2006 The rock paintings at Flatruet: an Archaeological survey. *Adoranten* 2006:109–115.
- Helskog, Knut
 1999 The shoreline connection. Cognitive landscape and communication with Rock Carvings in Northernmost Europe. *Norwegian Archaeological Review* 32:73–94.
- 2004 Landscapes in rock-art: rock-carving and ritual in the old European north. I *The Figured Landscapes of Rock-Art. Looking at Pictures in Place*, redigert av Christopher Chippindale og George Nash, s. 265–288. Cambridge University Press, Cambridge.
- 2012 *Samtaler med maktene. En historie om verdensarven i Alta*. Tromsø museums skrifter, vol. 33. Tromsø museum, Universitetsmuseet, Tromsø.
- Hesjedal, Anders, Charlotte Damm, Bjørnar Olsen og Inger Storli
 1996 *Arkeologi på Slettnes. Dokumentasjon av 11.000 års bosetning*. Tromsø museums skrifter, vol. 26. Tromsø museum, Tromsø.

- Johansen, Øystein Kock
1979 New results in the investigation of the Bronze Age rock carvings. *Norwegian Archaeological Review* 12(2):108–114.
- Jordan, Peter
2001 The materiality of shamanism as «world-view». Practice, artefacts and landscape. I *The Archaeology of Shamanism*, redigert av Neil Price, s. 87–104. Routledge, London.
- Kleiva, Øyunn
2006 Fang kvalen! Tankar langs ristningsberga på Nordvestlandet. I *Samfunn, symboler og identitet. Festskrift til Gro Mandt på 70-årsdagen*, redigert av Randi Barndon, Sonja Innselset, Kari Kristoffersen og Trond K. Lødøen, s.493–510. UBAS Nordisk, vol. 3. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Lahelma, Antti
2005 Between the worlds. Rock Art, Landscape and Shamanism in Subneolithic Finland. *Norwegian Archaeological Review* 38(1):29–47.
2006 Excavating art: A ‘ritual deposit’ associated with the rock painting of Valkeisaari, Eastern Finland. *Fennoscandia Archaeologica* 23:2–23.
2008a Communicating with ‘stone persons’. Anthropomorphism, Saami Religion and Finnish Rock Art. I *A touch of red. Archaeological and ethnographic approaches to interpreting Finnish rock paintings*, redigert av Antti Lahelma. ISKOS, vol. 15. The Finnish Antiquarian Society, Helsinki.
2008b *A touch of red. Archaeological and ethnographic approaches to interpreting Finnish rock paintings*. ISKOS, vol.15. The Finnish Antiquarian Society, Helsinki.
- Larsson, Thomas B.
2013 *Hällmålningarna på Finnforsberget, Skellefteå sn, Raå 118 och 123, Västerbottens län*. UMARK, vol. 65, Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet, Umeå.
- Lindgren, Britta
2004 *Hällbilder i norr*. UMARK, vol. 36, Arkeologisk rapport, Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet, Umeå.
- Linge, Trond Eilev
2007 *Mjeltehaugen. Fragment frå gravritual*. UBAS Hovudfag/master, vol. 3. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Lødøen, Trond Klungseth
2004 Berge i Strandebarm. I *Bergkunst. Helleristningar i Noreg*, redigert av Gro Mandt og Trond K. Lødøen, s. 194–205. Det Norske Samlaget, Oslo.
2010 Concepts of Rock in Late Mesolithic Western Norway. I *Changing pictures: Rock art traditions and visions in Northern Europe*, redigert av Joakim Goldhahn, Ingrid Fuglestvedt og Andrew Jones, s. 35–47. Oxbow, Oxford.
2013 Om alderen til Vingen-ristningene. *Viking* 76:7–34.
- Lødøen, Trond Klungseth og Gro Mandt
2012 *Vingen. Et naturens kolossalmuseum for helleristninger*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning serie B Skrifter, vol. 146. Akademika forlag, Trondheim.
- Mandt, Gro
1991 Vestnorske ristninger i tid og rom. Upublisert doktorgradsavhandling ved Universitetet i Bergen, Bergen.
- Meisingset, Erling L.
2008 *Alt om hjort. Biologi, jakt, forvaltning*. Tun forlag, Oslo.
- Nash, George
2002 The landscape brought within. A re-evaluation of the rock-painting site at Tumlehed, Torslanda, Göteborg, west Sweden. I *European landscapes of rock-art*, redigert av George Nash og Christopher Chippindale, s. 176–194. Routledge, London.

- Norsted, Terje
2008 Hellemaleriene på Honnhammer (Hinna). Felt VI, IX og VIII. Dokumentasjon 2007. Upublisert rapport, NIKU, Konserveringsavdelingen, nr. 28/2008.
- Nyland, Astrid Johanne
2011 Båttfigurene på Honnhammer I – Uttrykk for historisitet og møte mellom kunnskapssystemer på Nordmøre. *Viking* 74:89–102.
- Pawel, Daniella og Kidane Fanta Gebremariam
2011 *A multidisciplinary approach to conservation of Rock Art in Honnhammer, Norway*. ICOM CC 16th Triennial Conference Lisbon 19–23 September 2011, Preprint. Elektronisk dokument, http://www.nt.ntnu.no/users/floban/Cult%20Heritage/Honnhammer%20Paper-1110_203_PAWEL_ICOM-CC_2011.pdf, vitja 12. januar 2014.
- Pethon, Per
1994 *Aschehougs store norske fiskebok. Alle norske fisker i farger*. Aschehoug, Oslo.
- Ramstad, Morten
2000 Veideristningene på Møre. Teori, kronologi og dateringsmetoder. *Viking* 63:51–86.
- Røise, Hagbart
1974 *Fiskene i farger*. H. Aschehoug, Oslo.
- Schöning, Gerhard
1979 [1778] *Reise som gjennem en Deel af Norge i de aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskreven*. København. Utgave ved Tapir forlag, Trondheim.
- Seitsonen, Oula
2005 Shoreline displacement chronology of rock paintings at Lake Saimaa, eastern Finland. *Before Farming* 1(4):1–21.
- Slinning, Tore
2002a Bergmalingene i Telemark. Kultstedenes tidfesting og sosiale sammenheng. Upublisert hovedfagsavhandling i arkeologi ved Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen.
2002b Digital dokumentasjon og figurtolkninger av bergmalingene. I *Bilder av bronstid. Ett seminarium om förhistorisk kommunikation: rapport från ett seminarium på Vitlycke Museum 19.e-22.e oktober 2000*, redigert av Joakim Goldhahn, s. 283–296. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°, vol. 37. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- 2005 Antropomorfe klippeformasjoner og fangstfolks kultsted. I *Mellan sten och brons*, redigert av Joakim Goldhahn, s. 489–502. GOTARC serie C, Arkeologiska skrifter, nr. 59. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Smiseth, May-Tove
2006 Bergmalingene på Honnhammer i Tingvoll. Upublisert manuskript, Topografisk arkiv, Kulturavdelinga, Møre og Romsdal fylkeskommune.
- Sognnes, Kalle
1991 Rensing av bergmalingene. Innberetning datert 7. Juli 1991. Upublisert rapport, topografisk arkiv, Kulturavdelinga, Møre og Romsdal fylkeskommune.
1994 Engravings found at Rock Painting sites in Trøndelag, Norway. *International newsletter on Rock Art* 9:5–7.
1995 New Discoveries of Rock Paintings in Mid Norway. *International newsletter on Rock Art* 11:3–5.
1996 Helleristningene på Averøya. *Årbok for Nordmøre museum* 1996:74–85.
1998 Symbols in a changing world. Rock art and the transition from hunting to farming in mid Norway. I *The Archaeology of rock-art*, redigert av Christopher Chippindale og Paul S.C. Taçon s. 146–162. Cambridge University Press, Cambridge.

- 1999 Å se eller ikke se. Midt-norske bergmalerier i en historisk-kognitiv kontekst. I *Glyfar och arkeologiska rum. En vänbok til Jarl Nordbladh*, redigert av Anders Gustafsson og Håkan Karlsson, s. 465–476. Göteborg University, Department of Archaeology, Göteborg.
- 2002 Land of elks – sea of whales. Landscapes of the Stone Age in central Scandinavia. I *European landscapes of rock-art*, redigert av George Nash og Christopher Chippindale, s. 195–212. Routledge, London.
- 2003 On shoreline dating of rock art. *Acta Archaeologica*, 74:189–209.
- 2006 En flyndre svømmer stille – omkring helleristningene i Kvennavika, Nord-Trøndelag. I *Samfunn, symboler og identitet. Festskrift til Gro Mandt på 70-årsdagen*, redigert av Randi Barndon, Sonja Innselset, Kari Kristoffersen og Trond K. Lødøen, s. 551–562. UBAS Nordisk, vol 3. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Stebergløkken, Heidrun
- 2008 Et stille møte mellom sjø og land. En stilistisk analyse av de marine veideristningenes motiver, sammenhenger og tolkninger. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi ved Institutt for arkeologi og religionsvitenskap, NTNU, Trondheim.
- Svendsen, John Inge og Jan Mangerud
- 1987 Late Weichselian and Holocene sea-level history for a cross-section of western Norway. *Journal of Quaternary Science* 2:113–132.
- Viklund, Bernt O.
- 2004 The Space of Red Ochre. The Stone Age Gallery in the Province of Ångermanland, Northern Sweden. *Adoranten* 2004:41–54.
- Åstveit, Leif Inge
- 2005a *Arkeologisk registrering på Stavneset, Averøy kommune. Ormen Lange-prosjektet*. Kulturhistoriske skrifter og rapporter, nr. 2, Møre og Romsdal fylke, Kulturavdelinga, Molde.
- 2005b *Arkeologisk registrering på Gossen/Nyhamna, Aukra kommune. Ormen Lange-prosjektet*. Kulturhistoriske skrifter og rapporter, nr. 3, Møre og Romsdal fylke, Kulturavdelinga, Molde.

Helganeset – en produksjonsplass for selolje

Spekk-kokegroper i en sørlig kontekst

Ytterst i havgapet på Helganeset ved Haugesund lufthavn i Karmøy kommune, Rogaland, ble det sommeren 2011 gjennomført arkeologiske undersøkelser. På en av de utgravde lokalitetene ble det avdekket to kokegroper fra eldre jernalder (ca. 500. f.Kr.–550 e.Kr.) som inneholdt olje fra selspekk. I Nord-Norge finnes det hundretalls groper med spor etter olje fra sel- og hvalspekk, såkalte hellegroper. Hellegroperne er blitt knyttet til produksjon av olje, og har hittil vært et nordnorsk fenomen. Oljen har vært tolket som en viktig handelsressurs i yngre jernalder (ca. 550–1030 e.Kr.) mellom nord og sør (Henriksen 1996, 2006). Kokegroperne på Helganeset representerer dermed noe nytt. I denne artikkelen vil jeg se nærmere på de arkeologiske og naturvitenskapelige analysene og prøve å besvare hvilken funksjon groperne har hatt. Selv om den undersøkte lokaliteten var en flerfaset boplass fra både yngre steinalder og eldre jernalder, vil fokuset her være på spekk-kokegroperne og tilhørende aktivitet.

Topografien på Helganeset

Oppdagelsen av spekk-kokegroperne på lokalitet D på Helganeset begynte med utgravningene av en steinalderlokalitet som første gang ble påvist i 1977 (Bang-Andersen 1977). Utgravningen kom i gang i 2011 som en følge av at sikkerhetssonen for rullebanen på Haugesund lufthavn skulle utvides (Solberg 2012, 2014).

Lokaliteten lå nord for rullebanen på en opphøyd flate i et dalsøkk omkranset av bergvegger, og var avgrenset av myr i øst og sør, samt av en moderne steinfylling tilknyttet flyplassen i sør. Anleggene lå hovedsakelig på en sandholdig undergrunn – gammel sjøbunn – som helte mot sør og øst. Det sentrale området var preget av flere store steiner som stakk opp. Utgravningsområdet lå ca. 8 m over havet. Den funnførende flaten var 15 x 18 m, det vil si anslagsvis 270 m².

Marine ressurser

Det er gjengs oppfatning at det i forhistorisk tid var store marine ressurser langs havstrømmene på Vestlandet. I havet utenfor Helganeset har det sannsynligvis vært god tilgang på både fisk og marine pattedyr som sel og nise. Steinkobbe (*Phoca vitulina*) finnes i dag langs hele Norskekysten, og «arten oppholder seg helst på litt beskyttede lokaliteter i skjærgården, på skjær og sandbanker som tørregges ved fjære sjø» (Aglén mfl. 2012:138). Havert (*Halichoerus grypus*) finnes langs Norskekysten, fra Rogaland til Finnmark, og forekom-

Figur 1. Oversiktskart over undersøkelingsområdet på Helganeset ved Haugesund lufthavn, Karmøy k., Rogaland. Kart: ©Avinor, ©Norgeskart. Illustrasjon: Annette Solberg.

Figur 2. Lokaliteten før avtorving. Gropene er ikke synlige i plan for avtorving. Bilde tatt mot nord. Foto: Marianne Enoksen, Arkeologisk museum, UiS.

Figur 3. Lokaliteten etter avtorving. Teltring 1 avmerket sentralt på boplassen nedenfor bergknausen. Vest og øst for teltringen lå gropene. I bakkant er den tidligneoalittiske teltringen avmerket. Bilde tatt mot nord. Foto: Marianne Enoksen, Arkeologisk museum, UiS.

mer vanligvis på de ytterste og mest værharde holmer og skjær (Aglen mfl. 2012:139). Det er gode forhold for sel ved Helganeset, med både åpne værharde områder for havert og beskyttede lokaliteter for steinkobbe. Begge artene vandrer utenfor Helganeset i dag, men man kjenner ingen store kolonier i området. Før flyplassen ble anlagt, var området trolig mer attraktivt for sel, ettersom de skyr støy. Høyst sannsynlig har det også vært godt med sel langs kysten på Vestlandet i eldre jernalder.

Bosetningsstrukturer og funn fra lokalitet D

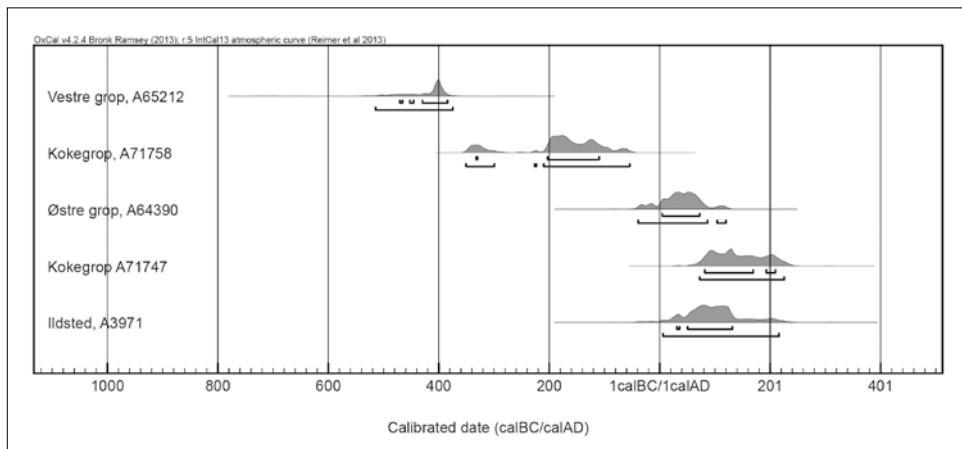
Gjennom undersøkelsen ble to groper og to ryddede flater omkranset av steinstrenger tolket som teltringer (figur 3). Det ble påvist klart markerte inngangspartier og sentrale ildsteder i begge teltringene. Teltring 1 lå sentralt på boplassen sør for en stor bergknaus, mens teltring 2 lå i en smal dalgang mellom den samme bergknausen og bergveggen. Teltring 2 ble datert til tidligneoalittisk tid (jf. tabell 1). Av andre bosetningsstrukturer kan nevnes en kokegrop som har blitt C14-datert. Dateringsresultatet har blitt omregnet til kalenderår (cal.) og tidfester trevirke i gropen til 333–110 f.Kr. (TRa-3866, tabell 1). En uskadet kokegrop med bevarte voller datert til 82–210 e.Kr. (TRa-3865, tabell 1). Sistnevnte strukturer og teltring 1 er tolket som samtidige med spekk-kokegropene på lokaliteten.

Totalt ble det funnet 11 489 steinartefakter, hovedsakelig av lokal strandflint. Materialet var i hovedsak relatert til den tidligneoalittiske aktiviteten (ca. 3800–3300 f.Kr.), men en del

Tabell 1. C14-dateringer fra boplassen. Dateringene er kalibrert i Oxcal 4.2, University of Oxford (Bronk Ramsey 2009).

Kontekst	Datert materiale	Lab.-ID	Datering BP	Kalibrert (2 sigma)	Kalibrert (1 sigma)	$\delta^{13}\text{C} \text{ ‰}$
Teltring 2	Trekull (ikke bestemt)	Beta-319748	4870±30 BP	3641–3519 f.Kr.	3587–3530 f.Kr.	-28.1
Vestre grop, A65212	Løvtre kortlivet, trolig rogn (Sorbus aucuparia)	TRa-3864	2350±30 BP	515–375 f.Kr.	471–385 f.Kr.	-26
Kokegrop, A71758	Kvist, kortlivet løvtre, trolig rogn (Sorbus aucuparia)	TRa-3866	2135±30 BP	351–55 f.Kr.	333–110 f.Kr.	-24.4
Østre grop, A64390	Kvist av mulig eik/ask (Quercus/ Fraxinus)	TRa-3863	1960±30 BP	40 f.Kr.–121 e.Kr.	5–73 e.Kr.	-25.6
Kokegrop, A71747	Or/ Bjørk (Alnus/Betula)	TRa-3865	1870±30 BP	73–226 e.Kr.	82–210 e.Kr.	-27.5
Ildsted, A3971	Løvtre, trolig eik (Quercus)	Beta-291202	1910±40 BP	7–217 e.Kr.	32–132 e.Kr.	

Figur 4. Grafisk fremstilling av C14-dateringer fra lokalitet D relatert til eldre jernalder. Dateringene er kalibrert i Oxcal 4.2, University of Oxford (Bronk Ramsey 2009).

av funninventaret var fra produksjonen av flateretusjerte redskaper og kan knyttes til deler av det yngste oppholdet på boplassen (Solberg 2014:142–143). Mens det tidligneolittiske materialet hovedsakelig bestod av flint, kvarts og rhyolitt, var flint, kvarts og kvartsitt hovedsakelig brukt til flateretusjering. Aktiviteten fra yngre steinalder var også begrenset til den tidligneolittiske teltring 2 med et tilhørende aktivitetsområde i nordre del av utgravningsområdet. Det var derfor enkelt å skille mellom den eldste og den yngste aktiviteten på lokaliteten. I den videre gjennomgangen er det kun det funninventaret som kan relateres til gropene og den yngste aktiviteten, som vil bli behandlet nærmere.

Figur 5. Overflateretusjerte pilspisser med rett basis. Første spiss fra venstre i kvartsitt med grøntonene og de to øvrige i flint. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum, UiS.

Teltring 1 fra eldre jernalder med tilhørende aktivitet

Teltring 1 bestod av en oval ryddet flate omkranset av en steinstreng. Inn mot steinstrengen hadde det dannet seg en svak voll av grus. De indre målene var på ca. 3 x 4 m, og har hatt et beregnet boareal på 13 m². Sentralt på boligflaten ble det avdekket et ildsted (A3917). Trekull fra ildstedet ble vedartsbestemt til bjørk, og ble under de innledende undersøkelserne datert til 32–132 e.Kr. (Beta 291202, tabell 1), det vil si romertid (ca. 1–400 e.Kr.). To flateretusjerte, bladformede pilspisser i flint av sen type ble funnet *in situ* inne i teltringen ved veggvollen av grus (figur 5). Den siste kronologiske oversikten for flateretusjerte pilspisser er utarbeidet av Axel Mjærnum (2012). I henhold til den er pilspissene på Helganes fra sen bronsealder og tidlig førromersk jernalder i perioden 1100–200 f.Kr. (Mjærnum 2012:125).

Ved det sentrale ildstedet ble det påvist en knakkeplass, og det ser ut til at aktiviteten var samtidig med teltplassen, og ikke relatert til den eldste boplassen fra yngre steinalder. Spesielt det forholdet at alle funn var gjort innenfor steinstrengen og ikke utenfor, peker i denne retning. I sørvestre side av teltringen var det et inngangsparti som var rettet ut mot et aktivitetsområde og den vestre gropen samt ytterligere en knakkeplass. Knakkeplassen lå rett utenfor inngangen til teltplassen ved en stor, rektangulær stein, som fortsatt var en ypperlig sitteplass. Her ble det avdekket en komplett knakkesekvens fra flateretusjering i en kvartsitt med blåtone (figur 6).

Pilspissene og avfallet fra flateretusjering indikerte dermed at teltringen og tilhørende aktivitet ble benyttet i bronsealder og i overgangen til førromersk jernalder, mens dateringer fra det sentrale ildstedet på teltplassen og kokegropene tydet på aktivitet i førromersk jernalder og eldre romertid. Det er dermed noe usikkert hvorvidt teltplassen faktisk kan relateres til gropene. Hvorvidt lokaliteten var en boplass eller en ren produksjonsplass i eldre jernalder, er derfor ikke avklart. Boplassorganiseringen med en teltplass sentralt anlagt mel-

Figur 6. Avfall i «blå» kvartsitt fra knakkeklassen ved inngangspartiet til teltring 1.
Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum, UiS.

lom gropene og tilhørende aktivitetsområder kan imidlertid tyde på at teltplassen var samtidig eller tatt i bruk igjen i forbindelse med spekk-kokegropene.

Gropene – arkeologiske observasjoner

Ved avtorving ble det funnet to groper som på grunn av vegetasjon og myrtorv ikke var synlige i terrenget før undersøkelsen (jf. figur 2 og 3). Gropene hadde tydelig oppbygde voller på alle sider og en markant oval forsenkning i midten. Vollene bestod av svært harde og kompakte masser tilsvarende steril undergrunn samt mye mellomstor stein. Vollene var trolig bygd opp av utkastmasser fra gravingen av gropa. Vollen i vestre grop (A65212) inneholdt imidlertid mye stein og skjørbrent stein, mens østre grop (A64390) hadde en reist helle og flere steiner i overgangen mellom voll og grop. Vollen var like høy rundt hele forsenkningen, slik at gropa var helt i vater og ga dermed anleggene et planert preg. De så dermed ut til å adskille seg fra standard kull- og kokegrop. Begge inneholdt også lite kull synlig i overflaten. Dette inntrykket ble forsterket ved snitting, ettersom gropene inneholdt et svært fettete, nærmest oljete, kullag. Fyllmassen under gropa lignet uberørt undergrunn, men var mye hardere og mer kompakt, trolig på grunn av nedsig/avrenning fra gropa. Også dette laget virket fettete. De arkeologiske observasjonene, spesielt med hensyn til det oljete kullaget og den betongharde undergrunnen under anleggene, ga assosiasjoner til de nordnorske hellegropene (Henriksen 1996, 2006).

Østre grop hadde et ytre mål med voll på 2,7 x 2,69 m (figur 7). Gropens indre mål var 1,19 x 1,4 m. Kullinsen ble datert til cal. 5–73 e.Kr. (TRa-3863, tabell 1), det vil si eldre

Figur 7. Østre grop i profil etter snitting. Foto: Marianne Enoksen, Arkeologisk museum, UiS.

romertid. De marine lipidene som er blitt skilt ut i kullaget fra spekket, kan imidlertid påvirke C14-dateringene og gi en eldre datering (se forklaring på lipider under).

Den vestre gropa hadde et ytre mål med voll på 3,2 x 3,3 m (figur 8 og 9). Gropens indre mål var 1,5 x 1,02 m. Det oljete kullaget ble datert på trekull fra en kvist av hassel/or til cal. 471-385 f.Kr. (TRa-3864, tabell 1), det vil si førromersk jernalder, men også her må dateringene tas med et forbehold av hensyn til påvirkningen fra marine lipider. I gropa ble det funnet nok en bladformet, flatehugget pilspiss av finkornet grønn kvartsitt av samme sene type som de bladformede spissene i teltring 1. Pilspissen stemmer bedre overens med dateringene av gropa til førromersk jernalder enn dateringene av ildstedet i teltring 1 til romertid.

Naturvitenskapelige resultater fra gropene

For å kaste lys over gropenes funksjon og innhold var det ønskelig å kombinere ulike naturvitenskapelige metoder. I tillegg var det ønskelig å undersøke hvorvidt gropene hadde vært brukt til samme aktivitet, ettersom oppbygning og fyllskifter var relativt like. På grunn av gropenes særegenhet i sønorsk kontekst var det viktig å avklare hvorvidt gropene faktisk kunne ha vært benyttet til produksjon av olje. I tillegg er det i de senere år påvist bruk av selspekk som brensel i ildsteder fra eldre steinalder. Det har åpnet for alternative tolkninger (Bjerck 2012; Pettersson og Wikell 2013).

To jordmikromorfologiske prøver fra østre grop ble analysert av Richard Macphail ved University College i London og for jordkjemiske analyser av Johan Linderholm ved Uni-

Figur 8. Vestre grop under formgraving. I det oljete kullaget var det store mengder varmepåvirket stein. Bilde tatt mot vest. Foto: Marianne Enoksen, Arkeologisk museum, UiS.

Figur 9. Vestre grop i profil etter snitting. Foto: Marianne Enoksen, Arkeologisk museum, UiS.

versitetet i Umeå (Linderholm og Macphail 2013). Det var ikke mulig å ta ut jordmikromorfologiske prøver fra vestre grop på grunn av mye stein. Det ble derfor oversendt to jordprøver fra gropen til Sven Isaksson (2013) ved Arkeologiska laboratoriet i Stockholm for lipidanalyser.

Lipidanalyser

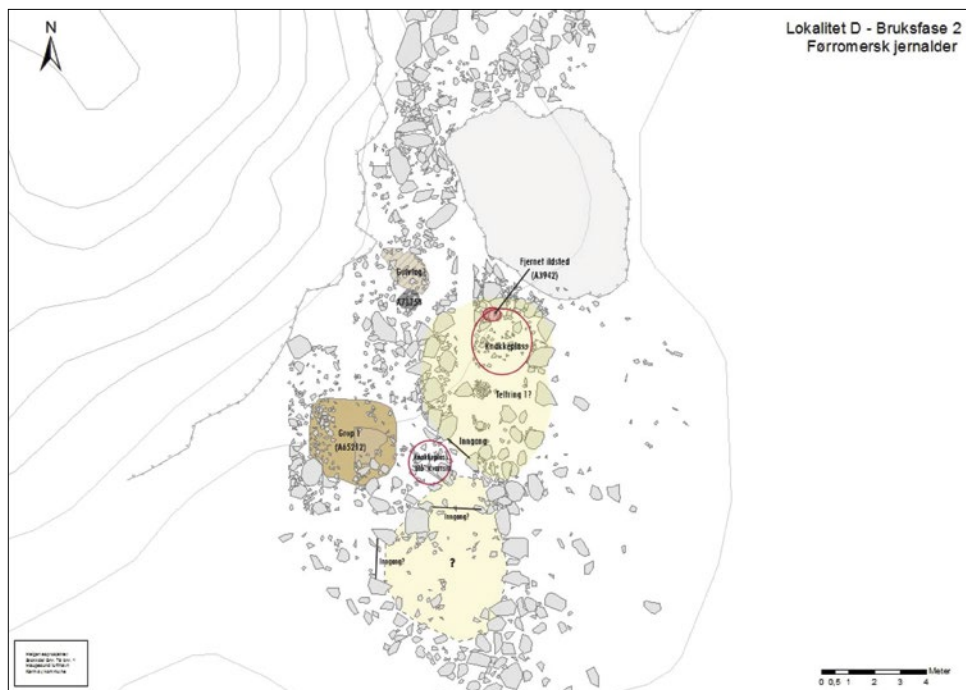
Lipider er fett- og oljerester som finnes i alle dyr og planter. Analyser av typen fettsyrer samt sammensetningen og mengden fettsyrer kan, basert på en eksisterende referansesamling, gi indikasjoner på hvilket dyr eller hvilken vekst fettstammer fra. Lipidanalyser av forkulde matrester eller, som i dette tilfellet, et kullag er dermed viktige for å kartlegge de forhistoriske menneskenes kosthold og ressurser.

Lipidanalysene av to prøver fra vestre grop ga ingen klare konklusjoner, men det ble funnet kjemiske spor etter brenning (Isaksson 2013:7). Det var imidlertid en lav konsentrasjon av fettsyrer i begge prøver, noe som indikerer at det er avsatt både animalsk og ulike typer vegetabilsk fett. Kun i det «oljete» kullaget ble det påvist en svak antydning til fett fra marine pattedyr, men ingen typiske, gjenkjennelige biomarkører. I tillegg var det flere ulike typer flerumettede fettsyrer i dette kullaget enn i den betongharde undergrunnen under kullaget, hvilket for eksempel er karakteristisk for fett fra mange marine pattedyr (Isaksson 2013:6–7). Det var imidlertid for få prøver fra lokaliteten til å avgjøre hvorvidt nivåene følger normalen i området eller representerer et avvik

Mikromorfologi og jordkjemi

Analysene av mikromorfologien i jorda viste at et kull-lignende materiale i det «oljete» kullaget (lag 3) og den torvblandede sanden over kullinsen (lag 2), inneholdt høye verdier av jern (Fe) og sink (Zn). I tillegg ble det påvist et gult, konsentrert fyllskifte som ikke var bein, men en type udefinerbart organisk materiale, som kan være en etterlevning fra bearbeiding av organisk materiale. Jordkjemien viste at mengden organisk fosfat var spesielt høy i de to prøvene fra lag 2 og 3. Linderholm og Macphail (2013:7) mener at mengden organisk fosfat og det lite nedbrutte organiske innholdet er forenlig med mulig koking av spekk. Hvis prøvene hadde vært utsatt for direkte varme, ville magnetismen i sedimentene vært større sammenlignet med den i den uberørte undergrunnen. Linderholm påpeker imidlertid at varmekilden kan ha vært oppvarmede kokstein som har ligget oppi gropen. I så fall har varmen ingen direkte effekt på de undersøkte sedimentene. Videre argumenterer Linderholm for at spekk-koking krever lav men stabil varme, som også kan gi lav magnetisme. Lag 2 og 3 har høyst sannsynlig samlet opp fett/olje som er blitt felt ut under prosessen over.

Linderholm og Macphail (2013:7) mener at mikromorfologien og jordkjemien sammen viser tydelige spor etter bearbeiding av organisk materiale i form av fett/olje med marint opphav. Med hensyn til den høye konsentrasjonen av sink og jern i lag 2 og 3 har de også påpekt at både saltvann og marine pattedyr inneholder høyere verdier av sink enn landpattedyr. Saltvann inneholder imidlertid på langt nær like høye verdier som marine pattedyr. Mengden sink tyder dermed på at fett/oljen må komme fra marine pattedyr og ikke fra landpattedyr eller saltvann. Spesielt steinkobbe (*Phoca vitulina*) i Nordsjøen inneholder høye verdier av både sink og jern (Linderholm og Macphail 2013:7). De høye konsentrasjonene av både sink og jern i prøvene fra østre grop indikerer derfor at gropen har vært brukt til koking av spekk/fett fra sel, som for eksempel steinkobbe.

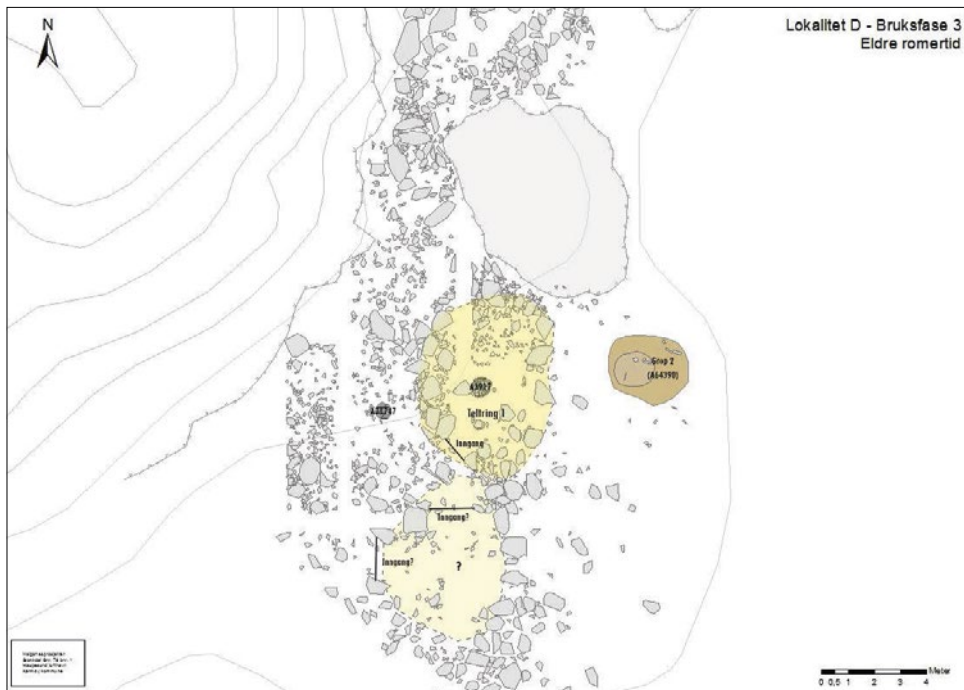
Figur 10. Anlegg C14-datert til førromersk jernalder og aktivitet oppfattet som samtidig. Illustrasjon: Annette Solberg.

Antatt alder og bruksfaser

C14-dateringene indikerer at utvinningen av olje har funnet sted i to bruksfaser, i henholdsvis førromersk jernalder og i romertid (tabell 1). I henhold til dateringene har vestre grop og en kokegrop (A71758) vært i bruk i førromersk jernalder (figur 10), mens ildstedet i teltring 1, en kokegrop (A71747) og østre grop har vært i bruk i romertid (figur 11). Vedartsbestemmelsene fra lokaliteten viste at det kun var brukt kvist og unge løvtrær som brensel. Trekullet har følgelig ikke noen særskilt egenalder som påvirker dateringene nevneverdig.

Det er relativt store sprik i trekulldateringene mellom de ulike anleggene på boplassen, og det gir ikke en klar indikasjon på hvorvidt anleggene har vært i bruk samtidig eller ikke. Det kan imidlertid skyldes påvirkning fra marine lipider i C14-dateringene. Spesielt i diskusjonen omkring matskorpedateringer fra neolittisk keramikk har Per Persson (1997:385) argumentert for at prøver med C13-verdier over -25% trolig indikerer et innhold av marint opphav. Prøver med høye C13-verdier må følgelig korrigeres for reservoareffekten. Lipider med høye C13-verdier indikerer derfor fett fra marine pattedyr.

Reservoareffekten innebærer at dyr og planter som lever i havet, får i seg «gammelt» karbon fordi karbonet lagres i havet. Marine pattedyr som lever av fisk, for eksempel sel og hval, får derfor i seg «gammelt» karbon, og dateringer av disse artene reflekterer ikke nødvendigvis tidspunktet da de døde. Analysene kan gi en tidsbestemmelse som er 100 til 300 år eldre enn dødstidspunktet (Larsson 2008).

Figur 11. Anlegg C14-datert til romertid og aktivitet oppfattet som samtidig.
 Illustrasjon: Annette Solberg.

Samtlige C14-dateringer, foruten en kokegrop (A71758), har C13-verdier fra 25,6 til 27,5 ‰. Dateringene kan kun gi en indikasjon på alder, og trolig har anleggene vært i bruk i eldre jernalder.

Det vil være logisk å tolke teltring 1 som en del av aktiviteten knyttet til utvinning av olje. Knakkeklassen i og utenfor teltringen og de sene bladformede pilspissene, av samme type som den i vestre grop, antyder at teltringen har vært brukt samtidig med aktiviteten knyttet til denne gropa. Den steinbrukende aktiviteten tilsier at teltringen har vært i bruk i førromersk jernalder, mens dateringene fra ildstedet i teltringen indikerer at den var i bruk i romertid. Det er imidlertid flere observasjoner og funn som tyder på at aktivitetsområdet med vestre grop og knakkeklassene er fra samme tid som teltringen. Blant annet var inngangspartiet til teltplassen rettet ut mot aktivitetsområdet, og knakkeklassen ble avdekket rett utenfor inngangen. Relasjonene mellom funnspreidningen, gjenstandene og strukturene var påfallende. En teltplass kan også enkelt brukes flere ganger, og rester etter et fjernet ildsted ble funnet inntil veggvullen i teltringen. Trolig reflekterer avvikene mellom dateringene og gjenstandsmaterialet gjenbruk av lokaliteten gjennom eldre jernalder, men også forstyrrelser av C14-dateringene på grunn av marint innhold.

Det ser altså ut til å ha vært en kortvarig boplassaktivitet på Helganeset i forbindelse med de to gropene, men hvilken funksjon har gropene hatt, og hva slags aktivitet har funnet sted? For å prøve å besvare dette spørsmålet må vi se nærmere på hellegropene i nord.

De nordnorske hellepropene

De tradisjonelle hellepropene er ovale eller rektangulære groper med en lengde på 2 til 4 m og en bredde på 1–2 m. Gropene har vært gravd inntil 1 m ned i grunnen. Hellepropene er bygd opp av steinheller langs bunnen og sidene (Henriksen 1996:1, 2006; Nilsen 2011:265). Opprinnelig ble hellepropene tolket som graver, men forskerne har de siste tiårene argumentert for at gropene har vært brukt til utvinning av olje fra sel-/hvalspekk (Henriksen 1996:25, 37–40). Tolkningen er basert på tilstedeværelsen av et svært hardt, betongaktig, kjent som «spekkbetong», under gropa. Dette laget er et resultat av at oljen frigjøres fra spekket og renner ned i grunnen og bindes sammen med grus og sand, slik at grunnen under anlegget blir kompakt og særdeles hard (Bjerck 2008:251; Henriksen 2006:50). For det andre har hellepropene en fettholdig kullinse som inneholder mye organisk materiale. Analyser av den fete kullinsen og «spekkbetongen» i helleproper har de senere år påvist rester av fett fra marine pattedyr (Heron mfl. 2010).

Jørn Henriksen (2006:51) har fremstilt teknologien bak hellepropene slik:

Helleproper er ikke kokeproper i egentlig forstand, men teknologien som ligger bak likner. I gropa har man tent et bål, og siden har man fylt stein i gropa samtidig som ilden ble holdt ved like gjennom tilførsel av brensel. Når gropa var om lag halvfull av stein, og bålet hadde gjort alle steinene glovarme, var gropa ferdig til bruk. Sannsynligvis tok man opp en del av de varme steinene før man la i spekket. Når man så la steinene tilbake, ville spekket være fullstendig dekket av glovarme steiner. Siden ble det hele dekket av torv, og man kunne på den måten dra full nytte av varmen lagret i kokesteinene. Når spekket ble kokt, ble fett lagret i spekket, frigjort.

Denne teknologien er senere testet ut gjennom eksperimentell arkeologi i Kvænangen og ved Lofotr Vikingmuseum i Troms (Nilsen 2011:265–273). Eksperimentene viste at de oppvarmede steinene måtte fjernes fra gropa, slik at det ble et jevnt underlag, som deretter ble dekket av skinnfeller. Selspekket ble stykket opp i 10–30 cm stykker og lagt oppå skinnfellene, og til slutt ble de varme steinene lagt på toppen. Ved 80 °C omdannet spekket seg til olje og fløt opp til overflaten, og kunne dermed enkelt øses opp. 30 kg spekk resulterte i 20 liter olje. Det var følgelig lite svinn i prosessen. Eksperimentene viste imidlertid at selspekk var enklere å omdanne enn hvalspekk, trolig på grunn av tettheten i hvalspekket. I småskala-utvinning kan derfor selspekk være å foretrekke fremfor hvalspekk, ettersom hvalspekk ser ut til å kreve en sekundær prosess i kokekar i tillegg til hellepropene (Nilsen 2011:269, 270).

Hellepropene i nordnorske kontekster er store og velutviklede, og utvinningen må ha foregått i stor skala. Hellepropene i Nord-Norge var i bruk gjennom hele jernalderen, men hadde størst omfang fra 600 til 1000 e.Kr. (Henriksen 199:109, 2006:55). Produksjonen av olje i helleproper i yngre jernalder var langt større enn det man trengte til eget forbruk. Jørn Henriksen (1996:83–93) har argumentert for at denne overproduksjonen må være et resultat av eksport i et større handelsnettverk langs Norskekysten, som har vært kontrollert av høvdinge og maktsentre (Henriksen 2006; Solberg 2000:118).

Gropene på Helganeset kan imidlertid ikke sammenlignes fullt ut med de store hellepropene i nord. De mangler både deres omfang og geografiske utbredelse. De senere årene er det imidlertid påvist selspekk i tidligmesolittiske (ca. 9500–8250 f.Kr.) ildsteder langs kysten av Norge og Sverige. Det er derfor naturlig å se nærmere på denne ressursbruken langs kysten i eldre steinalder.

Tørket spekk som brensel

På de tidligmesolittiske boplassene er «spekkbetongen» og/eller «kullgrøten» i ildstedene er blitt tolket dit hen at tørket selspekk er blitt brukt som brensel (Bjerck 2012:15, 2008:251–253; Pettersson og Wikell 2013:82–83). «Kullgrøt» viser til restene av spekk som binder seg til grus og kull, og dermed danner forkullede sotlignende klumper. Et annet fellestrekk ved disse ildstedene er ansamlinger av sortert stein i «potetstørrelse» ved ildstedene (Pettersson og Wikell 2013:82–83). Steinene har vært utsatt for moderat oppvarming.

De tidligmesolittiske ildstedene på boplassene i Tyrestad i Stockholms skjærgård inneholdt disse karakteristiske trekkene med kullgrøt, «spekkbetong» og sortert stein i potetstørrelse. Lipidanalyser av ildstedene og «spekkbetongen» påviste spekk fra marine pattedyr i ildstedene (Pettersson og Wikell 2013). Tørket spekk gir ved optimal temperatur, ved 100 °C, jevn og kontrollerbar ild og lite røykutvikling, og egner seg derfor utmerket som varmekilde. Bruken av tørket spekk som brensel er også kjent fra flere arktiske samfunn helt opp til historisk tid. Det er imidlertid faktorer som tyder på at kokegropene på Helganes ikke kan likestilles med de tidligmesolittiske boplassene.

Utvinning av olje eller spekk som brensel?

Hvilken funksjon har så gropene på Helganeset hatt? Det er flere likhetstrekk mellom gropene på Helganeset, hellegropene i nord og de mesolittiske ildstedene, men også store forskjeller. I likhet med nevnte ildsteder der tørket spekk er benyttet som brensel, har det ikke vært høy varmeutvikling i østre grop på Helganes (Linderholm og Macphail 2013). Det var også tydelig fordi det er lite skjærbrent stein i gropene på Helganes. Både bruk av spekk som brensel og til utvinning av olje krever lav temperatur over lengre tid. Eksperimenter med fremstilling av olje fra spekk har vist at oljen frigis ved 80 °C. Oljen flyter dermed opp og kan øses ut. Ved oppvarming av oljen til over 100 °C kan det imidlertid være fare for brann (Nilsen 2011:268–270). Når spekket brenner, utvinnes det lite olje med dårligere holdbarhet og lite rester. Denne oljen passer dårlig ernæringsmessig, men passer bra til impregnering. Prosessen med bruk av direkte ild krevde også lite ved, til forskjell fra oppvarming med kokstein, der varmen måtte holdes ved like. Tilgangen til ved kan derfor være avgjørende for valg av fremstillingsprosess (Nilsen 2011:270). Spekk som brensel gir kontrollerbar varme og lite os. I likhet med ildstedene ble det også påvist «spekkbetong» under begge anleggstypene. Mikromorfanalysene fra østre grop viste at det oljete kullet inneholdt mye sink, som tilsvarer mengden sink i selspekk, mens lipidanalysene fra vestre grop påviste ingen klare lipider.

Det er følgelig naturlig å assosiere gropene på Helganeset med de tidligmesolittiske ildstedene. Det var imidlertid flere observasjoner som motsetter seg en slik tolkning av gropene. For det første var det her groper, og ikke ildsteder anlagt oppe på markoverflaten. Gropene var gravd ned i grunnen, og hadde valler i alle himmelretninger. Begge gropene var også helt i vater. Det kan bety at det har vært noe flytende i gropene som ikke skulle renne ut. For det andre ble det funnet forkullede trestokker i sidene på vestre grop, som tyder på at det har vært en oppbygd konstruksjon i gropen med trestokker i bunnen og sidene. For det tredje ble det funnet kull og stein lag på lag i vestre grop i det oljete laget. Spekk og stein kan ha blitt lagt vekselvis, slik at spekket er blitt varmet opp sakte, og har dermed frigjort oljen (Henriksen 2006:51). Det ble heller ikke funnet sorterte steiner, slik som på enkelte

tidligmesolittiske boplasser. Og sist men ikke minst manglet «kullgrøten». Kullinsen i gropene på Helganes var fettete og nærmest oljete, men var ikke sammenblandet med grus eller klumpete. Ved å legge trestokker i bunnen av gropa kan man kanskje ha hindret at grus har bundet opp spekket, og oljen kan ha flytt opp lettere.

De tydeligste likhetene mellom hellegropene i nord og gropene på Helganes er «spekkbetongen» og den oljete kullinsen. I tillegg er begge anleggstypene gravd ned i grunnen og består av mye stein. Den teknologiske likheten mellom hellegropene og gropene på Helganes er påfallende. Gropene på Helganes mangler også «kullgrøten» og de potetstore steinene som fins i ildsteder der tørket spekk er benyttet som brensel. De naturvitenskapelige resultatene og observasjonene indikerer derfor at gropene har vært benyttet til utvinning av olje, i likhet med hellegropene i nord.

Spekk-kokegroper i Sør-Norge

Anlegg for koking av spekk er ikke tidligere funnet sør for Troms (Henriksen 2006:50), og aktiviteten på Helganes i eldre jernalder skiller seg derfor betraktelig fra andre undersøkte boplasser fra eldre jernalder. Det har av den grunn ikke vært mulig å finne direkte paralleller til boplassen, men kort tid etter undersøkelsene på Helganes ble det i Giske kommune, i Møre og Romsdal, avdekket et ovnsanlegg med en velbevart selluffe og mye brente bein av sel (Hatling 2012:15, 22.). Dette anlegget hadde ikke det «oljete» kullaget, og det fremkommer heller ikke av rapporten om det forekom «spekkbetong». Anlegget ble tolket som et ovnsanlegg for koking av olje basert på mengden selbein og et brent leirelag som tyder på høy varmeutvikling (Hatling 2012:15). Linderholm og Macphail (2013:6) påpekte imidlertid i forbindelse med de jordkjemiske analysene fra Helganes at utvinning av olje krever lave temperaturer over lang tid. Basert på rapporten fra Giske er det derfor ikke klare paralleller mellom dette anlegget og gropene på Helganes.

Det er ingen data som tilsier at det har vært storstilt produksjon av olje på Helganeset, slik som i Nord-Norge, men trolig utvinning av olje kun til bruk i nærområdet. Det kan likevel være viktig å drøfte utvinningen av olje på Helganeset sett i forhold til de rike funnområdene ved Karmsundet i eldre jernalder. Dette gir et bedre bilde av utnyttelsen av marine ressurser i eldre jernalder, som danner grunnlaget for maktsenterutviklingen i regionen. Det er påvist og undersøkt en rekke rike gravfunn og kulturminner fra eldre jernalder ved Karmsundet som løfter frem Avaldsnes og området langs sundet som et betydelig maktsenter fra romertid (Hauken 1995; Reiersen 2011; Solberg 2000:119–120). Funnmengden fra førromersk jernalder er imidlertid noe mer beskjeden. En økt bevissthet rundt spekk-kokegropene i sør vil kunne medføre at det avdekkes flere slike på Karmøy og ved Karmsundet. Over tid vil det kunne gi en bedre forståelse av anleggenes betydning i eldre jernalder og dermed en bedre forståelse av ressursgrunnlaget for det gryende maktsenteret i romertid. Inntil videre kan man si noe mer generelt om fremstillingen av olje og ressursgrunnlaget.

Ressurser og fremstilling av olje

Fremstilling av olje fra marine pattedyr krever tilgang til havet og havstrømmene der disse dyrene ferdes. Ressurstilgangen er dermed avgjørende for beliggenheten og virksomheten. Fremstillingsplassen på Helganeset må imidlertid ha ligget relativt langt fra strandkanten.

I eldre jernalder har sjøen i henhold til strandforskyvningskurven for Fosen (Midtbø 2011:64) stått ca. 3–4 m over dagens havnivå. I utgangspunktet kan ikke strandlinjekurvene for Fosen benyttes for vestsiden av Karmøy ettersom landhevningshistorikken er noe ulik. Innlandsisen presset landmassen ned, og jo nærmere innlandsisens tykkeste punkt, desto større press på landmassene. Nedsmeltingen av isen førte til en landheving som var større på østsiden av Karmøy enn på vestsiden. I eldre jernalder minsker imidlertid landhevingen, og det er ikke lenger like store lokale variasjoner mellom vest- og østsiden av Karmøy. Hvis sjøen har stått 2 til 5 m over dagens havnivå, vil strandkanten i eldre jernalder ha ligget opptil 100 m fra boplassen.

Selv om det har vært adgang til sjøen mot både sør, nord og sørvest, må menneskene ha fraktet fangsten et godt stykke over land. Det vil derfor ha vært enklere å dele opp dyrene i strandkanten og så frakte spekk, skinn og kjøtt opp til boplassen, mens bein og avfall etterlates på slakteplassen. Fordi det mangler beinrester i hellegrupene i Nord-Norge, er det blitt foreslått at spekket er blitt fraktet fra slakteplassen til fremstillingsplassen (Heron mfl. 2010:2196). Kan det være grunnen til at det heller ikke ble funnet beinfragmenter på boplassen på Helganeset? Eller skyldes mangelen på bevarte bein dårlige bevaringsforhold på stedet? Og kan det ha vært flere lignende anlegg nærmere strandkanten, som i dag er ødelagt av flyplassen?

Avstanden til sjøen kan kanskje svekke teorien om fremstilling av olje på Helganeset, men som argumentasjonen ovenfor viser, foreligger det mange observasjoner og resultater som tyder på faktisk utvinning av olje, og ikke bruk av tørket spekk som brensel. De naturvitenskapelige resultatene tyder på at sel har vært en viktig ressurs på Helganeset. Studier av grønlandssel (*Phagophilus groenlandicus*) og klappmyss (*Cystophora cristata*) har vist at kombinasjonen av høye verdier av jern og sink er særegen for sel (Brunborg mfl. 2006:528–529). For eksempel inneholder selkjøtt fra arktiske strøk 35 ganger så mye jern som makrell. Klappmyss inneholder spesielt høye verdier av jern, trolig fordi den dykker dyper etter mat enn grønlandssel, og dermed har behov for større konsentrasjon av oksygen i blodet. Sels føringssvaner påvirker derfor mengden jern i ulike typer sel. Selkjøtt og spekk inneholder også store mengder A-, D- og E-vitaminer samt B12, og kun små mengder selkjøtt eller spekk dekker daglig anbefalt inntak av dem. Olje fra selspekk kan derfor ha vært en viktig ressurs i det daglige kostholdet.

Hval kan også ha vært en viktig ressurs langs kysten av Karmøy og på Vestlandet generelt. Det foreligger imidlertid ingen resultater som kan underbygge en argumentasjon for bruk av hvalspekk på Helganeset. For det første krever mengden spekk fra en hval trolig større anlegg enn det som er blitt påvist på Karmøy. Mengden spekk fra en hval er betraktelig større enn fra sel, og krever sannsynligvis større grop. Størrelsen på gropene kan imidlertid også relateres til produksjonsmengde og behov. På grunn av gropenes betydelig mindre dimensjoner og ikke minst produksjonsskala er det mer nærliggende å argumentere for at gropene på Helganeset er spekk-kokegroper og ikke hellegroper i nordnorsk forstand. Som alt nevnt var også omdanningen av selspekk til olje lettere enn omdanningen av hvalspekk, på grunn av hvalspekkets tetthet. Dette indikerer at det har vært utnyttet andre ressurser på Karmøy i eldre jernalder enn i nord i yngre jernalder. Med andre ord vil jeg argumentere for at gropene på Helganeset var kokegroper anvendt til koking av spekk fra sel, og dermed til utvinning av olje. Størrelsen og produksjonsomfanget tyder også på begrenset produksjon.

Helganeset – en produksjonsplass for selolje i Sør-Norge

På Helganeset ble det skilt ut et særdeles spesialisert aktivitetsmønster i form av utvinning av olje i eldre jernalder, som tidligere ikke er påvist sør for Troms. Undersøkelsen på Helganeset bidrar til å endre vår oppfatning av utmarksressursene i jernalderen på Sørvestlandet. Det er derfor viktig å skaffe til veie ytterligere kunnskap om boligstrukturer og om landskaps- og ressursbruk for å få en bedre forståelse av kystmiljøet i denne perioden. Spekkkokegropene med tilhørende teltring gir helt klart ny kunnskap til debatten om hvordan utmarka har påvirket sentralboplassene tidlig i jernalderen.

Olje fra selspekk kan ha vært et viktig substitutt i det daglige kostholdet for å dekke diverse behov for vitaminer, sink og jern. Hvis oljen skal brukes i kosthold, bør imidlertid oljen fremstilles ved hjelp av indirekte varme fra kokstein. Olje har vært et kjent middel til impregnering av tauverk og båter gjennom forhistorien, og olje fremstilt ved både direkte og indirekte varme kan ha vært benyttet til dette formålet (Nilsen 2011:270). Hos eskimoneene har for eksempel seloljelamper vært viktige til oppvarming av teltene (Bates og Skogseid 1997:67). Kanskje kan olje fra selspekk også ha vært brukt til impregnering av teltduker, garn og klær. Gunvor Ingstad Trøtteberg (1999:73, 123) har blant annet beskrevet hvordan fiskerne jevnlig benyttet tranolje sammen med smeltet talg og litt tjære for å smøre skinnhyrene og støvlene på 1700- og 1800-tallet. Det holdt regntøyet tett og mykt. Olje kan derfor ha vært viktig som impregnerings- og smøremiddel i forhistorisk tid.

Med funnene på Helganeset utvides ikke bare forståelsen av ressurstilfanget i Sør-Norge i eldre jernalder, men også grensene for produksjon av olje. Trolig har utvinningen av olje fra selspekk vært mer utbredt enn hittil kjent. Undersøkelsene på Helganeset viste at de var lite synlige i landskapet på grunn av buskas og torv, og gropene ble først påvist ved etter at torven var fjernet. Spørsmålet blir hvordan man kan finne lignende anlegg. Bevissthet rundt forekomsten av denne type anlegg i kyststrøkene kan kanskje bidra til at vi i fremtiden finner flere spekkkokegrop i Sør-Norge som kan kaste lys over anleggenes funksjon, produksjonens omfang og ressursgrunnlaget i eldre jernalder.

Takk

Takk til redaksjonen, Mari Høgestøl og Ingar M. Gundersen for gjennomlesning og konstruktive tilbakemeldinger.

Summary

Blubber cooking pits on the southwestern Coast of Norway

At Haugesund Airport on the southwestern coast of Norway two dwelling sites where excavated in 2011. Two pits revealed at Site D have, been thoroughly investigated and tested resulting in them being identified as cooking pits used for boiling down blubber into oil. The pits contained a black, oily, fat charcoal layer and underneath another solidified layer, probably from fat dripping down into the subsoil. Bulk samples from one pit were analyzed chemically for magnetic susceptibility and soil micromorphology which indicated large amounts of zinc and iron in the oily, fatty charcoal layer. The results from the lipid analysis from the other pit drew no distinct conclusion, but small traces of fatty acids from marine mammals were found. In addition to the blubber pits the remains of a dwelling structure,

two ordinary cooking pits and a fireplace radiocarbon dated to the early Iron Age were excavated. The finds give new insight into the use of resources in southern Norway.

Litteratur

- Aglen, Asgeir, Ingunn E. Bakketeig, Harald Gjørseter, Marie Hauge, Harald Loeng, Beate Hoddevik Sunnset og Kari Østervold Toft
2012 *Havforskningsrapporten 2012. Ressurser, miljø og akvakultur på kysten og i havet*. Fisken og havet, særnummer 1–2012. Havforskningsinstituttet, Bergen.
- Bang-Andersen, Sveinung
1977 *Innberetning om befarings i Helganes-området (Kalstø gnr. 77, Stoksøl gnr. 78, Visnes gnr. 79, Hinderåker gnr. 82 og Skeie gnr. 83), Karmøy kommune, den 12–13. april 1977*. Innberetning i Topografisk arkiv, Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Bates, Daniel G. og Harald Skogseid
1997 *Menneskelig tilpasning. En humanøkosystem innføring i globalt miljø*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Bjerck, Hein
2012 *Report – Excavation of Mohalsen 2012-II, Moen nordre/ Moen søndre gnr. 11/1–2, Vega k., Nordland*. Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Bronk Ramsey, Christopher
2009 Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51(1):337–360.
- 2013 *OxCal v. 4.2.3*. Elektronisk dokument, <http://c14.arch.ox.ac.uk>, besøkt 30. september 2014.
- Brunborg, Linn Anne, Kåre Julshamn, Ragnar Nortvedt og Livar Frøyland
2006 Nutritional composition of blubber and meat of hooded seal (*Cystophora cristata*) and harp seal (*Phagophilus groenlandicus*) from Greenland. *Food chemistry* 96:524–531.
- Hatling, Stian
2012 *Arkeologiske undersøkelser ved kabeltrasé, gnr. 127, bnr. 2 og 23, Giske k., Møre og Romsdal. Spor etter Giskeættens gård*. Arkeologisk rapport, Bergen museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Hauken, Åsa Dahlin
1995 Eldre jernalder ved Karmsundet. I *Eit forskningsprosjekt på Avaldsnes. Rapport frå Arkeologisk museum i Stavanger oktober 1994*, redigert av Arnvid Lillehammer. Karmøy kommune, Kjøpervik.
- Henriksen, Jørn Erik
1996 Hellegropene. Fornminner fra en funntom periode. Upublisert hovedfagsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- 2006 Ild og tranolje – hellegroper og nordnorsk jernalder. *Ottar* 4:50–57.
- Heron, Carl, Gørill Nilsen, Ben Stern, Oliver Graig og Camilla Nordby
2010 Application of lipid biomarker analysis to evaluate the function of ‘slab-lined pits’ in Arctic Norway. *Journal of Archaeological science* 37(9):2188–2197.
- Isaksson, Sven
2013 *Analys av organiska lämningar i jordprov från Helganesprosjektet, Haugesund lufthavn, Stokkdal gnr 78 bnr 5, Karmøy kn, Rogaland*. Uppdragsrapport nr. 204, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet, Stockholm.
- Larsson, Åsa M.
2008 *Arkeologernas nobelpristagare nr 1, reservoar-effekten*. Elektronisk dokument, <http://tingo-tankar.blogspot.no/2008/10/arkeologernas-nobelpristagare-nr-1.html>, besøkt 29. mai 2014.

- Linderholm, Johan og Richard Macphail
 2013 *Helganes, Haugesund airport, North Rogaland, Norway; chemistry, magnetic susceptibility and soil micromorphology*. Rapport nr. 2013–013, Miljøarkeologiska laboratoriet, Umeå universitet, Umeå.
- Midtbø, Inger
 2011 Strandforskyvningskurve for Fosen-området. I *Steinalderboplasser på Fosenhalvøya: arkeologiske og naturvitenskapelige undersøkelser 2004–2007. T-forbindelsen, Karmøy kommune, Nord-Rogaland*, redigert av Guro Skjelstad, s. 61–64. AmS-Varia, vol. 52. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Mjærum, Axel
 2012 The bifacial arrowheads in Southeast Norway: a chronological study. *Acta archaeologica* 83:105–143.
- Nilsen, Gørill
 2011 Doing Archaeological Experiments in an Ethnic Context. Experimental Archaeology or Experimental Activities? I *Experimental Archaeology. Between Enlightenment and experience*, redigert av Bodil Petersson og Lars Erik Narmo, s. 257–277. Acta archaeologica Lundensia, Series 8°, nr. 62. Lunds universitet, Lund.
- Persson, Per
 1997 Kontinuitet mellom senmesolittisk og mellanneolittisk fangstkultur i Sydsandinavien. I *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*, redigert av Agneta Åkerlund, Stefan Bergh, Jarl Nordbladh og Jacqueline Taffinder, s. 379–388. Stockholm archaeological reports, nr. 33. Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.
- Pettersson, Mattias og Roger Wikell
 2013 Tidigmesolittiska säljägare i Tyresta för 10 000 år sedan. Späckbetong, gråsäl och tomtning på en kobbe i Ancylussjön 120 km från fastlandet. *Fornvännen* 2:73–92.
- Reiersen, Håkon
 2011 Avaldsnes og Karmsundet i yngre romertid – fragmenter fra et elitemiljø. I *På sporet av romersk jernalder. Artikkelsamling fra romertidsseminaret på Isegran 23.–24. januar 2010*, redigert av Ingar Mørkestøl Gundersen og Marianne Hem Eriksen, s. 64–78. Nicolay skrifter, vol. 3. Nicolay arkeologisk tidsskrift, Oslo.
- Reimer Paula J., Edouard Bard, Alex Bayliss, J. Warren Beck, Paul G. Blackwell, Christopher Bronk Ramsey, Caitlin E. Buck, Hai Cheng, R. Lawrence Edwards, Michael Friedrich, Pieter M. Grootes, Thomas P. Guilderson, Haflidi Haflidason, Irka Hajdas, Christine Hatté, Timothy J. Heaton, Dirk L. Hoffmann, Alan G. Hogg, Konrad A. Hughen, K. Felix Kaiser, Bernd Kromer, Sturt W. Manning, Mu Niu, Ron W. Reimer, David A. Richards, E. Marian Scott, John R. Southon, Richard A. Staff, Christian S. M. Turney, Johannes van der Plicht
 2013 IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP. *Radiocarbon* 55(4):1869–1887.
- Solberg, Annette
 2012 Over tuft og stein på Karmøy. Foreløpige resultater fra undersøkelsene på Helganeset, Haugesund Lufthavn, Karmøy. *Frå haug ok heidni* 2:17–24.
- 2014 *Arkeologiske undersøkelser av boplasser fra yngre steinalder og eldre jernalder på Helganes ved Haugesund lufthavn, Stokkdal 78/1, Karmøy kommune, Rogaland*. Oppdragsrapport B 2014/1. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Solberg, Bergljot
 2000 *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen Akademisk forlag, Oslo.
- Trætteberg, Gunvor Ingstad
 1999 *Skinnhyre og sjøklær: fiskebondens utrustning på 1700- og 1800-tallet*. Landbruksforlaget, Oslo.

Kontinuitet i jernalderens bosetning.

Et utdatert postulat arvet fra 1814-generasjonen?

[. . .] *it is stability rather than social change that needs explaining* (Shanks og Tilley 1987:212).

Kontinuitet var lenge et grunnleggende premiss i europeisk bosetningsforskning. Etter andre verdenskrig førte fundamental kritikk, nye data og skiftende teoretiske retninger til at de fleste forskningsmiljøer forlot kontinuitetstanken. I norsk arkeologisk og historisk forskning er imidlertid kontinuitet fortsatt et grunnleggende premiss i mange jernalder- og middelalderstudier. Kontinuiteten ble for Norges del postulert av historikerne i 1814-generasjonen, og i mellomkrigstiden ble en særnorsk, tilbakeskuende metode utviklet for å utnytte den postulerede kontinuiteten. Metoden går i korthet ut på å slutte fra kjente forhold i yngre perioder med godt kildetilfang til eldre perioder med svakere kilder. Kombinasjonen av troen på kontinuitet og ukritisk bruk av den norske varianten av tilbakeskuende metode kaller jeg i det følgende kontinuitetsforskning. I denne artikkelen vil jeg undersøke årsakene til at kontinuitetsforskningen fortsatt står sterkt i Norge, til tross for at vi har et stadig økende arkeologisk materiale den verken forklarer eller belyser.

Dette arbeidet er en disiplinshistorie, eller arkeologihistorie og historiehistorie, ikke en bred faghistorie. Framstillingen er horisontal, det vil si at den tar for seg hvordan en metode og et spesielt, avgrenset felt har utviklet seg fra de ble etablert, og frem til i dag (Gustafsson 2001:30). Videre handler artikkelen om hvordan alternative og kritiske røster er ignorert og motarbeidet. Mer optimistisk kan dermed artikkelen betraktes som en nødvendig meta-historie eller metaarkeologi, som viser hvordan ikke-faglige forhold påvirker et vitenskapelig felt.

Flere forskere har sett hvordan tilnærminger som er beslektet med kontinuitetstankegangen, har påvirket norsk arkeologi. Arnfrid Opedal (1999) argumenterer for at den arkeologiske gårdsforskningen på 1800- og langt inn på 1900-tallet kan ses i lys av utformingen av en norsk identitet. Wenche Helliksen (1996) belyser evolusjonismens innflytelse på norsk arkeologi. Lars Pilø (2000, 2002, 2005) har påvist at disse to forholdene sammen med den tilbakeskuende metoden har ført til en særegen norsk forskningshistorie. Han viser hvordan store deler av norsk gårdsforskning siden ca. 1920 kan ses i lys av *urgårdsmodellen* (for andre forskningshistoriske tilnærminger se Guttormsen 2013; Henriksen 1994, 1999; Olsen 1997). Helliksen, Opedal og Pilø gir god innsikt i deler av norsk arkeologisk bosetningsforskning, men ved å studere hvordan troen på kontinuitet blir skapt og opprettholdt, er det mulig å oppdage en rød tråd fra 1814-generasjonen, via *urgårdsmodell*-forskningen og inn i dagens forskning. Da belyses også de delene av kontinuitetsforskningen som ikke bygger på *urgårdsmodellen*, eller er utpreget evolusjonistiske eller nasjonalistiske.

For å forstå hvordan og hvorfor kontinuitetsforskningen fortsatt påvirker norsk bosetningsforskning, ser jeg derfor først på argumentene som ligger til grunn for den postulerte norske stabiliteten. Deretter utforsker jeg utviklingen av den norske varianten av den tilbakeskuende metoden. De første som befattet seg med forhistorien i Norge, var ikke arkeologer, men humanister skolert i flere fag. Arkeologisk forskning på bosetning henger derfor nøye sammen med historiefagets, og teori og metode fra historiefaget er mye anvendt også etter at arkeologi ble en egen disiplin. Denne artikkelen streifer derfor innom studier som belyser middelalderen dersom de har fått stor innvirkning på jernalderstudier.

1814-generasjonen og den norske historiske skolen

Noen viktige premisser for dagens bosetningsforskning ble fastlagt allerede av det Ottar Dahl (1990:11) kaller 1814-generasjonen i norsk historieforskning (for en oversikt se Dahl 1990:15–40; for de viktigste arbeidene se Falsen 1815:41–42, 1821:125–129; Rothe 1781; Schøning 1771:52, 79, men også 1773, 1781). Premissene ble altså lagt hundre år før arkeologen Haakon Shtelig (1909) foretok den første norske utgravingen av forhistoriske hus. 1814-generasjonens ideer ble foredlet av den norske historiske skolen hvor P.A. Munch og Rudolf Keyser var sentrale skikkelser. De ville vise «[...] den norske Nationalitets Betydning i Oldtiden og nordiske Egthet i Nutiden» (Munch 1874:28). De var også erklært tverrfaglige. Ifølge Munch (1998 [1852]:134) bygger «den saakaldte nyere historiske skole i Norge» på historiske kildeskrifter, språkvitenskap, arkeologi, geografi og anatomi. Det er særlig fire av deres ideer som har satt spor etter seg, selv om ideene i seg selv er havnet på historiefagets skraphaug. De mente at *ariske innvandrere* (fra øst eller nord) *bosatte seg på sine landnåm i et folketomt Norge*. Siden innvandrerne kom til et folketomt land, var det ingen urbefolkning å bruke som slaver eller leilendinger, og dermed ikke grunnlag for adel. Norge «i gammel tid» (for Munchs (1852:467) del før Harald Hårfagre) ble derfor betraktet som et *demokratisk samfunn med frie, likestilte odelsbønder* uten adel eller ufrie bønder, i motsetning til Danmark og delvis Sverige. *Odels- og innløsningsrett sikrer at gårdene ikke splittes* i mindre deler, men forblir samlet. Den antatte innvandringen fra øst eller nord til et folketomt område hadde også en annen konsekvens. Germanske nordmenn ble, i motsetning til svensker og dansker, ikke bastardisert av urbefolkningen. Spesiell økologi, topologi og/eller rase *førte til og reproduerte en egen konservatisme i bosetning og erverv*, svak adel og fri bondestand (Andersen 1960; Bull 1920:53; Dahl 1990:53; Falsen 1815, 1821; Keyser 1998 [1839]:131; Kjeldstadli 1992:58–59). Ideene har etter hvert dannet rammer for gårdsforskningen. De store landnåmsgårdene, *urgårder* i Piløs (2005) terminologi, ble ifølge 1814-generasjonen og den norske historiske skolen etablert rett etter innvandringen. Juridisk beskyttelse fra odelsretten og ideologisk beskyttelse fra befolkningens konservatisme vernet mot endring. Resultatet av disse rammene er sterk kontinuitet i gårdens fysiske grenser.

I en slik modell blir eventuelle endringer på gårdsnivå betraktet som delinger eller sammenslåinger av «opprinnelige» gårder og ikke omstruktureringer av bosetningen. Dermed kan endringer og de opprinnelige navnegårdene rekonstrueres ved å slutte fra historisk kjente forhold og bakover til tider med dårligere kilder. På et overordnet nivå bebygges marginale områder om befolkningen øker, mens gårdene i marginale strøk er de første som

legges øde om folkemengden synker. Dermed kan de mange ødegårdene forklares som marginalgårder brukt i kortere perioder med svært høy befolkning, og ikke som et resultat av større omstruktureringer av jordbruksbosetningen.

Det norske folks særegenhet

Norskhetens opprinnelse, men ikke dens eksistens, var lenge et stridstema i norsk historieforskning. Hadde norskheten sin årsak i en særegen norsk rase, eller ble den dannet ved tilpasning til den spesielle norske naturen? Ludvig Kristensen Daa (1869) holdt i 1868 hva Svend Grundtvig (1869:50–51) kalte «gravtalen over den norske innvandringsteorien», der han argumenterte for at det norske folk har innvandret sørfra og ikke fra nord eller øst. Dermed forsvant grunnlaget for nordmennenes særegne raserenhet kontra svensker og dansker. For Daa var plutselige hendelser som folkevandringer eller naturkatastrofer ikke lenger viktige som forklaringer. I stedet forklarte han de enkelte folks kulturtrekk som resultat av langvarige prosesser, og flere historikere la vekt på at den norske folkeånden var et resultat av allmenne, europeiske strømninger (Dahl 1990:126–129, 142–144). Det norske folks særegenhet forklares altså dels gjennom naturforholdene de lever under, dels av kulturnivået det har oppnådd, dels gjennom indre utvikling og dels gjennom påvirkning fra andre folk. Tesen om en selvstendig norsk bonde, i hvert fall frem til Harald Hårfages tid, opprettholdes av seinere historikere som Ernst Sars og T.H. Aschehoug. Ifølge Aschehoug (1866:12–13) og Daa (1869) fører landets særegenheter – mangelen på jordbruksland – til et svakt aristokrati og følgelig en sterkere bondestand. Ernst Sars har liknende synspunkter, og finner noe seinere at den røde tråden som går gjennom Norges historie, dannes av at samfunnsordningen var fundamentert i bondestanden (Dahl 1990:152, 163; Worm-Müller 1920:20). Sars (1877) var ifølge Jacob S. Worm-Müller (1920:30–31) influert av utviklingslæren, også av Herbert Spencers sosialdarwinistiske variant. I tråd med utviklingslæren ser Sars nasjonenes dannelse som en følge av naturforhold og historisk utvikling. Sars forkaster altså ideen om en egen rasebasert folkeånd. Det er deretter få som eksplisitt har hevdet at den norske jordbruksbyggelsens særegenhet kontra den danske og svenske kan knyttes til rase. Derimot var det lenge en aktuell problemstilling om bosetningsekspansjon og -kontraksjon kan skyldes inn- eller utvandring, særlig i arkeologisk forskning (Her-teig 1955).

Også i forskningen på selve husene ble en tilbakeskuende metode anvendt i stedet for det direkte kildematerialet. Keyser (1847) skriver om byggeskikken med utgangspunkt i skriftlige kilder, særlig de islandske sagaene. Nicolaysen (1849:313) kommenterer artikkelen, og forutsetter at byggeskikken var statisk, dermed kan den følges bakover med utgangspunkt i stavkirker og samtidens gårdsbygninger. Dette er riktignok lenge før den første norske undersøkelsen av forhistoriske hustufter, men at slike fantes, var likevel kjent (de Fine 1970 [1745]:109–110; Neumann 1842; Nicolaysen 1862–1866:313).

Retrogressiv metode og Instituttet for sammenlignende kulturforskning

Å slutte fra historisk kjente forhold bakover i tid for å belyse mindre kjente forhold var vanlig i europeisk forskning gjennom hele 1800-tallet (Widgren 2000). Rundt 1930 ble imidlertid denne måten å arbeide på utviklet til den retrogressive metode slik vi kjenner

den i dag. En stor del av metodeutviklingen skjedde ved Institutt for sammenlignende kulturforskning, opprettet ved Universitetet i Oslo i 1922 etter initiativ av professor Fredrik Stang. Grunntanken bak instituttet var internasjonalt vitenskapelig samarbeid, og instituttet var i mellomkrigstiden en viktig forskningsinstitusjon for norske og internasjonale forskere, og en rekke sentrale verk fra ulike fag er publisert i instituttets serier (Amundsen 1972).

Den retrogressive metode eller «*la méthode régressive*» er utviklet av historikere, og går ut på å bruke yngre materiale for å analysere eldre tider. Retrospektiv metode eller «*géographie humaine rétrospective*» er utviklet av kulturgeografer, som bruker tidligere tiders geografiske strukturer for å forstå de seinere (Baker 1968; Friedman 1996; Karsvall 2013; Pilø 2005:8; Widgren 2000). I en retrogressiv analyse vil middelalderen brukes for å forstå jernalderen, mens i en retrospektiv analyse vil jernalderen brukes for å forstå middelalderen.

Retrospektiv metode er et innarbeidet begrep i norsk og dansk arkeologisk litteratur, og brukes også der retrogressiv er korrekt ifølge internasjonal litteratur (Pilø 2005:8). Jeg har i likhet med Pilø (2005) valgt å bruke den internasjonalt anerkjente betegnelsen, selv om det ikke samsvarer med den tradisjonelle begrepsbruken i Norge og Danmark (jf. Thrane 2006). Til gjengjeld vil eventuelle svenske lesere kunne følge teksten (Karsvall 2013; Widgren 2000). Metoden som internasjonalt betegnes som retrospektiv, er i liten grad brukt eller omtalt i Norge. Denne forvirrende situasjonen har sannsynligvis sin opprinnelse i Andreas Holmsens (1942) metodeartikkel, der den særnorske varianten av retrogressiv metode beskrives nærmere for første gang.

Internasjonalt er retrogressiv metode mest kjent gjennom Marc Blochs (1931) *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, publisert på engelsk som *French rural history: an essay on its basic characteristics* (Bloch 1966). Den franske utgaven ble publisert i Instituttet for sammenlignende kulturforskning Serie B Skrifter, og bygger for en stor del på en forelesningsrekke holdt ved instituttet. Den er, i hvert fall delvis, også et resultat av et forskeropphold ved instituttet, samarbeid og brevveksling med historikeren Edvard Bull og påvirkning fra andre norske og internasjonale historikere (Baker 1968; Bloch 1966:xxiii; Friedman 1996; Imsen 2010; Iversen 2008:51; Karsvall 2013). Metoden som Bloch beskriver, «*la méthode régressive*», har da også noen forløpere i norsk historisk og arkeologisk forskning (Holmsen 1942). Liknende metoder var også i bruk i flere andre land, men fordi den norske varianten etter hvert blir så særegen, anses de som mindre relevante i denne sammenhengen¹.

Den særnorske varianten av retrogressiv metode ble først nøyere definert av Asgaut Steinnes (1927) i avhandlingen *Leidang og landskyld* (jf. Holmsen 1942). Metoden blir så brukt og (videre)utviklet før Holmsen på mange måter perfektionerte metoden til bruk i studier av gårdsutviklingen, og deretter anvendte den i en lang rekke lokalhistoriske studier (Bull 1927, 1929; Holmsen 1930, 1942, 1976; Steinnes 1929, 1930, 1932, 1953). I tråd med arven fra 1814-generasjonen hevder Holmsen (1942:32) at «[. . .] struktur-geografiske enheter ofte har relativt stor selvstendighet og egenart, og gjennomgående større jo lenger tilbake i tiden en går». Med andre ord, jo lenger tilbake i tid man går, desto større er sannsynligheten for kontinuitet. Dermed kan det sluttet fra kjente, historiske forhold og bakover til tider med langt svakere kilder. Et eksempel illustrerer forskjellen mellom den særnorske varianten av retrogressiv metode og retrospektiv metode i internasjonal forstand. I forrige *Viking* ble sammenhengen mellom gravhauger og middelalderkirker belyst for å forstå kir-

kenes beliggenhet (Sollund Bøe og Brendalsmo 2013). Først er det romlige og tidsmessige forholdet mellom gravhauger og kirker etablert. Mange, men ikke alle middelalderkirker ble bygd nær eksisterende gravhauger og gravfelt. Deretter utforskes muligheten for at denne sammenhengen kan forklare kirkenes plassering. De eldste strukturene utforskes altså for å forstå de yngre, dermed kan arbeidet ses som et eksempel på bruk av retrospektiv metode i internasjonal forstand, selv om metoden ikke nevnes eksplisitt i artikkelen. Der som den særnorske varianten av retrogressiv metode ble anvendt, ville forholdet mellom middelalderkirker og gravhauger blitt utforsket for å forstå gravhaugenes plassering.

Den særnorske retrogressive metoden var sentral i Holmsens (1939) *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*, som var lærebok for historiestudenter i flere generasjoner og dermed svært innflytelsesrik. Holmsen fremholder at jordbruket i Norge, i motsetning til i Danmark og Sverige, ble drevet på subsistensnivå uten stordrift, innblanding fra overordnet myndighet eller kjøp og salg av jord. Alt dette har medvirket til den stabiliteten som gjør den særnorske tilnærmingen mulig (Holmsen 1978). Sammenhengen mellom den historisk kjente matrikelgården og den forhistoriske gården på den ene siden og gårdsnavn på den andre siden kan derfor tas for gitt, og slik kan navnegården ganske ukritisk brukes som analyseenhet også i forhistorien. En navnegård, f.eks. Bakke, kan bestå av en eller flere matrikelgårder, f.eks. øvre og nedre eller østre og vestre. Sammenhengen mellom matrikelgården som en del av navnegården og den forhistoriske gården antas dermed å være rettlinjert.

Holmsen (1942) bruker begrepet «struktur» i sin metodeartikkel, men refererer ikke til Bloch, og antyder heller ikke på noen annen måte at han kjenner Blochs «*la méthode régressive*», derimot refererer han til en rekke norske forskere og én svensk (se også Imsen 2010 med referanser). Blochs variant var langt mer sofistikert. Han fremhever blant annet at å forutsette kontinuitet er en stor feil, og videre at landbrukets struktur er et resultat av mange små endringer og noen få revolusjoner (Bloch 1966:xxix–xxx). Blochs bok ble som nevnt utgitt av instituttet, få år før Holmsen publiserer sin metodeartikkel. Det er dermed sannsynlig at Blochs bok var kjent for Holmsen, selv om han ikke refererer til den. Holmsen kaller videre metoden retrospektiv og ikke retrogressiv. Kanskje ligger spiren til den særegne norske varianten av retrogressiv metode nettopp i Holmsens neglisjering av Bloch?

Brøgger og retrogressiv metode

I det svært innflytelsesrike arbeidet *Det norske folk i oldtiden* anvender Brøgger (1925a) i stor grad retrogressiv metode, uten at han navngir metoden (Holmsen 1942:34). Han redegjør imidlertid for bakgrunnen for at metoden kan anvendes, altså hva kontinuiteten bygger på. Utgangspunktet er den særegne norskheten, som riktignok varierer med de ulike økonomiske sonene, slik at skogens og fjellets psyke er en annen enn kystens og sjøens (Brøgger 1925a:53, 170–171). Naturforholdene med marginale jordbruksområder gjør at jakt, fangst og fiske er viktigere i Norge enn i Sverige og Danmark. Det gir også den norske gården et særpreg, ved at ekstensivt husdyrhold ble supplert med korndyrking og jakt, i motsetning til f.eks. Danmark, der korndyrkingen var viktigst. Nordmenn er imidlertid ikke uten påvirkning fra de europeiske strømmingene, men tilpasser dem de norske forholdene. Naturforholdene, økonomiske realiteter og fremmed innflytelse medvirker altså til at det dannes en egen norsk mentalitet, eller som Brøgger (1925a:217) skriver: «[...] helt fra første stund det kom mennesker til Norge, måtte landets naturlige betingelser gjøre dem til

norske». Slik Brøgger ser det, var mentaliteten nødvendigvis konservativ, og det har derfor vært få endringer i gårdsbosetningen siden den ble etablert. I talen ved Universitetets Oldsaksamlings 100-årsdag ser Brøgger utforskningen av jernalderens boplasser som en del av grunnlaget for å forstå samtidens gårder (Brøgger 1929:14). Et svært viktig moment i Brøggers forståelse av gården er at den er et resultat av landnåm i (tilnærmet) ubebodde områder. Dermed kunne de store landnåmsgårdene – urgårdene – etableres i løpet av romertiden og folkevandringstiden (Brøgger 1925a:211, 1925b:23–24). Den selveide odelsjorden var grunnlaget for gården, som igjen dannet grunnlaget i et demokratisk system (Opedal 1999:38–39). Brøgger tar i det hele tatt godt vare på arven fra 1814-generasjonen og den norske historiske skolen.

Brøgger var en del av Instituttet for sammenlignende kulturforskning fra opprettelsen til 1949 (Amundsen 1972:34, 126; Kyllingstad 2008:88), og må der ha utvekslet ideer med norske og internasjonale forskere. De internasjonale forelesningsrekkene ved instituttet ble holdt fra 1925 og utover, samme år som Brøgger publiserte *Det norske folk i oldtiden* og Shetelig *Norges forhistorie*. I denne sammenhengen er det interessant at sosiologen og etnografen Marcel Mauss, historikeren March Bloch og antropologen Franz Boas var tilknyttet instituttet, alle etter hvert svært innflytelsesrike på sine felt (Kyllingstad 2008:3). Selv om Brøggers historiesyn er klart fundamentert i arven fra 1814-generasjonen og den norske historiske skolen, deles hans argumenter av Boas, Mauss og Bloch, som nok også har påvirket hans historiesyn (Helliksen 1996; Østmo og Bergstøl 2004). Brøgger har få litteraturreferanser i *Det norske folk i oldtiden*, *Sigd, ljå og snidill* og i *Veid og Vær*, slik at det er vanskelig å påvise hva han er inspirert av. I forordet til *Veid og Vær* nevner Brøgger (1925c) imidlertid sin beundring for Andreas Martin Hansen, og tidligere har han fremhevet Hansens (1904) *Landnåm i Norge* som det «[...] klareste, det mest dyptgående som er skrevet om vor eldste bosætningshistorie» (Brøgger 1917:614). Det står i sterk motsetning til mottakelsen *Landnåm i Norge* fikk i historikerkretser. «Den strider mot syv videnskaper», skal Gustav Storm ha sagt (sitert etter Bull 1920:63). Hansens innflytelse på bosetningsarkeologien generelt, og Brøgger spesielt, er i hovedsak forbigått i stillhet i etterkrigstiden. Per Haavaldsen (1984:168) legger f.eks. vekt på Brøggers kritiske bemerkninger til Hansens arbeider, ikke hyllesten, mens Pilø (2005:10) bare nevner Hansen kort. Anders Hesjedal 2001 behandler imidlertid hans innflytelse på samisk forhistorie grundig. Det skyldes sannsynligvis at man ikke ønsker at Brøgger, kontinuitetsforskningen eller norsk arkeologi skal forbindes med Hansen. Hansen oppfattes i dag først og fremst som en representant for frenologien, læren om sammenhengen mellom menneskenes evner og karakteregenskaper og skallens eller hodets ytre form. Denne grenen av fysisk eller biologisk antropologi er i dag avkledd sin vitenskapelighet, og frenologiens nære forbindelser til raseideologiene gjør den ytterligere uaktuell. Hansen er derfor lite referert til etter den andre verdenskrig, til tross for at han var en anerkjent, om enn omstridt, forsker i sin samtid (Kyllingstad 2004:58).

Kontinuitetsforskningen fortsetter

Også i etterkrigstiden hviler store deler av norske arkeologiske og historiske bosetningsstudier tungt på retrogressiv metode (Orning 2006; Pilø 2005:10–16; Salvesen 1982 med referanser). På dette tidspunkt tar den norske gårdsforskningen en annen retning enn den

øvrige skandinaviske og vesteuropeiske, som forlater troen på kontinuitet. Etter hvert ser det ut til at kontinuitetstankegangen, troen på en sammenheng mellom den historisk kjente matrikelgården, den forhistoriske gården og gårdsnavn er så etablert at det ikke lenger argumenteres for det. Artiklene til Jan Petersen (1955), Odmund Møllerop (1958) og Wencke Slomann (1971) er eksempler på arbeider i den kulturhistoriske tradisjonen med kontinuitet som et underliggende premiss. Oddmunn Farbregds (1983, 1984) og Håkon Hovstads (1979, 1980) analyser av gårdsgrenser kan til en viss grad sies å forutsette kontinuitet, selv om særlig historikeren Hovstad ser vikingtiden som en bakre grense for kontinuiteten. Også i prosessuelt inspirerte arbeider finnes kontinuitet som et underliggende premiss, f.eks. i Harald Jacobsens (1984) avhandling om jernalderbosetningen på Ringerike, Ellen Anne Pedersens (1989) om Hadeland eller Birgitta Wiks (1981) om Trøndelag.

Den norske delen av det skandinaviske *ødegårdsprosjektet* er nok det miljøet i etterkrigstiden som i størst grad har utnyttet den postulerte kontinuiteten ved å bruke den særnorske retrogressive metoden. Det historikerdominerte prosjektet publiserte en lang rekke større og mindre arbeider fra 1968 og utover på 1970-tallet (Sandnes og Salvesen 1978). I det nyere *vestlandsgårdsprosjektet* har arkeologer fra Universitetet i Bergen produsert et stort antall avhandlinger der kontinuitet i stor grad er forutsatt, og retrogressiv metode er benyttet for å utnytte det (for en introduksjon til prosjektet, se Øye 2012; for arbeidene se blant andre Hobæk 2008; Iversen 1999, 2008; Julshamn mfl. 2002; Olsen 2006; Stang 2003; Valvik 1998; Zehetner 2007; Ødegaard 2007, 2010; Øye 2005; Åstveit 1998). I dette prosjektet er det imidlertid i stor grad referert til både den norske og den franske varianten av retrogressiv metode. Også innflytelsen fra seinere Annales-historikere, særlig Fernand Braudel, er tydelig.

De siste tyve årenes mest innflytelsesrike norske studie av jernalderbosetningen, Dagfinn Skres (1996, 1998) avhandling om herrens besittelse og godssamlinger, både utfordrer og støtter opp om kontinuitetstanken. Skre (1998:1) innleder sin avhandling med et sitat: «One does not safely bet against continuity in history» (Bisson 1994:9). Skre (1998:228) skriver videre dette om stabilitet i middelalderens fullgårder fra slutten av eldre jernalder til høymiddelalderen:

I den grad det har vært fradelinger, har det trolig skjedd som nyryddinger i det som var utmark. Og har det vært delinger av innmarka, har de nye enhetene beholdt det gamle gårdsnavnet, med et tillegg for 'øvre', 'nedre', 'østre' eller 'vestre'. [...]. De arealene som virkelig talte i jordbruksproduksjonen, åkerland og beitemark, har derfor trolig ofte holdt seg intakt innenfor navnegårdens grenser.

Dermed kan Skre bruke historiske kilder fra høymiddelalder og nyere tid for å belyse forholdene i eldre jernalder. Skres metode er altså særnorsk, hans analyseenhet er først og fremst navnegården, og hans tiltro til kontinuitet illustreres godt med at han forklarer et brudd i det arkeologiske materialet på 600-tallet med kildekritiske forhold, ikke reelle brudd i bosetningen (Skre 1998:214–215). Samtidig er Skres teoretiske fundament og konklusjon unorsk. Han argumenterer for at trellehold og godssamlinger preger norsk jernalder og tidlig middelalder, og at de sosiale og økonomiske forholdene derfor er likere de europeiske enn tidligere antatt. Han slår dermed delvis beina under grunnlaget for kontinuitet ved å ta livet av myten om den særnorske, selveiende bonden (jf. Holmsen 1978).

Den etnologiske fellen, matrikelgården og gårdsnavnene

Det kan på mange måter virke «naturlig» eller «selvfølgelig» å trekke en linje fra jernaldergården til den historiske matrikelgården og navnegården. Ødegårdene fra romertid og folkevandringstid på Sørvestlandet har blant annet faste, gjødslede åkre, tun med bolig- hus og fjøs og fegate mellom fjøset og beitene til felles med den historisk kjente matrikelgården. Også jernalderbondens viktigste verktøy (sigd, orv, ljå, snidill, øks, spade, ard og etter hvert plog), husdyr (storfe, sau/geit, hest og gris) og korn (havre, hvete og bygg) har klare likhetstrekk med 1800-tallsbondens. Likhetstrekkene har gjort det lett å fokusere på de økonomiske aspektene, og siden bondens arbeidsmiljø i de to periodene har hatt klare likhetstrekk, er det nærliggende å forutsette at bondens motivasjon og rasjonalitet også har vært lik. I en slik tolkning betrakter arkeologene gården først og fremst som en rasjonell måte å organisere landbruket på. Bonden betraktes som en rasjonell økonomisk aktør, og økonomisk profitt antas å være bondens eneste eller i hvert fall desidert viktigste motiv. I en slik forståelsesramme er det lett for arkeologer å ta for gitt at også jernalderens eiendomsforhold likner på 1800-tallets. Å slutte fra kjente forhold på 1800-tallet og bakover til tider med dårligere kilder kaller Janken Myrdal (2013) «[...] det etnologiska mistaget: Att man tror att det som fanns på 1800-talet också fanns tidigare». Økt befolkningspress fører i en slik forståelsesramme til oppretting av nye, marginale gårder som forlates når presset minker, eller deling av eksisterende gårder. I tillegg kan det bemerkes at befolkningsstallet ofte er beregnet ut fra antallet ødegårder eller nyopprettede gårder, slik at sirkelargumentasjonen blir fullkommen (jf. Myhre 1982, 1983). I en slik forståelsesramme er det kun ny teknologi som fører til endringer i driftsformene og gårdsstrukturen. Siden teknologien er godt kjent og endrer seg forholdsvis lite etter at jernet er innført, og fram til falkenstenspløgen introduseres på 1700-tallet, er det ingen grunn til å endre på driftsformene eller gårdsstrukturen. Selv om det er riktig at driftsformene i eldre jernalder og i nyere tid har mange likhetstrekk, er ikke gårdsstrukturene nødvendigvis like (se f.eks. Mjærum 2012).

Det «selvfølgelig» i å trekke linjene fra jernaldergården og til dagens kjente gård underbygges av at matrikelgården er norsk arkeologis grunnleggende dokumentasjonsenhet. Kartlegging i en målestokk som egner seg for kartfesting av fornminner, det vil i praksis si i målestokk 1:5000 eller større, ble fullført så seint som i 2002, selv om sentrale strøk stort sett var kartlagt i løpet av 1970-tallet (Skjelsvik 1978). Da de systematiske registreringene begynte, ble derfor fornminnene stedfestet med gårds- og bruksnummer, videre under kirkesogn og prestegjeld, noe som gjorde det mulig å få oversikt over fornminner og oldsaker, først for forskere og etter hvert også for forvaltningen. Fra de første systematiske registreringene på begynnelsen av 1900-tallet ble sammenhengen mellom den historiske matrikelgården og fornminnene fra jernalderen tatt som en selvfølge (se f.eks. Grieg 1943:54). Matrikelgården og navnegården var altså den selvsagte analyseenheten. Da bedre kartverk ble tilgjengelig, ble det først og fremst utnyttet for å belyse sammenhengen mellom kjente gårdsgrenser og topografiske forhold (se f.eks. Farbregd 1983, 1984; Hovstad 1979, 1980), og i svært liten grad brukt for å utfordre synet på matrikelgården som en geografisk enhet med røtter i forhistorien (men se Myhre 1972, 1973a, som etter studier av detaljert kartmateriale ser flere brudd i bosetningen). Heller ikke mulighetene som digitale kart og geografiske informasjonssystemer gir, er utnyttet til å utfordre sammenhengen mellom dagens matrikelgård og forhistoriens gård (se f.eks. Iversen 2007). Dersom matrikel-

kelgården er den primære analyseenheten, kan synet på kontinuitet vanskelig utfordres. Nesten all dyrkbar jord er i dag matrikulert, det vil si at den tilhører en eiendom som er registrert i det sentrale eiendomsregisteret. Derfor ligger stort sett alle landbruksrelaterede fornminner på en matrikelgård, og det ser ut til å være et underliggende og av og til uttalt premiss at alderen på landbruksrelaterede fornminner avgjør alderen på matrikelgården eller navnegården den er en del av. Eventuelle diskrepanser mellom gårdsnavnets antatte alder og det eldste fornminnet på navnegården blir sjelden utfordret.

Den utstrakte bruken av tolkninger og dateringer av gårdsnavn i norsk bosetningsforskning skyldes i hvert fall delvis at de ble lett tilgjengelige på slutten av 1800-tallet. I forbindelse med revisjonen av Norges matrikel, eller eiendomsregister, samlet *Kommisjon til Revision af Navnene i Matrikkelen* med Oluf Rygh og andre inn opplysninger om gårdsnavnene, først og fremst for å standardisere skrivemåten. Kommissjonen gikk grundig til verks, og samlet i tillegg til samtidens uttale av navnene inn de eldste kjente navneformene, og fikk dermed god innsikt i de historiske kildene til hver enkelt gård. I forbindelse med trykkingen av det innsamlede materialet i *Norske gaardnavne* bind. I–XVIII ønsket Rygh å forklare betydningen av gårdsnavnene, og bestemme navnenes alder (Rygh 1898:VII–XIV, 7–10). Rygh har klare tanker om forholdet mellom gårder og gårdsnavn, og påpeker at gårdsnavn kan forsvinne, nye gårder oppstå, og gårder kan skifte navn. Han trekker heller ikke vidtrekkende konklusjoner ut fra gårdsnavnene (Rygh 1898:4–8).

Ryghs forbehold er i langt mindre grad til stede i Olsens (1926) innflytelsesrike bok *Ættegård og helligdom*, som lenge var et standardverk om forholdet mellom gårdsnavn og gårder. Ulike navneklasser, f.eks. gårdsnavn som ender på -land, er først og fremst datert gjennom arkeologiske funn, og navneklassene brukes gjerne til å datere navne- eller matrikelgården. Historikere har i tillegg foreslått å endre dateringene av stedsnavntypene dersom seinere arkeologiske funn på navnegården gjør at bebyggelsens antatte alder øker (se «Diskusjon» i Salvesen 1990:32). Forholdet mellom arkeologi og stedsnavnsforskning er med andre ord «[...] ett vetenskapligt kretslopp med oskarpa konturer» (Vikstrand 2013:28–29).

Alternative røster

Norsk arkeologi har imidlertid ikke vært uten alternative røster. Enkelte har ignorert arven fra 1814-generasjonen. Jeg vil særlig fremheve Harald Egenæs Lund, Knut Odner og Ottar Rønneseth, selv om de ikke står helt alene. På 1930-tallet fant Lund (1937) ildsteder, stolpehull, forkullet bjørkenever, forkullede kvister og leirklining under en gravhaug fra yngre romertid. I stolpehullene var det bevart rester av takbærende stolper av eik med rektangulært tverrsnitt. Leirkliningen og forkullede kvister antydte for Lund at veggene var flettet av orekvister og klint med 2–4 cm leire på begge sider, og neveren antok han stammet fra taket. Han tolket derfor funnene som spor etter et ca. 3 x 3 m stort hus. Om det er riktig, eller om funnene var en del av et større langhus, er i denne sammenhengen mindre viktig. Det interessante er at han på grunnlag av funnet sluttet at hus med leirklinte vegger og veggstolper til støtte for taket måtte finnes også i Rogaland. Ut fra datidens evolusjonistiske tankegang slutter han at hus uten veggvoller må være eldre enn de da kjente husene med veggvoller. Han forutser videre at hus fra bronsealderen uten veggvoller utvilsomt vil bli funnet i Roga-

land (Lund 1937, 1939). Lunds spådom var riktig (jf. Løken mfl. 1996), og burde ha ført til en begynnende erkjennelse av kompleksiteten i bosetningen, men den ble stort sett ignorert.

Anders Hagen (1953) understreker noe seinere viktigheten av å se gården som en del av sin samtid og dens forutsetninger. Hans kanskje viktigste bidrag er at han på bredt empirisk grunnlag setter gården inn i en bredere europeisk ramme, og avviser Brøggers tanke om gården som et resultat av en særegen norsk utvikling (Hagen 1953:11, 113, 118, 196–197). Flere arbeidere, inspirert av andre metoder enn den særnorske varianten av retrogressiv metode, har gitt vesentlig andre resultater. Sosialantropologiske modeller ble først brukt av Knut Odner (1969, 1973), deretter av Myhre (1978) og siden av Bjørn Ringstad (1992). Deres bruk av høvdingdømme-modellen medførte blant annet fokus på sentra og hierarki fremfor enkeltgårder og likestilte bønder. Den kulturgeografiske metoden ble i skandinavisk sammenheng anvendt ganske tidlig av Ottar Rønneseth (1966, 2001 [1974]) på ødegårdsmateriale fra Jæren. Han mente at grenda og ikke gården var den viktigste enheten i forhistorien, og han var den første som eksplisitt kritiserte den norske troen på kontinuitet (Rønneseth 1955).

Verken Rønneseth, Lund eller Odner kan sies å ha hatt noen vesentlig innflytelse på sin samtids norske bosetningsforskning, selv om bl.a. Myhres arbeider er sterkt inspirert av Odners bruk av sosialantropologiske modeller. Rønneseth fikk kraftig kritikk og ble i stor grad ignorert. Myhre (1966) poengterer at Rønneseth er isolert fra det arkeologiske miljøet. Uten at det nevnes av Myhre, kan det ha skjedd som en følge av Rønneseths personlige historie. Rønneseth var på «feil side» under den andre verdenskrig, tok doktorgraden ved et tysk universitet, hadde Herbert Jankuhn som veileder, og publiserte sin avhandling på tysk (Solberg 2014:617; Stylegar 2001:9–10). Jankuhn var tidligere SS-medlem og en viktig person i Himmlers kultur- og propagandaorganisasjon *Ahnenerbe*. Han innrapporterte professor Brøgger til tyske politiske myndigheter, noe som medvirket til at Brøgger ble arrestert (Hagen 1986:269). Denne kombinasjonen ble ikke godt mottatt så kort tid etter den andre verdenskrig. Lunds ideer, som burde ført til en tidligere introduksjon av maskinell flateavdekking, ble også i stor grad ignorert. Selv det kan til en viss grad skyldes personlige forhold, siden Lund ble dømt for landssvik etter krigen (Bjerck 1993:23). Forskeres politiske tilhørighet under den andre verdenskrig er sjelden nevnt eksplisitt som argument for å ignorere eller avvise deres forskningsresultater, likevel er det all grunn til å tro at det skjedde med Rønneseths og Lunds forskning, slik det også har skjedd i andre tilfeller (jf. Skre 2007:42).

Fremmede og nye ideer ser også ut til å ha blitt forbundet med suspekke individer man ønsket å distansere seg fra. En slik uvilje mot fremmede og nye tanker ser også ut til å ha rammet Odners bruk av sosialantropologiske modeller og går frem av den til dels harde ordbruken i kritikken av hans avhandling (se «Discussions» i *Norwegian Archaeological Review* 1974 7[2]). Charlotte Blindheim (1974:124) skriver f.eks.: «Garlanding a work with borrowed terms does not make it more scholarly!». Videre kommenterer Blindheim (1974:124) at mange norske arkeologer av Odners generasjon er «bewitched by social-anthropological jargon». Hagen og Myhre har imidlertid stor innflytelse på bosetningsarkeologien i Norge og er hyppig blitt sitert. Hagens avvisning av en særegen norsk utvikling av gården er imidlertid lite referert til. Etter min mening skyldes også Myhres innflytelse hovedsakelig arbeidene som i mindre grad bygger på sosialantropologiske modeller (Gjærder mfl. 1982; Myhre 1972, 1980, 1982, 1983, 2002). Myhres (1978) bruk av høvdingdøm-

memodellen er forøvrig, sammen med Skre (1998), blant de få norske arbeidene omkring bosetningshistorien som har fått internasjonal innflytelse. Det skyldes sannsynligvis at deres tilnærming ikke er særnorsk, dermed får både metode og resultat relevans ut over Norge.

Nye funn ignoreres

Den internasjonale kritikken av kontinuitet som premiss påvirket i liten grad norsk bosetningsforskning (jf. Pilø 2005:33–62; Rønneseth 2001:40, 45). Norske arkeologer har med få unntak heller ikke kritisert kontinuitet som premiss i bosetningsforskningen eller selve den retrogressive metoden. Imidlertid har enkelte forskere med en annen tilnærming kommet til resultater som ikke lar seg forklare med kontinuitetstankegangen.

Pilø (2000, 2003, 2005) påpeker i sine viktige, kritiske arbeider at det legges liten vekt på det direkte boplassmaterialet i form av forhistoriske hus i arkeologiske studier med den særnorske varianten av retrogressiv metode. I stedet legger slike studier stor vekt på gravminner, løsfunn og historisk materiale, blant annet gårdsnavn og kart (jf. Pilø 2005, for et typisk eksempel se Iversen 2007:65). Arkeologisk boplassmateriale blir ofte ignorert om det er uforenlig med en hypotetisk, rett linje fra dagens historisk kjente gårder tilbake til de forhistoriske (Pilø 2005:14). På Jæren går de historisk kjente gårdsgrensene ofte på tvers av steingjerdene eller over tunene fra eldre jernalder. Hovstad (1980) konkluderer derfor med at grensene ikke kan trekkes lenger bakover enn vikingtiden. Myhre (1973a, 1974, 1978) fremhever også brudd i bosetningen, først ca. 200 e.Kr. og deretter ca. 550 og muligens ca. 1350. En slik bosetningsutvikling er ikke forenlig med kontinuitetstanken. Det er kanskje derfor retrogressive studier stort sett unngår dette materialet. Brøgger (1925a:175) nevner f.eks. bare de undersøkte hustuftene på Jæren i forbifarten, og Shetelig (1925:169) ser dem bare som boliger, ikke som en del av gården eller kilder til bosetningsstrukturen.

Tendensen til at arkeologer overser boplassmateriale, er omtrent like gammel som selve troen på kontinuitet. Allerede i 1745 omtaler amtmann Bendix Christian de Fine (1970 [1745]:109–110) ødegårder med hustufter, gjerder og åkre på Jæren. Han er ikke i tvil om at de er levninger fra eldre tiders landbruksbebyggelse, i hvert fall eldre enn svartedauden. Snaut hundre år seinere beskriver Jacob Neumann (1842) naust- og hustufter på Ferkingstad på Karmøy. Selv om disse topografiske beskrivelsene er kjent av arkeologer, blir ikke husene undersøkt før langt seinere. Nicolaysen (1862–1866:313) kjenner f.eks. godt til dem, men til tross for interessen for byggeskikk og stor utgravingsaktivitet foretar han aldri noen undersøkelse av forhistoriske hustufter. Det kan skyldes Nicolaysens tidligere nevnte syn på byggeskikken som statisk, og at han heller ønsker å rekonstruere jernalderens byggeskikk ut fra stavkirker og sin samtids gårdsbygninger. En slik tiltro til kontinuitet kan være én årsak til at den første arkeologiske undersøkelsen av jernalderhus i Norge først skjer i 1907 (Shetelig 1909). I den andre halvdel av 1900-tallet fører liknende forhold til at maskinell flateavdekking først ble en selvfølgelig del av arkeologien i Norge rundt 1990 (jf. Løken mfl. 1996), minst 20 år seinere enn i Danmark og 10 år seinere enn i Sverige. Rutinemessig bruk av maskinell flateavdekking, der matjorda fjernes før stolpehull og andre nedgravinger i undergrunnen undersøkes, er utvilsomt den viktigste årsaken til at antallet jernalderbygninger har økt voldsomt de siste tyve årene.

Lunds tidligere nevnte funn fra 1930-tallet føyer seg inn i en lang rekke av funn som ble ignorert. På 1950-tallet fant Egil Bakka bygninger uten veggvoller fra overgangen mellom seinneolitikum og bronsealder, helt i tråd med Lunds spådom. Funnene fra Sunnmøre ble imidlertid ikke publisert før langt seinere, og fikk derfor liten innflytelse på sin samtid (Johnson og Prescott 1993). Heller ikke den første publiseringen av langhus funnet i Norge i dyrket mark uten synlige spor over markoverflaten fikk særlig innflytelse på bosetningsforskningen. De to husene Myhre (1973b) undersøkte på Gjerland, Førde i Sogn og Fjordane, er godt definert og dokumentert. Det ble funnet stolpehull for takbærende stolper, veggstolper, uttrukne gavlstolper og ildsteder, men ingen daterbare gjenstander. Datering til eldre romertid hviler på én C14-datering. Myhre tolker de få funnene og mangelen på kulturlag dit hen at bosetningen var kortvarig, eventuelt at husene ikke var regulære boliger. Tilsvarende hus var kjent fra Danmark, og ble der tolket som gårdshus (Becker 1966). I ettertid fremstår det derfor som om arven fra 1814-generasjonen fremtvang en forklaring som ikke truet troen på kontinuitet. Espen Uleberg (1990) publiserte langt seinere de første jernalderhusene funnet ved hjelp av maskinell flateavdekking på Østlandet, og påpekte samtidig at det ikke var hensiktsmessig å tvinge bebyggelsen inn under noen av urgårdene i området. Dessverre fikk heller ikke denne observasjonen noen vesentlig innflytelse.

På 1990-tallet ga landskapsanalyser inspirert av svensk kulturgeografi og engelske teoretiske retninger et nytt blikk på jordbrukslandskapet, og indirekte på bosetningen (Holm 1995; Jerpåsen 1996; Pedersen 1990). Rundt 1990 fikk flateavdekkingen sitt endelige gjennombrudd i Norge. På Forsandmoen har utgravninger vist at bebyggelsen flytter rundt i et ganske stort område fra bronsealder til folkevandringstid (Løken 1991, 2001; Løken og Særheim 1990). Samtidig som bebyggelsen flytter, kommer nye enheter til, og noen «opp-rinnelig» enhet eller urgård er dermed vanskelig å identifisere. Undersøkelsen viser også at det ikke er noen direkte sammenheng mellom boplass og grav. Gravfunnene er fra romertid og folkevandringstid, og dersom husene ikke var kjent, ville gravene antagelig blitt sett som et uttrykk for at marginale områder ble tatt i bruk i ekspansjonsfasen i romertid og folkevandringstid. Disse trekkene er delvis i strid med kontinuitetstanken, og delvis er de av en slik art at de ikke kan påvises ved retrogressiv metode. Resultatene fra Forsand er altså et skudd for baugen på kontinuitetsforskningen, og godt kjent blant norske arkeologer. Likevel er de stort sett ignorert av kontinuitetsforskerne (se f.eks. Iversen 2007, 2008; til dels også Skre 1998).

Kritikk fra mange hold

Den første kritikken rettet eksplisitt mot den særnorske tilnærmingen kom fra svenske og danske historikere og var rettet mot den norske delen av det nordiske *ødegårdsprosjektet* (Gissel 1976; Porsmose 1982; Salvesen 1982; Österberg 1977; men se også Rønneseth 1955:172, 2001 [1974]:39–47). De siste årene har også norske historikere kritisert troen på kontinuitet, og dermed grunnlaget for bruken av retrogressiv metode. Før jeg går nærmere inn på det, vil jeg se på et annet forhold som har vært med på å holde arven fra 1814-generasjonen i live. Norske forskere i det nordiske ødegårdsprosjektet ble kritisert av sine svenske og danske kolleger blant annet for manglende refleksjon rundt prosjektets egne metoder og forutsetninger, tilsynelatende nøyaktige prosenttall som kamuflerer stor usikkerhet rundt grunnlaget for beregningene, manglende tverrfaglighet, et evolusjonistisk syn på gårds-

utviklingen og overdreven tiltro til gårdsnavnenes utsagnskraft og datering. Fra et arkeologifaglig ståsted er det viktig å påpeke at historikerne kritiserer forutsetningene for rekonstruksjonen av *høymiddelalderens* bebyggelse. Usikkerheten rundt en rekonstruksjon av flere hundre eller endog tusen år eldre bebyggelse må være større.

Kritikken ble i stor grad ignorert, og lederen av arbeidet i det norske ødegårdsprosjektet, Jørn Sandnes (1978:18, 22, 2000) fremholdt at kritikken er av teoretisk heller enn av praktisk art. Det skyldes ifølge Sandnes (1978:17) «[...] den store stabilitet og kontinuitet som i eldre tid kjennetegnet norsk bondesamfunn og gårdshistorie». Forholdene i Norge fremheves altså som så spesielle at argumenter fra utenlandske forskere har liten betydning. Liknende argumenter er tidligere fremført av Myhre (1966:87), som hevder at tildelingen av Rønneseths doktorgrad skyldes manglende kunnskap ved universitetet i Göttingen om norsk forhistorie. Igjen er arven fra 1814-generasjonen tydelig.

Retrogressiv metode er også blitt brukt i resten av Skandinavia i etterkrigstiden, men uten den norske variantens tiltro til kontinuitet. Den særnorske bruken av metoden blir svært påfallende om man sammenlikner med f.eks. svensk tilnærming. «När svenska geografer använder retrogressiv metod gör man det alltså för att komma åt skillnader mellan 1700–1800-talslandskapet och äldre landskap – inte för att visa på kontinuitet» (Widgren 2000:41).

Også norske historikere har den siste tiden fremmet grunnleggende kritikk av premisene for å bruke retrogressiv metode (Dybdahl 2008; Weidling 2003, 2008). Det er blant annet påpekt at stabiliteten i eiendomsforholdene er langt mindre enn antatt i sentrale retrogressive analyser. Middelalderens eiendomsbegrep er vesentlig annerledes og mer mangfoldige enn de moderne, samtidig som eiendomsforhold ikke kan skilles fra politiske maktforhold. I førstatile samfunn er det ingen sentralmakt som opprettholder en eventuell eiendomsrett (Dybdahl 2008; Weidling 2003, 2008), i praksis er derfor eiendomsretten like sterk eller svak som forsvaret gårdeieren kan mønstre. Ukrenkelige grenser, slik de beskrives i middelalderlovene, blir dermed mer ideelle enn reelle (Dybdahl 2008; Weidling 2003, 2008). På 1300-tallet er det en rekke stridigheter mellom Kirken og bønder om eiendom (Emanuelsson 2005; Iversen 1996; Orning 2006). Denne striden har viktige prinsipielle undertoner. For det første innfører Kirken en ny form for eiendomsrett, for det andre får Kirken etter hvert gehør for at skriftlige opplysninger om eiendom veier tyngre enn muntlige (Emanuelsson 2005; Iversen 1996; Orning 2006). Kirken innfører altså både en ny form for eiendomsrett og en ny måte å dokumentere den på. Det virker rimelig at Kirken hadde fordel av denne nye tilnærmingen, og dermed at selve eiendomsforholdene ble vesentlig endret så seint som på 1300-tallet.

Nylig har Geir Grønnesby (2013) studert bygninger, kokegroper og koksteinslag i Trøndelag, og også han påpeker at den historisk kjente gården tidligst ble etablert i yngre jernalder. De mange ødegårdene fra eldre jernalder uten tilhørighet til historisk kjente tun er som kjent et alvorlig problem for kontinuitetsforskningen, og Frode Iversen (2013) har nylig forsøkt å løse det. Han foreslår at navnegårdens territorium ble delt i to, f.eks. at navnegården eller urgården Bakke blir delt i nordre og søndre Bakke. Samtidig som gården deles, etableres to nye bosetninger – dagens gårdstun – i nord og sør, og den «opprinnelige» bosetningen forlattes. Ved å datere fraflyttingen av bosetningen dateres også gårdsdelingen. Hvorfor det etableres to nye bosetninger, i stedet for at man deler gården slik at den «opprinnelige» bosetningen fortsatt ble bebodd, sier Iversen ingenting om. Uansett gjør forklaringen

at navnegården fortsatt kan brukes som analyseenhet, og både kontinuitetstanken og urgårdsmodellen kan forsvares. Iversens hovedargument er at fraflyttede jernalderbosetninger i Vestfold er overrepresenterte på gårder med delingsnavn (østre, vestre, øvre, nedre etc.). Snaut 60 prosent av forlatte bosetninger fra eldre jernalder ligger på slike gårder, som bare utgjør 30 prosent av gårdene i Vestfold. Tallene tåler imidlertid ikke en nærmere granskning. Så godt som alle jernalderbygninger i Vestfold er funnet ved forvaltningsinisierte, maskinelle flateavdekkinger. De er stort sett foretatt der utbyggingspresset er størst, nemlig i de søndre delene av fylket (jf. Fylkesmannen 2014). Der ligger også de fleste gårdene med delingsnavn, og andelen er følgelig langt høyere enn i fylket som helhet (Ødegaard 2010:figur 6). Den høye andelen av forlatte jernalderbosetninger på gårder med delingsnavn skyldes altså at dagens utbyggingspress har ført til at de fleste maskinelle flateavdekkingene er foretatt der andelen av delingsnavn er høyest.

Fra 1814 til i dag

Kontinuitet går som vist som en rød tråd gjennom norsk bosetningsforskning. Den tverrfaglige 1814-generasjonen og deretter den norske historiske skolen postulerte kontinuitet i bosetningen. Kontinuiteten ble etter hvert et akseptert premiss det ikke var nødvendig å argumentere for. Norge som en ung nasjon hadde behov for en fortid som skilte den fra naboene Danmark og Sverige. Norges selveiende og frie bønder ble slik et premiss som både har underbygd fortellingene og blitt styrket gjennom dem. Samtidig var det viktig å understreke at den unge nasjonen hadde bånd tilbake til den rike og stolte fortiden. En følge av disse forholdene er at en tilbakeskuende metode ble sentral. I *Det norske folk i oldtiden* forutsetter Brøgger stor grad av kontinuitet, og er sannsynligvis en viktig årsak til norsk arkeologis tro på kontinuitet. Rundt 1930 ble en særegen norsk variant av retrogressiv metode utviklet for å utnytte den antatt store kontinuiteten. Retrogressiv metode kan bare brukes til å studere fenomen med en viss kontinuitet. Det var også intensjonen, i hvert fall til å begynne med.

Denne særnorske varianten av retrogressiv metode og tro på kontinuitet, som igjen er en forutsetning for urgårdsmodellen, ble utsatt for hard kritikk, men kritikken ble i hovedsak heller ignorert enn imøtegått eller tatt hensyn til. Norske arkeologers og historikers valg av teori og metode i bosetningsforskningen skiller seg etter hvert klart fra danskers og sven-skers. Samtidig har den norske kildesituasjonen vært annerledes, blant annet fordi maskinell flateavdekking i liten grad ble brukt før 1990-tallet; det igjen skyldes delvis den norske bosetningsforskningens tiltro til kontinuitet. Norsk bosetningsforskning kan altså til en viss grad sies å ha havnet i en ond (hermeneutisk) sirkel der kontinuitet og norsk annerledeshet har vært viktige premisser. Kontinuitetsforskningen er sjelden interessert i forhistoriske hus, siden de ofte blir funnet på steder som er uforenlige med kontinuitetstankegangen. Slike tilsynelatende uforenlige data blir oversett eller forklart *ad hoc*. Parallelt med denne hovedstrømningen har enkelte forskere valgt en annen tilnærming, og har særlig brukt sosialantropologiske modeller eller kulturgeografiske metoder, uten at de har fått særlig gjennomslag. En vesentlig årsak til at kontinuitetsforskningen fortsatt står sterkt, er at kritikken er kommet fra utenlandske miljøer eller marginaliserte norske forskere. Utenlandske miljøer kunne ignoreres fordi de ikke forsto hvor spesielle de norske forholdene «egentlig» var. Norske forskere med avvikende synspunkter ble marginalisert delvis på grunn av sin per-

sonlige historie og delvis fordi de brukte metoder og terminologier som brøt med dem som var vanlige i norsk arkeologi.

Etter min mening er det et selvfølgelig mål at norsk bosetningsforskning skal være integrert i den øvrige skandinaviske og nordeuropeiske forskningen. Bosetningsutviklingen er ikke nødvendigvis lik, men problemstillingene, metodene, teoriene og materialet bør være sammenlignbare. Dersom det direkte boplassmaterialet – godt daterte og identifiserte hustomter – benyttes som kilde uten at navne- eller matrikkelgården brukes som analyseenhet, vil det sannsynligvis vise seg at bosetningsutviklingen ikke alltid er forenlig med kontinuitet. Trolig er den overordnede bosetningsutviklingen i grove trekk sammenlignbar med den danske og svenske, og kjennetegnet av regionale og lokale trekk som igjen er resultater av ulike kultur- og naturforhold.

Noter

- 1 For en oversikt over de viktigste internasjonale arbeidene se Rønneseth (2001:39–40) og Widgren (1997:6–7), som begge fremhever Meitzen (1895) som svært innflytelsesrik.

Summary

Settlement continuity in the Iron Age. An outdated legacy of the 1814 generation?

Settlement continuity in the Norwegian Iron Age and Middle Ages was postulated 200 years ago, and has since been taken for granted. The historians of the 1814 generation argued that farmers immigrated to a previously unoccupied landscape. Thus there were no potential slaves and hence no nobility and the society was considered democratic with free farmers. Furthermore, it was commonly understood that race or the Norwegian nature shaped a uniquely conservative Norwegian mentality. With some help from the odal, the result was a stable society, with stable farm borders. To take advantage of this presumed stability, rather than challenging the premise, a Norwegian version of the retrogressive method was developed c. 1930. The combination of this method and the postulated stability has led to a specific, Norwegian settlement research tradition. Neither critique nor new data has hindered the legacy of the 1814 generation: it is still change rather than social stability that needs explaining.

Litteratur

- Amundsen, Leiv
1972 *Instituttet for sammenlignende kulturforskning 1922–1972*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Andersen, Per Sveaas
1960 *Rudolf Keyser: embetsmann og historiker*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Aschehoug, T. H.
1866 *Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814*. Christiania.
- Baker, Alan R. H.
1968 Note on the retrogressive and retrospective approaches in historical geography. *Erdkunde* 22(3):244–245.
- Becker, C. J.
1966 Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft, Westjütland, 3. Vorbericht: Die Ausgrabungen 1961–63. *Acta Archaeologica* 36:209–222.
- Bisson, Thomas N.
1994 The «Feudal Revolution». *Past and Present* 142:6–42.
- Bjerck, Hein Bjartmann
1993 *I jernalderhøvdingens innerste rike: Steigen fortidspark*. Fotefar mot nord. Nordland fylkeskommune, Bodø.
- Blindheim, Charlotte
1974 Comments on Economic Structures in the Early Iron Age. *Norwegian Archaeological review* 7(2):123–127.
- Bloch, Marc
1931 *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Serie B Skrifter, vol. 19. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Aschehoug, Oslo.
- 1966 *French rural history: an essay on its basic characteristics*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Brøgger, A. W.
1917 Dr. Andr. M. Hansen. *Samtiden* 1917:611–616.
- 1925a *Det norske folk i oldtiden*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie A, Forelesninger, bind 6a. Aschehoug, Oslo.
- 1925b Vår bondekulturs opprinnelse. *Videnskaps-Akademiets Årbok*:1–30.
- 1925c *Veid og vær*. Universitetet i Oslo, Oldsaksamlingen, Oslo.
- 1929 Nasjonen og fortiden. I *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter II*, redigert av A.W Brøgger, s. 5–16. A.W. Brøgger, Oslo.
- Bull, Edvard
1920 Norsk historisk forskning 1869–1919. I *Norsk historisk videnskap i femti år: 1869–1919. Utgitt av Den norske historiske forening til dens femti-års-dag 21. desember 1919*, redigert av Halvdan Koht, Edvard Bull, Oscar Albert Johnsen, Oluf Kolsrud og Kristian Koren, s. 52–129. Den norske historiske forening, Kristiania.
- 1927 *Jemtland og Norge*. Gyldendal, Oslo.
- 1929 *Sammenlignende studier over bondesamfundets kulturforhold: et arbeidsprogram*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning/Serie C, bind 2:2. Universitetsforlaget, Oslo.
- Daa, Ludvig Kr.
1869 *Have germanerne invandret til Skandinavien fra nord eller fra syd?* Særtrykk av Forhandlinger ved de Skandinaviske Naturforskeres Møde 1868, Christiania.
- Dahl, Ottar
1990 *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. Universitetsforlaget, Oslo.
- de Fine, Bendix Christian

- 1970 [1745] Stavanger Amptes udførlige Beskrivelse. I *Norske Magasin: skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede efter reformationen, bind 3*, redigert av Nicolay Nicolaysen, s. 107–243. Johan Dahls forlagshandel, Christiania.
- Dybdahl, Audun
- 2008 Munkeliv klostets jordegods frem til 1463. Kilder og realiteter. (*Norsk*) *Historisk tidsskrift* 87:225–264.
- Emanuelsson, Anders
- 2005 *Kyrkojorden och dess ursprung: Oslo biskopsdöme perioden ca 1000–ca 1400*. Göteborgs universitet, Göteborg.
- Falsen, Christian Magnus
- 1815 *Norges Odelsret med Hensyn paa Rigets Constitution*, Bergen.
- 1821 *Geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, og Udsigt over dette lands ældste Historie og Forfatning: som en Inledning til Norges udførligere Historie*, Christiania.
- Farbregd, Oddmund
- 1983 Gardsgrenser: Teori og analyseprinsipp. I *Gård och kulturlandskap under järnåldern. Svensk-norskt seminarium i Hudiksvall 18–20 augusti 1983*, redigert av Lars Liedgren og Mats Widgren, s. 27–40. Uppsatser meddelande från Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet, Stockholm.
- 1984 Gardsgrenser og geometrisk analyse. Teori og metodisk prinsipp. *Heimen* 21(1):33–50.
- Friedman, Susan W.
- 1996 *Marc Bloch, sociology and geography: encountering changing disciplines*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fylkesmannen
- 2014 Elektronisk dokument, <http://www.fylkesmannen.no/Documents/Dokument%20FMVE/Landbruk%20og%20mat/Jordvern/Jordavgang.pdf>, besøkt 20. mai 2014
- Gissel, Svend
- 1976 Agrarian decline in Scandinavia, the debate about methodology within the Nordic project for the study of deserted farms and village during the late Middle Ages. *Scandinavian journal of History* 1:43–54.
- Gjærder, Per, Bjarne Stoklund og Bjørn Myhre
- 1982 *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år: tradisjon og forandring fra romertid til det 19. århundre*. AmS-skrifter, vol. 7, Stavanger.
- Grieg, Sigurd
- 1943 *Vestfolds oldtidsminner*. Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge, bind II. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Grundtvig, Svend
- 1869 *Er Nordens gamle Literatur norsk, eller er den dels islandsk og dels nordisk? Svar på Indvendinger mod Anmædelsen af R. Keyzers Literaturhistorie*. Gyldendal, København.
- Grønnesby, Geir
- 2013 Bosetning på Torgårdssletta, Trondheim og Egge, Steinkjer. Et innlegg i diskusjonen om den norske gårdens opprinnelse. I *Jordbruksbosetningens utvikling på Vestlandet: kunnskapsstatus, presentasjon av nye resultater og fremtidige problemstillinger*, redigert av Søren Diinhoff, Morten Ramstad og Tore Slinning, s. 77–92. UBAS Nordiske arkeologiske skrifter, vol. 7. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Gustafsson, Anders
- 2001 *Arkeologihistoria som historia och som arkeologi: studier i arkeologins egenhistorier*. GOTARC Series B. Archaeological theses, vol. 17. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet, Göteborg.

- Guttormsen, Torggrim Sneve
2013 *Arkeologi i all offentlighet: arkeologihistorie i Norge belyst ved fortidens veier som historie- og minnekunnskap*. Göteborgs universitet, Institutionen för historiska studier, Göteborg.
- Haavaldsen, Per
1984 Den bosetningsarkeologiske forskningstradisjon i Norge. En forskningshistorisk skisse. *Viking* 67:165–183.
- Hagen, Anders
1953 *Studier i jernalderens gårdssamfunn*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter, vol. 4. Oldsaksamlingen, Oslo.
1986 Arkeologi og politikk. *Viking* 49:269–278.
- Hansen, Andr. M.
1904 *Landnåm i Norge: en utsigt over bosætningens historie*. Fabritius, Kristiania.
- Helliksen, Wenche
1996 *Evolusjonisme i norsk arkeologi: diskutert med utgangspunkt i A.W. Brøggers hovedverk 1909–25*. Universitetets oldsaksamling Varia, vol. 37. Oldsaksamlingen, Oslo.
- Henriksen, Ronny
1994 Gårds- og bosetningsutvikling i Sørvest- og Øst-Norge: funksjonalisme og modellbruk i norsk arkeologisk gårdsforskning. Upublisert hovedfagsavhandling i arkeologi, ved Universitetet i Oslo, Oslo.
1999 Et tosidig syn på jernalderens bosetningshistorie i Sør-Norge. *Universitetets oldsaksamlings årbok 1999*:75–90.
- Herteig, Asbjørn
1955 Er folkevandringstidens ekspansjon i Rogaland båret av innvandrere eller er den et indre anliggende? *Viking* 19:73–88.
- Hesjedal, Anders
2001 *Samisk forhistorie i norsk arkeologi 1900–2000*. Institutt for arkeologi, Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Hobæk, Halldis
2008 Kongsgården Sem i Vestfold: en arkeologisk analyse av hovedgård og gods i middelalder og yngre jernalder. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Bergen, Bergen.
- Holm, Ingunn
1995 *Trekk av Vardals agrare historie*. Universitetets Oldsaksamling Varia vol. 31. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Holmsen, Andreas
1930 Økonomisk og administrativ historie. I *Sogn*, bind 4, redigert av Hans Aall, A.W. Brøgger, Edvard Bull, Edvard Liestøl og Gisle Midttun, s. 39–103. John Grieg Forlag, Bergen.
1939 *Norges historie: fra de eldste tider til 1660*. Universitetsforlaget, Oslo.
1942 Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning. (*Norsk*) *Historisk Tidsskrift*. 32:27–45.
1976 Om å gå bakover i historien. *Heimen* 17:3–12.
1978 *Hva kan vi vite om agrarkatastrofen i Norge i middelalderen?* Universitetsforlaget, Oslo.
- Hovstad, Håkon
1979 Gårdsgrenser som hjelpemiddel ved bosetningshistoriske undersøkelser? I *På leiting etter den eldste garden. Nye metoder i studiet av tidlig norsk bosetningshistorie*, redigert av Rolf Fladby og Jørn Sandnes, s. 9–22, Oslo.
1980 *Gårdsgrenser: et bosetningshistorisk hjelpemiddel?* Universitetsforlaget, Oslo.
- Imsen, Steinar
2010 Marc Bloch og arven etter Edvard Bull. *Heimen* 4(47):293–314.

- Iversen, Frode
 1999 *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, vol. 4. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- 2007 *Veien gjennom Vestfold – E18: arkeologiske registreringer 2005/2006*. Vestfold fylkeskommune, Tønsberg.
- 2008 *Eiendom, makt og statsdannelse: kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. UBAS Nordisk vol. 6. Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Bergen, Bergen. Opprinnelig publisert 2004, som doktorgradsavhandling ved Universitetet i Bergen.
- 2013 Big bang, lordship or inheritance? Changes in the settlement structure on the threshold of the Merovingian Period, South-Eastern Norway. I *Hierarchies in rural settlements. Ruralia IX, 26th September - 2nd October 2011, Götzis, Austria*, redigert av Jan Klápště, s. 341–358. Brepols, Turnhout.
- Iversen, Tore
 1996 Jordleie, patroner og klienter før høymiddelalderens leilendingevesen i Norge. *Heimen* 1996:147–156.
- Jacobsen, Harald
 1984 Et spørsmål om balanse? Næringsgrunnlag og bosetning på Ringerike i jernalderen. Upublisert magistergradsavhandling ved Universitetet i Oslo, Oslo.
- Jerpåsen, Gro
 1996 *Gunnerød – en arkeologisk landskapsanalyse*. Universitetets oldsaksamling Varia, vol. 35. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Johnson, Trine og Christopher Prescott
 1993 Late neolithic houses at Stokkset, Sande in Sunnmøre. I *Minneskrift Egil Bakka*, redigert av Bergljot Solberg, s. 70–89. Arkeologiske skrifter fra Historisk museum, vol. 7. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Julshamn, Linda, Rolf L. Bade, Kjell Arne Valvik og Janicke Larsen
 2002 *Vestlandsgården – fire arkeologiske undersøkelser: Havrå – Grinde – Lee – Ormelid*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, vol. 8. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Karsvall, Olof
 2013 Retrogressiv metod: en översikt med exempel från historisk geografi och agrarhistoria. *Historisk tidskrift* 3:412–435.
- Keyser, Rudolf
 1998 [1839] *Om nordmændenes Herkomst og Folke-Slægtskab*. I *Norsk tro og tanke. 1800–1940*, bind 2, redigert av Jan-Erik Ebbestad Hansen, s. 123–131. Tano Aschehoug, Otta.
- 1847 Husenes sammensætning og udseende hos nordmændene i fortiden. *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur* 1:305–332.
- Kjeldstadli, Knut
 1992 *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Kyllingstad, Jon Røyne
 2004 *Kortskaller og langskaller: fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Scandinavian Academic Press, Oslo.
- 2008 «Menneskeåndens universalitet»: *Instituttet for sammenlignende kulturforskning 1917–1940. Ideene, institusjonen og forskningen*. Acta humaniora, vol. 371. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, Oslo.

- Lund, Harald Egenæs
 1937 Et yngre romertids gårdsanlegg på prestegården i Høyland. *Stavanger Museums årshfte for 1935–36* 46:33–57.
- 1939 Fra bronsealder til jernalder. Studier i Rogalands eldre kulturhistorie. *Viking* 3:55–97.
- Løken, Trond
 1991 *Forsandgravningene etter 10 år*. AmS-Småtrykk, vol. 24. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- 2001 Forsands forhistorie. *Frå haug ok heiðni* 1(3):6–24.
- Løken, Trond, Lars Pilø og Olle Hemdorff
 1996 *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser: en metodisk innføring*. AmS-Varia, vol. 26. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Løken, Trond og Inge Særheim
 1990 Førhistorisk landsby på Forsandmoen – med samanhengande busetnad frå yngre bronsealder til folkevandringstid – kastar nytt lys over eldre norsk busetjingshistorie. I *Namn og eldre busetnad: rapport frå NORNA's femtande symposium på Hamar 9.–11. juni 1988*, redigert av Tom Schmidt, s. 175–193. NORNA-rapporter, vol. 43. NORNA-förlaget, Uppsala.
- Meitzen, August
 1895 *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*. Wilhelm Hertz, Berlin.
- Mjærum, Axel
 2012 Åkre og beitemarker i Fevangrenda – nytt om jernalderlandbruket i Vestfold. *Viking* 75:109–130.
- Munch, Peter Andreas
 1852 *Det norske Folks Historie*, bind 1. Tønsbergs Forlag, Christiania.
 1874 *Samlede Afhandlinger*, Bind 2. Cammermeyer, Christiania.
- 1998 [1852] Om den saakaldte nyere historiske Skole i Norge. I *Norsk tro og tanke. 1800–1940*, bind 2, redigert av Jan-Erik Ebbestad Hansen, s. 132–140. Tano Aschehoug, Otta.
- Myhre, Bjørn
 1966 Anmeldelse av Ottar Rønneseth: «Frühgeschichtliche Siedlungs- und Wirtschaftsformen im Südwestlichen Norwegen». *Stavanger museums Årbok* 1966:53–96.
- 1972 *Funn, fornminner og ødegårder. Jernalderens bosetning i Høyland fjellbygd*. Stavanger museums skrifter, vol. 7. Stabenfeldt, Stavanger.
- 1973a The iron age farm in Southwest Norway. *Norwegian Archaeological Review* 6(1):14–29.
- 1973b I en åker på Gjerland i Førde. *Arkeo* 1973(1):15–18.
- 1974 Reply to the comments on iron age farms in SW Norway. *Norwegian Archaeological Review* 7(1):63–83.
- 1978 Agrarian development, settlement history, and social organization in Southwest Norway in the iron age. I *New directions in Scandinavian archaeology*, redigert av Kristian Kristiansen og Carsten Paludan-Müller, s. 224–271. Studies in Scandinavian prehistory and early history, vol. 1. The National Museum of Denmark, Copenhagen.
- 1980 *Gårdsanlegget på Ullandhaug I: Gårdshus i jernalder og tidlig middelalder i Sørvest-Norge*. AmS-Skrifter, vol. 4, Stavanger.
- 1982 Bosetning, folketall og økonomi på Jæren i yngre romertid og folkevandringstid. I *Gårdens utvikling fra jernalder til nyere tid: beretning fra symposium i Odense*, redigert av Henrik Thrane og Torben Grøngaard Jeppesen, s. 61–83. Skrifter fra Historisk Institut, vol. 31. Odense Universitet, Odense.
- 1983 Beregning av folketall på Jæren i yngre romertid og folkevandringstid. I *Hus, gård och bebyggelse: föredrag från det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982*, redigert av Guðmundur Ólafsson, s. 148–164. Þjóðminjasafn Íslands, Reykjavík.

- 2002 Landbruk, landskap og samfunn 4000 f.Kr. – 800 e.Kr. I *Norges landbrukshistorie I. 4000 f.Kr. – 1350 e.Kr. Jorda blir levevei*, redigert av Bjørn Myhre og Ingvild Øye, s. 11–213. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Myrdal, Janken
- 2013 *Boskapskøtseln under medeltiden: En källpluralistisk studii*. Elektronisk mediefil, <http://www.ur.se/Produkter/175641-En-bok-en-forfattare-Boskapskotseln-under-medeltiden>, besøkt 8. desember 2013.
- Møllerop, Odmund J.
- 1958 Gård og gårdssamfunn i eldre jernalder. *Stavanger museums årbok*:21–54.
- Neumann, Jacob
- 1842 Oldtidsminder paa Karmøen. *Urda, et norsk antiqvarisk-historisk tidsskrift* 2:213–240.
- Nicolaysen, Nicolay
- 1849 Bemærkninger ved Prof. Keyzers fremstilling af husenes sammensætning og udseende hos nordmændene i fortiden. *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Literatur* 3:303–311.
- 1862–1866 *Norske Fornlevninger*. Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, Kristiania.
- Odner, Knut
- 1969 *Ullshelleren i Valldalen, Røldal: en studie i økologiske tilpasninger på grunnlag av et forhistorisk, arkeologisk materiale*. Årbok for universitetet i Bergen. Humanistisk serie 1969. Universitetsforlaget, Bergen.
- 1973 Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder. Upublisert doktoravhandling ved Universitetet i Bergen, Bergen.
- Olsen, Bjørnar
- 1997 *Fra ting til tekst: teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, Dag Erik Færø
- 2006 Gård og støl: en arkeologisk punktanalyse av Stølsdalen, Jondal kommune, Hordaland, Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Bergen, Bergen.
- Olsen, Magnus
- 1926 Ættegård og helligdom: Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst. Serie A: Forelesninger IXa. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Aschehoug, Oslo.
- Opedal, Arnfrid
- 1999 *Arkeologiens gårdsforskning og utformingen av en norsk identitet*. AmS-Varia, vol. 35. Arkeologisk museum, Stavanger.
- Orning, Hans Jacob
- 2006 Kirkens jordegods i middelalderen. (*Norsk Historisk tidsskrift* 126(2):299–307.
- Pedersen, Ellen Anne
- 1989 *Jernalderbosetningen på Hadeland: en arkeologisk-geografisk analyse*. Varia, vol. 17. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- 1990 Rydningsrøysfelt og gravminner – spor av eldre bosetningsstruktur på Østlandet. *Viking* 53:50–65.
- Petersen, Jan
- 1955 Bosetningen i Rogaland i folkevandringstiden. *Viking* 18:1–28.
- Pilø, Lars
- 2000 Urgården – en mytes død. Et kritisk blikk på grunnlaget for norsk bosetningshistorisk forskning. I *Oluf Rygh: rapport fra symposium på Stiklestad 13.–15. mai 1999*, redigert av Berit Sandnes, Jørn Sandnes og Lars F. Stenvik, s. 169–187. NORNA-rapporter, vol. 70B. NORNA, Uppsala.
- 2002 Bosted – urgård – enkeltgård: en analyse av premissene i den norske bosetningshistoriske forskningstradisjon på bakgrunn av bebyggelsesarkeologisk feltarbeid på Hedemarken. Upublisert avhandling for dr.art. graden ved Universitetet i Oslo, Oslo.

- 2005 *Bosted – urgård – enkeltgård*. Oslo arkeologiske serie, vol. 3. Institutt for arkeologi, kunsthistorie og konservering, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Porsmose, Erland
- 1982 Anmeldelser. Jørn Sandnes, Helge Salvesen: Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjektets norske undersøkelser. Det Nordiske Ødegårdsprosjektets Publikation nr. 4. Oslo, Universitetsforlaget 1978. 179 s. Andreas Holmsen: Hva kan vi vite om Agrarkatastrofen i Norge i Middealderen. Oslo, Universitetsforlaget 1978. 128 s. Helge Salvesen: Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650. Det Nordiske Ødegårdsprosjektets Publikation nr. 5. Östersund, AB Wisénska bokhandelns förlag. 187 s. (*Svensk Historisk Tidsskrift* 14(2):235–238).
- Ringstad, Bjørn
- 1992 Økonomiske og politiske sentra på Vestlandet ca 400–1000 e.Kr. I Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400–1000 e.Kr. Åkerseminaret, Hamar 1990, redigert av Egil Mikkelsen og Jan Henning Larsen, s. 107–128. Universitetets oldsaksamlings skrifter Ny rekke, nr. 13. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Rothe, Tyge
- 1781 *Nordens Staetsforfatning før Lehnstiden og da Odelskab med Folkefrihed i Lehnstiden, og da Birkerettighed, Hovorie, Livegenskab med Aristokratie*. To bind. Gyldendal, Kiøbenhavn.
- Rygh, Oluf
- 1897 *Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til Brug ved Matrikelens Revision. Forord og Indledning*. Fabritius, Kristiania.
- Rønneseth, Ottar
- 1955 Nokre problem frå gardssamfunnet på Jæren. *Heimen* 10:150–179.
- 1966 *Frühgeschichtliche Siedlungs- und Wirtschaftsformen im Südwestlichen Norwegen*. Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte, bind. 6. Wachholtz, Neumünster.
- 2001 *Gard og gjerde: faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap*. Oversatt av Frans-Arne Stylegar. Erling Skjalgssonselskapet, Stavanger.
- Salvesen, Helge
- 1982 The strength of tradition. *Scandinavian journal of history* 7:75–133.
- 1990 Forholdet mellom gårdsnavnforskning og bosetningshistorie. I *Namn og eldre busetnad: rapport frå NORNA's femtande symposium på Hamar 9.–11. juni 1988*, redigert av Tom Schmidt, s. 17–32. NORNA-rapporter, vol. 43. NORNA-förlaget, Uppsala.
- Sandnes, Jørn
- 1978 Innledning. I Ødegårdstid i Norge: *det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*, redigert av Jørn Sandnes og Helge Salvesen, s. 11–46. Det nordiske ødegårdsprosjekts publikasjoner, nr.4. Universitetsforlaget, Oslo.
- 2000 Bønder, herrer og teller. Hvordan var egentlig det gammelnorske samfunnet? *Heimen* 37:195–210.
- Sandnes, Jørn og Helge Salvesen
- 1978 Ødegårdstid i Norge: *det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. Det nordiske ødegårdsprosjekts publikasjoner, nr. 4. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sars, Johan Ernst
- 1877 *Udsigt over den norske Historie*. Cammermeyer, Christiania.
- Schøning, Gerhard
- 1771 *Norges Riiges Historie bind I*. Sorøe.
- 1773 *Norges Riiges Historie bind II*. Sorøe.
- 1781 *Norges Riiges Historie bind III*. København.
- Shanks, Michael og Christopher Tilley
- 1987 *Social theory and archaeology*. Polity Press, Cambridge.

- Shetelig, Haakon
 1909 En ældre jernalders gaard paa Jæderen. *Bergen museums aarbok* 5:6–16.
- 1925 *Norges forhistorie. Problemer og resultater i norsk arkæologi*. Serie A Forelesninger, bind Va. Aschehough & Co., Oslo. Instituttet for sammenlignende kulturforskning Aschehoug, Oslo.
- Skjelsvik, Elizabeth
 1978 Registrering av fornminner for det økonomiske kartverket i Norge 1963–1977. *Fornvannen* 3:134–141.
- Skre, Dagfinn
 1996 Herredømmet: bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e.Kr. Upublisert avhandling til dr. philos.-graden ved Universitetet i Oslo, Oslo.
- 1998 *Herredømmet: bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e.Kr.* Acta humaniora, vol. 32. Universitetsforlaget, Oslo.
- 2007 Exploring Skiringssal 1771–1999. I *Kaupang in Skiringssal*, redigert av Dagfinn Skre, s. 27–42. Norske oldfunn. vol. 22. Kaupang Excavation Project publication series, vol. 1. Aarhus University press, Aarhus.
- Slomann, Wencke
 1971 Bosetning og bosetningsproblemer i Sydvest-Norge i eldre jernalder. *Stavanger museums årbok* 1972:5–38.
- Solberg, Finn Jørgen (red.)
 2014 *Liste nr. 1 over mistenkte for grovere arter av landssvik*. Vega forlag, Oslo.
- Sollund Bøe, May-Liss og Jan Brendalsmo
 2013 Middelalderse kirker i hedenske gravfelt. *Viking* 76:203–218.
- Stang, Gunhild Berge
 2003 Kroken – gard og grend: arkeologiske punktundersøkingar i Kroken, Luster, Sogn og Fjordane. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Bergen, Bergen.
- Steinnes, Asgaut
 1927 *Leidang og landskyld*. Skrifter, 2 Historisk-filosofisk klasse, bind 1927:9. Det Norske videnskaps-akademi i Oslo, Oslo.
- 1929 *Jordetal og marketal*. Skrifter, vol. 50. Kjeldeskriftfondet, Oslo.
- 1930 *Gamal skatteskippnad i Noreg*. Avhandlinger, 2 Historisk-filosofisk klasse, bind 1930:1. Det Norske videnskaps-akademi i Oslo, Oslo.
- 1932 Økonomisk og administrativ historie. I *Romerike I*, redigert av Hans Aall, A.W. Brøgger, Edvard Bull, Edvard Liestøl og Gisle Midttun, s. 79–120. Norske bygder, bind 3. John Griegs Forlag, Bergen.
- 1953 Utskyld. (*Norsk*) *Historisk tidsskrift* 36:301–411.
- Stylegar, Frans-Arne
 2001 Kulturlandskap, gård og gjerde på Jæren. I *Gard og gjerde: faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap* av Ottar Rønneseth, s. 9–36. Erling Skjalgssonselskapet, Stavanger.
- Thrane, Henrik
 2006 Anmeldelse af L. Pilø: Bosted – urgård – enkeltgård, 2005. *Kuml*:333–337.
- Uleberg, Espen
 1990 Korsegården, boplass, og gravplass frå eldre jernalder. *Follominne* 1990:195–204.
- Valvik, Kjell Arne
 1998 Lee – en tradisjonell vestlandsgård? En arkeologisk punktundersøkelse av gården Lee, Vik, Sogn og Fjordane. Upublisert hovedfagsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Bergen, Bergen.
- Vikstrand, Per
 2013 *Järnålderns bebyggelsenamn*. Skrifter utgivna av Institutet för språk och folkminne. Namnarkivet i Uppsala Serie B, vol. 13. Namnarkivet i Uppsala, Uppsala.

Weidling, Tor

2003 Kven åtte jorda? En vurdering av resultater og metode i studier over jordeiendomsforhold i middelalder og tidlig nytid. (*Norsk Historisk tidsskrift* 82(4):349–379.

2008 Godsstruktur og strukturering av gods. Tomb-godset i Råde fra middelalder til ca. 1680. (*Norsk Historisk Tidsskrift* 87:265–287.

Widgren, Mats

1997 *Fossila landskap: en forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre brons-ålder till tidig medeltid*. Kulturgeografiskt seminarium, bind 1/97. Stockholms universitet, Stockholm.

2000 Att skriva agrarhistoria med landskapet som källa – kring två kapitler i Jordbrukets första fem-tusen år. I *Norges landbruks historie til år 2000: sosiale endringer i bondesamfunnet: rapport fra programseminar 15.–16. oktober 1999, Bergen*, redigert av Brynjulv Gjerdåker og Reidar Almås, s. 39–48. Rapport / Senter for bygdeforskning 7/00. Senter for bygdeforskning, Trondheim.

Wik, Birgitta

1981 Hovdlinjer i bosetningsutvikling og naturtilpasning i Trøndelag i det første årtusenet e.Kr. *Viking* 44:117–137.

Worm-Müller, Jacob S.

1920 Synet paa Norges historie. I *Norsk historisk videnskap i femti år: 1869–1919. Utgitt av Den norske historiske forening til dens femti-års-dag 21. desember 1919*, redigert av Halvdan Koht, Edv. Bull, Oscar Albert Johnsen, Oluf Kolsrud og Kristian Koren, s. 19–51. Den norske historiske forening, Grøndahl & Søn, Kristiania.

Zehetner, Janicke Larsen

2007 Fra sted til gård: en agrararkeologisk analyse av Indre Matre i Kvinnherad, Hordaland. Upublisert avhandling for graden doctor artium ved Universitetet i Bergen, Bergen.

Ødegaard, Marie K.

2007 Graver og grenser – territoriell organisering av gårdene i jernalderen i Søndre Vestfold. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Bergen, Bergen.

2010 Graver og grenser – territoriell inndeling av jernalderens jordbrukslandskap i Vestfold. *Primitive tider* 12:27–39.

Österberg, Eva

1977 *Kolonisation och kriser: bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*. Bibliotheca historica Lundensis, vol. 43. Gleerup, Lund.

Østmo, Einar og Jostein Bergstøl

2004 Forskning, samling og vern. Hundre års arkeologi på Tullinløkka. I *Kulturhistorier i sentrum: Historisk museum 100 år*, redigert av Arne Aleksej Perminow, Ann Christine Eek og Jostein Bergstøl, s. 85–105. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.

Øye, Ingvild

2005 Farming and farming systems in Norse societies. I *Viking and Norse in the North Atlantic. Select papers from the proceedings of the fourteenth viking congress, Tórshavn, 19–30 July 2001*, redigert av Andras Mortensen og Simun V. Arge, s. 359–370. The North Atlantic Annales Societas Scientiarum Færoensis Supplementum, vol. 44. Føroya Froðskaparfelag, Tórshavn.

2012 Utmarka i vestnordisk perspektiv. I *From Nature to Script. Reykholt, Environment, Centre and Manuscript Making*, redigert av Helgi Þorláksson og Þóra Björg Sigurðardóttir, s. 49–78. Reykholt, Snorrastofa Cultural and Medieval Centre.

Åstveit, Janicke

1998 Ormelid – marginal eller sentral? En arkeologisk punktundersøkelse av Ormelid i Luster, Sogn og Fjordane. Upublisert hovedfagsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Bergen, Bergen.

Når stedsbånd veves og løses opp

En sosial kronologi for bosetningen av Kalvebeitet i indre Sogn i yngre romertid og folkevandringstid

Hva kan en detaljert nærstudie av en konkret lokalitet – et mikroperspektiv – kunne tilføre av ny innsikt i den større helheten for overgangen mellom eldre og yngre jernalder? Med denne problemstillingen ønsker vi her å sette det arkeologisk påviste hendelsesforløpet gjennom yngre romertid (200–400 e.Kr.) og folkevandringstid (400–550 e.Kr.) på lokaliteten Kalvebeitet inn i en større klimahistorisk, økonomisk-politisk og ideologisk sammenheng.

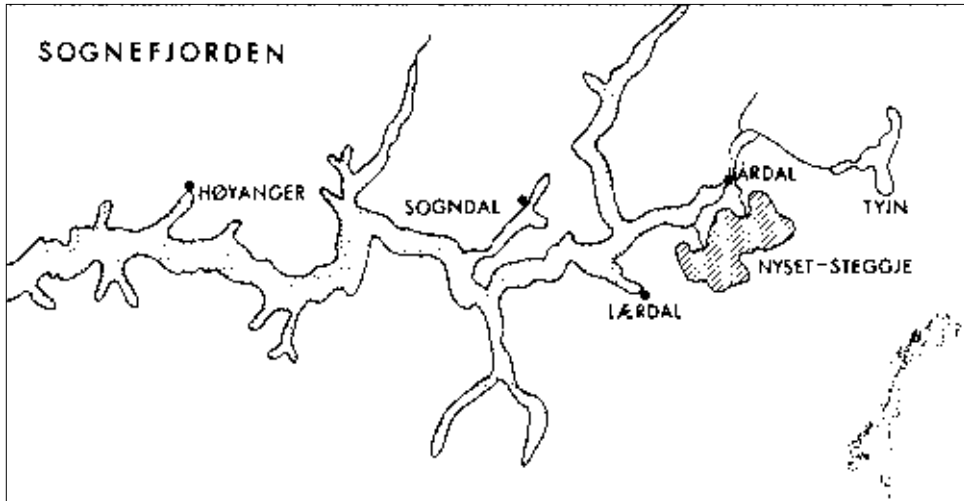
Bosetningen på Kalvebeitet ble påvist under undersøkelsene i Nysset-Steggjevassdraget (figur 1–3) på 1980-tallet, på en flate 970 moh. innerst i Vikadalen i fjellene over Årdal i Sogn (Kristoffersen 1992:177–187). Der ble det funnet en tuft – «[...] levningen etter en bygning» (Bloch-Nakkerud 1987:21) – med flere omkringliggende kokegropser og to sannsynlige gravrøysere, røysene A og B. Sporene etter fast bosetning strekker seg fra rundt midten av 200-tallet til midten av 500-tallet. Denne artikkelen utgår fra Marie Amundsens (2013) nylige recalibrering av radiologiske dateringer og analyse av lokaliteten. Amundsens analyse føyer Kalvebeitet inn i den mangesidige diskusjonen om forlatte gårdsbruk i marginale områder og kjente hendelser på 500-tallet – hendelser som synes å ha satt sitt preg på jernalderens samfunn i ulik grad i ulike deler av Skandinavia. Vi søker her å videreutvikle tilnærmingen, diskutere resultatene fra analysen og sette dem inn i en ny og selvstendig ramme.

Gjennom kritisk å vurdere de rådende tolkningsrammene for arkeologisk påviste jordbruksbosetninger som Kalvebeitet er hovedmålet vårt å demonstrere relevansen av en «nedenfra»-tilnærming til både historisk utvikling og til skala. Vi ønsker å åpne for nytolkning gjennom bevisst veksling mellom det lille, mer detaljerte perspektivet nedenfra (mikronivå) og det større, regionale og interregionale bildet (makronivå) vi har for yngre romertid og folkevandringstid i Skandinavia, med andre ord et *rekursivt* perspektiv. Derfor spør vi hvordan makroperspektivenes hovedfokus på økonomiske faktorer og økt sentralisering av makt kan bli tettere forgrenet med religiøse forestillinger om betydningen av sted, og – kanskje spesielt for vårt tilfelle – de grep som må tas når et sted blir forlatt. For å komme nærmere det vil vi tilnærme oss materialet fra Kalvebeitet og den serie av hendelser som utspilte seg der, gjennom ideen om en *sosial kronologi*.

Sosial kronologi som tilnærming

Sosial kronologi er en måte å tenke på omkring det arkeologiske materialet, der en kjeder påviste hendelser sammen til en stedshistorie. Det gjør at en kan komme nærmere en forståelse av menneskers bruk av et gitt sted over tid og deres tanker om det. Inspirasjon til denne

Figur 1. Sognefjorden med utbyggingsområde for Nyset-Steggjeprojektet markert (etter Bjørge mfl. 1992:figur 1, Universitetsmuseet i Bergen).

Figur 2. Oversiktsbilde fra Nysetvassdraget oppover langs Vikadalen før utbygging, med Riskallsvatn i bakgrunnen. Foto: Universitetsmuseet i Bergen.

Figur 3. Oversiktsbilde fra Nysetvassdraget 2012. Bildet tatt stående på demningen som demmer opp Riskallsvatn. Bildet demonstrerer sammenliknet med forrige figur innvirkningen oppdemning kan ha på et dalområde. Foto: Marie Amundsen.

tilnæringsmåten er hentet fra den teoretiske arkeologiske orienteringen mot tingenes sosiale biografi (se f.eks. Gosden og Marshall 1999; Kopytoff 1986; Lund og Melheim 2011). Et hovedmoment innen orienteringen er at grensene mellom gjenstander og menneskers grunnleggende eksistensbetingelser utviskes, eller menneske/ting smeltes sammen til ett og det samme. En gjenstand kan dermed akkumulere en livshistorie på lik linje med et menneske. Vi tar her denne måten å håndtere ting på ett hakk videre, til en måte å håndtere *sted* på. Ved å behandle Kalvebeitets stedshistorie som et biografisk hendelsesforløp har vi hovedfokus på de intime bånd som kontinuerlig veves mellom mennesker og deres umiddelbare omgivelser, og som veves stadig tettere over tid. De ulike strukturene vi ser restene etter i dag, er i seg selv rester av konkrete handlinger som ble utført en gang i forhistorien, og som en videreføring av det er de også restene etter en bakenforliggende tanke, en hensikt. I tilfeller hvor man etter generasjoner med sammenhengende bosetning velger å forlate hjemstedet sitt, må veven løses opp og avvikles eller reverseres, som vi skal se i vårt eksempel. En stiftelsesprosess ved begynnelsen av en bosetnings forløp har med andre ord sin motsats i den andre enden når stedet av ulike grunner forlattes. Det vi ser konturene av og er interessert i å forfølge, er stedets kronologi. Stedets fødsel skjer idet stedet blir en permanent bosetning. Som en del av fødselen «stifter» de nye beboerne stedlige bånd gjennom for eksempel graver og hus. Stedets død inntreffer idet beboerne flytter fra stedet. På samme måte som ved fødselen må stedet «avstiftes» på kulturelt riktig og foreskrevet, reverserende vis. Forløpet kan dermed sees som en sekvens: å knytte bånd, veve båndene tettere og, når omstendighetene krever det, løsne båndene for å kunne forlate på riktig vis.

Utformingen av en sosial kronologi for Kalvebeitet er slik et metodisk grep hvor målet er å studere en tidligere utgravd lokalitet i nytt lys, der menneskelig handling og praksis først blir undersøkt i en mindre skala og deretter plassert mot et geografisk større og tidsmessig dypere bakteppe. Et skifte av perspektiv på sosialt liv i jernalderen bør etter vår mening være tett knyttet til bevegelsen fra *passiv respons* til menneskers *aktive engasjement* i sine fysiske omgivelser og de landskap de har levd og virket i, spesielt sett i lys av senere års arkeologisk debatt om intime menneske/ting-relasjoner og menneske/sted-relasjoner (se f. eks. Glørstad og Hedeager 2008; Hodder 2012; Ingold 2000; Olsen 2003, 2010; Webmoor og Witmore 2008). For at sosial kronologi skal kunne være et nyttig verktøy som evner å flytte fokuset på denne måten, må man ha et bevisst og avklart forhold til to hovedmomenter, til *historiesyn* og til *nivå for analyse*. Vårt ståsted og det rekursive grunnprinsippet – å skifte mellom perspektiv – vi har for begge, avklares innledningsvis kort her.

Historiesyn og skala

Samfunnsmodellens grunnleggende perspektiv på samhandling er avgjørende for det spekter av forklaringsfaktorer og tematikk som kan fanges opp i konkrete analyser av arkeologisk materiale. I skandinavisk jernalderarkeologi er dette blitt spesielt tydelig for debatten om forbindelser til hendelser på det europeiske kontinentet i den urolige folkevandrings-tiden, og spesielt epoken fra midten av 400-tallet til midten av 500-tallet. I senere år har to tema vært særlig diskutert: graden av påvirkning fra hunerne (Hedeager 2007 med påfølgende kommentarer av Howard-Johnston mfl. 2007, og videre diskusjon av Hedeager 2008, 2011; Näsman 2008, 2009) og hva sammenfallet mellom overbevisende kilder og data om klimakrise og den problematiske slutten på folkevandringstiden innebar for jordbrukssamfunn her i nord (Arrhenius 2013; Axboe 2001; Gräslund 2007; Gräslund og Price 2012; Iversen 2013; Löwenborg 2012).

For jernaldersamfunn hvis livsopphold hvilte tungt på jordbruk og husdyrhold, har debatten i det siste tiåret særlig vært preget av spørsmålet om ringvirkningene av klimahendelsene i år 536/37 (nå oftest omtalt som «*the dust veil event*» [«støvskyen»]), se f. eks. Gräslund og Price 2012). I forlengelsen kommer det handlingsrommet en mulig klimakrise og dertil svekkede agrarsamfunn kan ha gitt for utbredelse av den justinianske pesten fra 540-tallet og i tiårene som fulgte. Men selv om pesten er historisk dokumentert for Kontinentet, forblir utbredelsen og omfanget i Skandinavia ukjent. Det geografiske hovedfokuset for «støvsky»-debatten har til nå vært Sør- og Øst-Skandinavia (Arrhenius 2013; Axboe 2001; Gräslund 2007; Gräslund og Price 2012; Löwenborg 2012).

Et viktig unntak er Frode Iversens (2013) analyse av Sørøst-Norge. Her vurderer og sammenligner Iversen tre hypoteser for endringer i bosetningsstruktur ved overgangen til merovingertid rundt år 600. En av disse er klimahypotesen til Bo Gräslund (2007), av Iversen kalt «*the crisis hypothesis*» eller rett og slett «Big Bang». Selv om Gräslunds argumentasjon etter vår mening er blitt i overkant forenklet i dette tilfellet,¹ demonstrerer Iversen tydelig kompleksiteten i det arkeologiske bosetningsmaterialet for Sørøst-Norge. Kompleksiteten kan utvides til å gjelde Sørvest- og Vest-Norge. Det samlede bildet understreker at selv om bosetninger i mer marginale områder for jordbruk ble forlatt i stort omfang ved overgangen til merovingertid, ser vi flere steder også klare tegn til kontinuitet fra romertid til godt ut i yngre jernalder og gjerne senere (se for eksempel Jessen og Stylegar 2012; Randers og Kvamme 1992; Magnus 1983; 1986; Mjærnum 2012; Skrede 2005; Stylegar 2014). Det er et

aspekt ved diskusjonen av det østskandinaviske materialet som studier av vestnorsk materiale kan trekke mer vekslers på. Iversen anlegger et retrospektivt perspektiv,² og referanser til for eksempel Frands Herschends (2009) og Lotte Hedeagers (1992, 2011) synteseser for det *foregående* og turbulente 400-tallet er fraværende. Den retrospektive analysen må nødvendigvis hente faktorene som diskuteres fra hundreårene som fulgte *etter* hendelsen det gjelder. Et konkret, og etter vår mening viktig, utslag av det er at sentrale politiske og ideologiske beveggrunner for handling faller utenfor den retrospektive analysen. Det er spesielt problematisk med tanke på fraværet av diskusjon omkring både rådende modeller for romertids- og folkevandringstidssamfunnet i Sør-Norge (se spesielt Myhre 1987, 1991; se også Kristoffersen 2000) og samfunnsfaktorer som ligger til grunn for disse modellene. Viktige slike faktorer er klimatiske forutsetninger for jordbruk og ressursutnyttelse i utmark, forhold mellom sentrale og mer marginale jordbruksområder og, ikke minst, graden av sammenheng mellom samtidens ideologiske overbygning og arkeologisk påviste spor etter bosetning og dagligliv.

For det norske materialet bidrar brudd i flere arkeologiske kildekategorier – for eksempel grunnleggende trekk vi finner i gravene fra perioden, og som gjerne omtales som «folkevandringstidskomplekset» (Slomann 1956) – til at vi også ser brudd eller diskontinuitet i de aspekter ved jernalderens teknologiutvikling og levevis disse kildekategoriene relateres til. Dermed synliggjøres svakhetene ved retrospektive/retrogressive arbeidsmetoder³, der samfunnsaspekter fra senere deler av jernalderen eller fra middelalderen ligger til grunn for det som studeres, enten eksplisitt eller mer implisitt. Ved at spørsmålene kommer «ovenfra» i tid, utelukkes i stor grad muligheter for å stille spørsmål om det som ble borte før et eventuelt brudd. For vårt perspektiv er et rekursivt forhold mellom «ovenfra» og «nedenfra» i tid viktig. Det innebærer muligheten for å veksle fram og tilbake mellom tidshorisonter, og det i sin tur gjør det mulig å stille nye spørsmål der vi kan kombinere det vi vet om samfunnsutviklingen i foregående deler av eldre jernalder, med utviklingen vi ser i etterkant i yngre jernalder, utover i merovingertid og vikingtid. Dette rekursive perspektivet, der spørsmål «nedenfra» har sin plass, kan også overføres til analysenivå. For resultatet av analysene av yngre romertid og folkevandringstid i Norge avhenger av mer enn bare perspektiv på tid og historisk utvikling. Kombinasjonen av et overregionalt, geopolitisk fokus – et makro perspektiv – og fokus på sentralmakt gjør i tillegg at det blir et sterkt søkelys rettet mot ytre forklaringsfaktorer og den hjemlige elitens respons på disse kreftene.

Blant ytre faktorer har politiske og ideologiske strømninger kjent fra Kontinentet vært diskutert lenge, og er i den senere tid blitt supplert med de ovennevnte pågående debattene om hunerne og klimakrise. Men hva med «det usentrale», *det utenfor* sentralmakten? Vi spør her, sett gjennom lokaliteten Kalvebeitet, hva en rekursiv motvekt til perspektivet ovenfra i tid og skala kan tilføre den videre debatten om slutten på eldre jernalder og den gryende begynnelsen på yngre jernalder. Altså hva perspektivkombinasjonen nedenfra i tid/mikro/marginal/hverdaglig kan tilføre debatten rundt kombinasjonen retrospektiv/makro/ytre/sentralmakt. Det er her viktig å presisere at et overordnet mål med følgende analyse og diskusjon er å *tilføre* nye elementer, *ikke* å bryte ned eller erstatte verdifull arkeologisk innsikt som eksisterende perspektiver og modeller gir. Ved å introdusere en rekursiv forståelsehorisont ønsker vi å bidra til et tolkingsrammeverk som erkjenner til fulle det komplekse bildet av jordbruk i marginale områder fra romertid til middelalder i Sør-Norge. Vi mener at vi ved å studere i detalj hvordan en serie hendelser over tre hundreår på ett bestemt sted fører

til intimt sammenvevde relasjoner mellom mennesker og deres fysiske omgivelser, også kan bidra med verdifull innsikt i hvordan slike bånd løses opp eller brytes. I kraft av sitt fokus på sammenveving har en slik sosial kronologi ikke bare relevans for de tilfellene der stedsbånd ble oppløst rundt overgangen til merovingertid, men også for lokaliteter og områder der arkeologer har påvist fortsatt drift utover i yngre jernalder og middelalder.

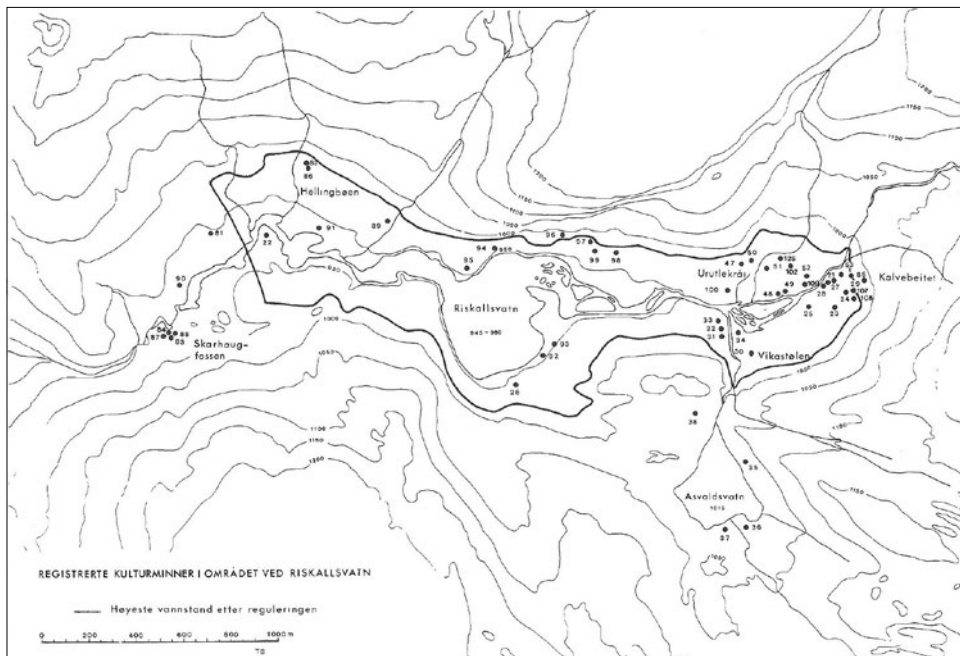
I det følgende går vi fram i fire trinn. Etter en overordnet presentasjon av materialet fra Kalvebeitet blir bruken av stedet tatt i nærmere øyesyn gjennom en sosial kronologi. Vi vil deretter løfte blikket og se mer komparativt på bostedsutvikling for tidsepoken for bosetningen på Kalvebeitet, i forkant av bruddet på 500-tallet. Avslutningsvis blir Kalvebeitets sosiale kronologi diskutert som et eksempel på en prosess der bånd mellom mennesker og sted først veves gradvis tettere, og siden løses opp, i lys av hendelser også på større nivå.

Materialet: tuft, gravrøys og kokegroper

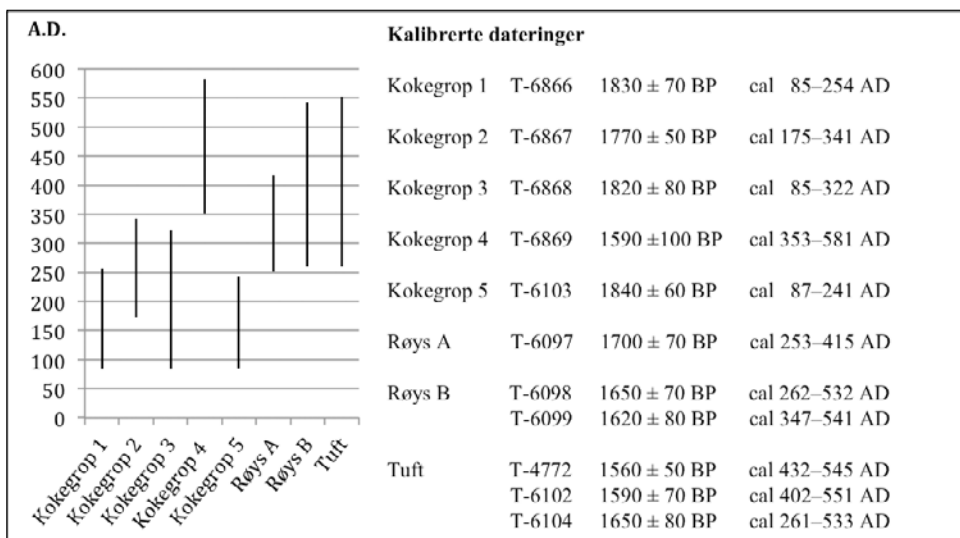
Kalvebeitet (figur 4) lå øst på en elveslette i enden av en bratt skråning innerst i Vikadalen (Kristoffersen 1985:2a). Det ble i tillegg til bosetningen fra jernalderen funnet arkeologisk materiale fra flere andre tidsperioder på flaten, det eldste fra eldre steinalder (Bjørge mfl. 1992). Det var derimot ingen yngre lokaliteter. Flaten som en helhet ble ikke avdekket, men større deler ble avtorvet og utgravd i forbindelse med undersøkelser av de eldre lokalitetene. Både tuften og røysene ble datert til siste del av romertid og folkevandringstid. Aldersbestemmelsene av strukturene på Kalvebeitet (figur 5) er for det meste basert på C14, men som vi skal se, støtter spesielt et gjenstandsfunn den radiologiske tidsangivelsen av tuften. Dateringene av de fem kokegroperne strekker seg fra første del av romertid gjennom folkevandringstid. Som det fremkommer av figur 5, så overlapper tidfestingen av kokegroperne 2, 3 og 4 brukstiden til tuften. Kokegrop 5 lå under tuftens kulturlag, og må ha vært i bruk før huset ble reist. Også den hadde datering innenfor romertidens periodegrenser. Kokegroperne 1–4 lå utenfor tuften, plassert på siden og bak bygningen (figur 6). Samtlige hadde kull etter flere gangers bruk, og det ble ikke gjort andre funn i dem (Kristoffersen 1992:187).

Både røys A og B bestod utelukkende av stein. Røys A var omrotet, mens røys B fremstod som en lav og jevn haug, ca. 4 m i diameter, ca. 0,3 m høy, og var omkranset av en fotgrøft. I sentrum av røysen var det et kammer på ca. 1 x 1 m, oppbygd av kantsatte heller (Kristoffersen 1992:184). Det er ikke uvanlig å finne i liknende monumenter fra perioden på Vestlandet (Dommasnes 2001:133; Shetelig 1912:22, 72). Det ble under utgravingen tydelig at kammeret på et tidspunkt var blitt gjenåpnet, og det ble funnet en grovt tilhugget helle som kan ha fungert som dekkhelle til kammeret (Kristoffersen 1992:184–186). Det ble ikke gjort gjenstandsfunn i de mulige gravrøysene. Derimot ble det funnet pletter av kull under begge to, som viser at steinenes plassering ikke kan skyldes naturlige prosesser. Det har vært diskutert hvorvidt «tomme» monumenter skal kunne forstås som graver (se Gansum 2004), men konstruksjonsdetaljene for røys B taler for å tolke røysen som et gravmonument, og at det har vært rester etter en begravelse der på et tidspunkt (se Amundsen 2013:51–54, for detaljert diskusjon). På bakgrunn av det tolkes også røys A som restene etter en grav.

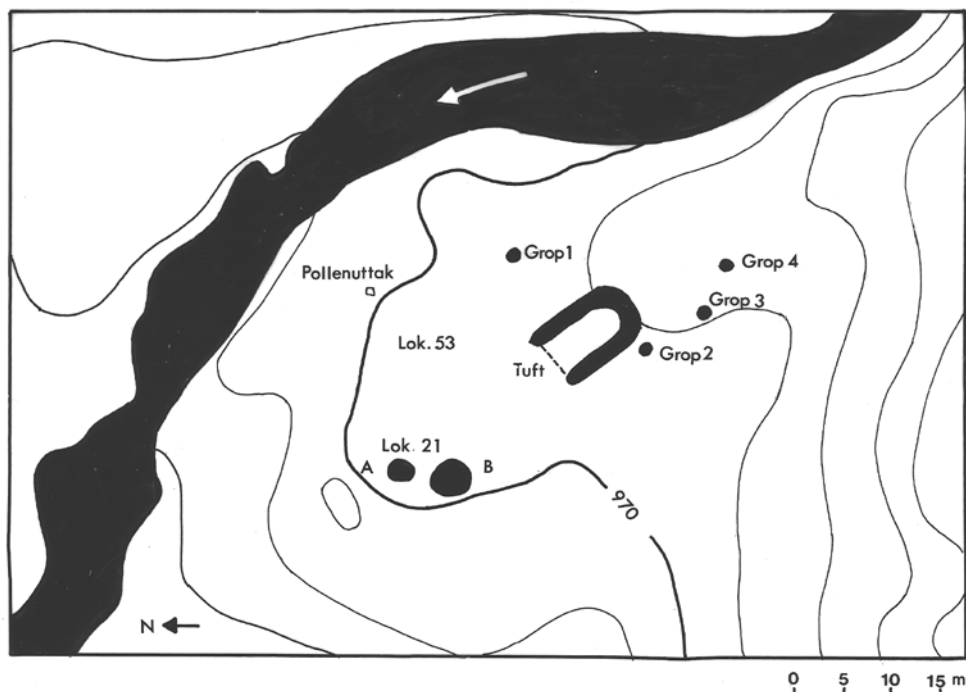
Tuftens utforming ble først tydelig etter at vegetasjonsdekket var fjernet. Den var omgitt av en nærmest hesteskoformet ytre voll lagt opp av stein, påfylte masser og enkelte steder av stablet torv, og hadde en indre vegg av trevirke (Kristoffersen 1992:178). Det fører huset inn i en byggetradisjon som er typisk for området (jf. Myhre 1982:98). Den målte ca. 9 x 6 m

Figur 4. Distribusjon av registrerte lokaliteter rundt Riskallsvatn i Vikadalen under de arkeologiske undersøkelsene i Nyset-Steggjevassdragene (etter Bjørge mfl. 1992:figur 20, Universitetsmuseet i Bergen).

Figur 5. Materialets utstrekning i tid, med recalibrerte dateringer (etter Amundsen 2013:figur 7, for recalibreringene se Amundsen 2013:tabell 2, 3, 4 eller appendiks 1. Dateringene er kalibrert ved hjelp av OxCal 4.1 og 4.2).

Figur 6. Oversiktstegning av Kalvebeitet (etter Bjørge mfl. 1992:figur 129). Rentegning: Ellinor Hoff, Universitetsmuseet Bergen.

utvendig, og 7 x 4 m innvendig. På kortveggen ved siden av inngangspartiet var det et lite utbygg, med en gulvflate ikke større enn 1,5 x 2 m. Tuftens innside var rektangulær, med et tynt kulturlag med ujevn utspredding. Konstruksjonen har hvilt på to rekker av tre eller fire stolpepar med solid skoning. To stolpepar hadde spor etter stolpehull i to generasjoner. I midtaksen i indre del av tuften lå et åpent ildsted. Det var også tre kokegropar inne i tuften (Kristoffersen 1985:3, 11a, 1992:178), noe som er vanlig i tufter fra eldre jernalder (Myhre 1980:200). Disse kokegropene var noe mindre og dypere enn de utenfor. En av kokegropene på innsiden var ikke i bruk i siste del av tuftens brukstid, da fundamentet for den ene stolpen i den yngre generasjonen var lagt i kokegropen (Kristoffersen 1992:178–182, 187).

Massene på innsiden av tuften ble såldet, men det ble gjort «[...] merkelig få funn» (Kristoffersen 1985:7) sammenliknet med andre tufter i området. Den største funnkategorien fra tuften var flateretusjeringsmateriale som stammer fra en eldre boplass. Kun få gjenstandsfunn kan knyttes direkte til tuftens brukstid. Disse var to perler og to fragmenter av blått glass, et fragment av et spinnehjul, fire ubestemte jernfragmenter og et randskår av asbestmagret spannformet keramikk (Kristoffersen 1992:182–183). Randskåret er av spesiell interesse her. Skårets dekorskjema er som Bøes figur 292, og dateres typologisk til 400-tallets første halvdel, men det finnes også eksemplarer som er datert til siste halvdel av 400-tallet (Bøe 1931:182; Kristoffersen og Magnus 2010:43). Skåret tyder altså på at huset har vært i bruk i folkevandringstid. Det ble også funnet en skiveformet gjenstand av kleber-

holdig bergart, men det er usikkert hvorvidt den skal knyttes til tuften eller til den eldre boplassen (Kristoffersen 1992:182–183). Ett fragment fra en kule av metall ble funnet høyt i torven, og er trolig yngre enn tuften (Kristoffersen 1985:17, 1992:182–183).

I tillegg ble det funnet trekull, nøtteskall, en glimmerbit og tre fragmenter av ukjent materiale i tuften (Kristoffersen 1992:182–183). Et av disse fragmentene er trolig tjære av bjørkebark (B-14053/17). Det ble også funnet noen få brente beinfragmenter, men dessverre kunne ingen av disse artsbestemmes (jf. Lie 1992). Spredningen av gjenstandene viser at de fleste funnene ble gjort enten i utkastmassene, langs veggene eller i forbindelse med stolpehull (Kristoffersen 1985:17–18, 28–29, 1992:182). Det bemerkes i innberetningen at det kan virke som om «[...] funnmengden ikke avspeiler den opprinnelige avsatte mengden» (Kristoffersen 1985:17). Det indikerer at mesteparten av det opprinnelige gjenstandsmaterialet og kulturlaget kan ha blitt fjernet med vilje (Kristoffersen 1985:17–18).

En brann markerer slutten på bosetningen. En 3–4 cm bred kullstripe langs innsiden av vollene er rester etter en indre trevegg eller panel. Kullstripen avtegnet seg sterkest i den indre delen av tuften. Et stolpehull var i tillegg omgitt av en bred kullstripe, og det ble funnet sterkt kullholdige masser i flere andre (Kristoffersen 1985, 1992:178). I søndre voll bar også flere helleliknende steiner preg av å være «[...] sterkt istykkerbrent [...]» (Kristoffersen 1985:8), og det ble funnet flere større brente trestykker i og over kulturlaget (Kristoffersen 1985:38).

Materialgjennomgangen viser til flere hendelser som har funnet sted på Kalvebeitet. Vi skal videre undersøke dem nærmere gjennom å utarbeide en sosial kronologi for stedet.

Kalvebeitets sosiale kronologi

Landskap og sted er ikke kun geografisk, men kan også bli formet og brukt innenfor et sosialt system (Bukkemoen 2007:140, 178). Zanette Glørstad og Camilla Cecilie Wenn legger vekt på at «[e]t viktig aspekt ved landskap er at det kanskje mer enn noe annet materielt medium er en bærer av tid, av minner og av historisitet» (Glørstad og Wenn 2013:128). Det innebærer at landskap og sted over tid kan bli preget av kommunikative aspekter gjennom de menneskene som bruker og oppholder seg der, som en del av landskapets og stedets historie (Robin og Rothscild 2002:161). Sagt på en annen måte veves det kontinuerlig intime bånd mellom et sted og menneskene som bruker det og oppholder seg der. For å få frem hendelsers innbyrdes forhold på et sted er man avhengig av en form for tidsmåling for å sette de ulike hendelsene inn i sekvenser (Dincauze 2000:84–85). På Kalvebeitet var dateringen av strukturene i stor grad basert på C14-dateringer, og det er her flere kildekritiske forhold å ta hensyn til (se Amundsen 2013:36–38). Likevel regnes det som sannsynlig at brukstiden til de ulike strukturene ligger innenfor dateringsrammene. Tidsrommet fra de sannsynlige gravrøysene og huset blir bygd, til huset brenner ned, er ikke spesielt stort, sett fra et arkeologisk ståsted. Rekalibreringen av C14-dataene har muliggjort en innstramning av dateringene, og den innbyrdes sekvensen for kokegropene, de sannsynlige gravrøysene og tuften er blitt tydeligere. Derfor er dateringene nyttige, ikke bare for å tidfeste når bosetningen var i bruk, men også for å kunne forstå de innbyrdes kronologiske forholdene på Kalvebeitet. I tillegg er gjenstandstypologien av keramikkskåret, som vi har sett, med på å støtte opp om C14-dateringene, og stratigrafien er til hjelp for å tolke rekkefølgen av hendelsene som har funnet sted i tuften.

Tuftens biografi er utgangspunkt for den sosiale kronologien, da bygningen eller huset også vil ha utgjort et kjernepunkt for menneskene som brukte det og oppholdt seg på Kalvebeitet (jf. Bourdieu 1993:87–90; Carsten og Hugh-Jones 1995:3). Gjennom å bruke konseptet om biografi på hus kan man utlede fem faser som et hus gjennomgår i løpet av sin levetid: *før konstruksjon, konstruksjon, brukstid, dekonstruksjon og etter dekonstruksjon* (jf. Eriksen 2010; Tringham 1995). Disse fem fasene brukes som et overordnet rammeverk for den følgende utarbeidelsen av Kalvebeitets sosiale kronologi.

Før konstruksjon

Hvorfor ble det bygget et hus på Kalvebeitet? Ideer er ofte vanskelige å belyse arkeologisk. Likevel vet vi at det må ha ligget bestemte tanker bak konstruksjonen av en bygning, som skulle dekke gitte behov i et gitt område. Vi kan ikke vite hva dette behovet var, og hvilke kriterier som har ligget til grunn for valget, og det er viktig å huske at måten menneskene på Kalvebeitet så, oppfattet og plasserte seg i landskapet, har vært grunnfestet i datidens kognitive landskap, slik for eksempel Grethe Bukkemoen (2007) har diskutert for Jæren i folkevandringstid. Likevel er det mulig å peke på noen faktorer som kan ha hatt en innvirkning.

Et interessant gjennomgående trekk i Nyset-Steggje-området er at tuftene fra jernalderen er lagt til steder hvor det også ble funnet boplasser fra steinalder og bronsealder, samt kokegropene fra førromersk jernalder og romertid. På Kalvebeitet ser man dette mønsteret nærmest i mikroformat. De eldre lokalitetene viser at stedet har hatt kvaliteter som har vært foretrukket gjennom et langt tidsrom. Enkelt forklart ser vi lokaliteter med materiale fra steinbrukende tid, kokegroplokaliteter i førromersk jernalder og romertid og tuftelokalitetene fra sen romertid og fremover. Her fyller kokegroplokalitetene et tomrom fra den tid da boplassene med tilslått steinmateriale forsvinner i midten av førromersk jernalder, og frem til hustuftene dukker opp i sen romertid/folkevandringstid (Bjørge 1992a:290, 303). Pollenprøvene fra prosjektet indikerte en intensivering av bruken av fjellområdene som beiteområder fra eldre jernalder, og kanskje er kokegropene et resultat av det (Kvamme mfl. 1992:128). Nettopp plasseringen av jernaldertuftene på eller ved de beste beiteområdene er en del av et mønster for bruk av fjellet over lang tid, både fra de foregående periodene og fra mer moderne bruk (jf. Bjørge mfl. 1992). Kalvebeitet ser dermed ut til å ha hatt bestemte kvaliteter som ble verdsatt og utnyttet av folk som holdt beitedyr og/eller dyrket jorda over lengre tid. Selv om det arkeologiske materialet endrer seg for de ulike periodene, er det trolig at de gunstige egenskapene har utgjort selve grunnlaget for menneskelig aktivitet på stedet.

Det utelukker imidlertid ikke at det arkeologiske materialet fra Nyset-Steggje-området viser til viktige samfunnsendringer. Christopher Prescott (1995a) har tatt for seg tiden fra bronsealder og inn i jernalder i området. Han påpeker hvordan endringene som ses i det arkeologiske materialet, peker mot endringer både i organisering av husholdet og i større systemer for handel og politiske allianser, samtidig som lokalitetenes plassering viser til en relativt kontinuerlig bruk av landskapet, i form av utnyttelse av beiteressurser. I lys av det ser vi kanskje med bosetningen på Kalvebeitet et uttrykk for en endring også på et høyere samfunnsmessig nivå, spesielt om det ses i sammenheng med Kalvebeitet som en del av den eldste faste bebyggelsen i Nyset-Steggje-området. Slik sett kan vi forstå at det å bosette seg permanent og veve stadig tettere stedsbånd har inngått i et handlingsmønster som hadde

tidsmessig dypere røtter og en større geografisk utbredelse, og som også inkluderte politisk og ideologisk tankegodt. Valget av sted har dermed ikke vært tilfeldig.

Konstruksjon

Etter valg av sted startet konstruksjonsprosessen. Plasseringen av røysene og huset på flaten synes heller ikke å ha vært vilkårlig. Inngangen til huset lå vendt ut mot dalen, og røysene lå plassert midt i synsfeltet når man kom ut fra huset. Røysene har slik sett vært en del av hverdagen til menneskene som oppholdt seg på stedet. Terrenget på Kalvebeitet gjorde det nødvendig å klargjøre grunnen før konstruksjon; det gjelder både for huset og røysene. Planering av grunnen er vanlig på tufter i Sogn, da terrenget ofte skråner, og ble påvist ved flere tufter innenfor Nyset-Steggje-området (Kristoffersen 1992, 1993:152). Det er tydelig at bakken ble rettet opp på Kalvebeitet, da det var påført masser for å lage gode fundamentet til resten av byggeprosessen. Vollene til tuften besto av stein, jord og torv, mens prøveresultatene fra tuften viser at de innvendige treveggene var av bjørk, trolig også stolpene (Bjørge 1992b; Kristoffersen 1992:178). Det er materialer som kunne bli funnet lokalt. Årdalsområdet er generelt preget av «[...] en overflødigheit af Steen» (Bøyesen 1820:17), og bjørk var mer utbredt i området i eldre jernalder enn i dag (Kvamme mfl. 1992:128). Dateringene indikerer at røysene ble anlagt i startfasen av bosetningen. De gir også en indikasjon på at røys A muligens kan ha vært reist før huset. Dessverre er ikke dateringsresultatene presise nok til å si det sikkert. Hvis det var tilfellet, fantes det allerede et sterkt materielt uttrykk på stedet før huset ble bygd, som kan ha vært avgjørende for husets plassering. Men uansett hva som kom først – røysen eller huset – får stedet et mer permanent og monumentalt uttrykk enn det hadde tidligere.

Brukstid

Hva forteller materialet fra Kalvebeitet om bruk av stedet og erverv knyttet til det? Materialet gir ikke et entydig svar. Da gjenstandsmaterialet fra tuften er så lite, er også aktiviteter som sikkert kan knyttes til brukstiden, få. Spinnehjulet og de fire blå perlene er gjenstander som tradisjonelt sett blir knyttet til den kvinnelige sfæren (Fredriksen 2006:275, med referanse til Hanisch 2001:49), og vi kan utelukke ensidig mannsdominerte aktiviteter (jf. Kristoffersen 1985:18). Skåret fra det spannformede leirkaret ble funnet i fyllmassen i det ene gjenfylte stolpehullet. Det kan være en tilfeldighet, men kan også være resultat av en rasjonell handling. Såkalte husoffer (se Kristensen 2012; Valum 2011) er et velkjent fenomen, og kanskje skal skåret forstås nettopp på denne måten. I så fall viser skåret til ritualiserte handlinger i huset. Matlaging er den aktiviteten som best kommer frem i materialet fra Kalvebeitet, og er spesielt synlig gjennom de mange kokegropene både innenfor og utenfor tuften. Dateringene fra kokegropene 2 og 3 utenfor tuften overlapper sterkt dateringene både for tuften og røysene, som sammen med kull fra flere gangers bruk peker mot at kokegropene har vært brukt både før og etter at huset ble reist.

Pollendata indikerer beitelandskap i området gjennom hele bruksfasen til bosetningen (Kvamme mfl. 1992:129). Hvis vi ser på valget av sted, slik som det er diskutert tidligere, virker det ikke usannsynlig at beitevirksomhet og dyrehold har vært en stor del av den daglige virksomheten på stedet. Beitelandskapet og spinnehjulet kan indikere ullproduksjon og videreforedling til tekstilprodukter. Som en analogi er det gjennom historiske data fra Sogn kjent at ulike ervervsformer, slike som dyrehold, jordbruk, jakt og fiske, ikke har utelukket

hverandre (Prescott 1995b:80). Dyrehold betyr derfor ikke at man har unnlatt å utnytte også andre ressurser. Det ble ikke funnet noe som indikerer at dyr har overvintret på Kalvebeitet, da det i tillegg til selve hovedrommet i tuften kun fantes det lille påbygget. Det er heller ingen andre sikre spor som tilsier at det har vært en helårsbosetning på stedet.

Tufter funnet i fjellet, relateres som regel enten til gårder i lavlandet, eller de forstås som egne fjellgårder. I tilfellet Kalvebeitet er gravene blitt trukket frem som en faktor i spørsmål om bosetningens formål og bruk. Det ble funnet mulige graver ved tre av anleggene under de arkeologiske undersøkelsene i Nyset-Steggje, hvorav to ble gravd ut, mens den siste lokaliteten lå utenfor utbyggingsområdet (Bjørge 1992c:47–48; Kristoffersen 1992:184–186, 244, 1993:201). De er alle de eldste i hver sin dal, og graver eller liknende strukturer ble ikke funnet fra verken eldre eller yngre perioder inne i området hvor utgravningene ble foretatt (Bjørge mfl. 1992; Kristoffersen 1993:201; Prescott 1999:219). Det er blitt argumentert for at graver i forbindelse med bosetning tradisjonelt indikerer helårsbosetning, og at gravene i fjellet er indikatorer på at vi kan ha å gjøre med regelrette fjellgårder (Bjørge 2005:225–226; Myhre 2002:150–151). Men uten sikre spor som viser til helårsbruk, er en tolkning av Kalvebeitet som en egenstående gård lite trolig. En annen tolkning er at de mulige gravene fra Nyset-Steggje representerer en etableringsfase hvor røysene har stått som markører på eiendoms- eller bruksrett til fjellområdene, trolig knyttet til gårdsbosetning i lavlandet (Kristoffersen 1993:201–202; Prescott 1999:219–220). Kristoffersen (1993:201) tok for seg forholdet mellom nyetablert bosetning i sammenheng med graver. Med eksempler fra Modvo i Indre Sogn og Sostelid i Vest-Agder ble det vist hvordan de eldste gravene gjerne ligger tett ved huskonstruksjonene, både i tid og rom. Nærheten mellom de eldste gravene og huset peker mot et intimt forhold mellom hus og grav i etablerings-situasjonen, hvor man gjennom en gravlegning sammenfører slekten med jorden/eiendommen, og graven blir stående som en forsegling av dette forholdet. I lys av det kan gravene på Kalvebeitet forstås som en form for «stiftergraver» (jf. Halsall 1995:68; Stylegar 2006:166), og bli sett som et ledd i det å skulle innta stedet for bosetningen og gjøre det til sitt eget. Ved å se gravene som uttrykk for en etableringsfase og som intimt knyttet sammen med huset, får ikke gravene noen direkte betydning i spørsmålet om helårsbosetning, da de like gjerne kan være uttrykk for nyetablering og/eller endrede eiendomsforhold (jf. Kristoffersen 1993:201; se også Herschend 2009). Fordi graver kun er funnet ved de eldste tuftene i Nyset-Steggje-området, er en slik tolkning mer plausibel.

Myhre (2002:149) påpeker at funn av tufter ved høyfjellsundersøkelser har vært bakgrunn for hypotesen om at seter- og stølsdrift som vi kjenner fra historisk tid, ble etablert allerede i romertid. At jernaldertuftene i fjellene har store likheter med setre fra moderne tid, er blitt påpekt av flere (se f.eks. Bjørge 1986; Bjørge mfl. 1992; Indrelid 1988; Magnus 1983, 1986; Randers og Kvamme 1992), og det har vært en tendens til å knytte bruken av fjellet i jernalderen direkte til den historisk kjente støls- og seterdriften. Derimot er det ikke slik at det har vært en uavbrutt tradisjon fra romertid til moderne tid i Nyset-Steggje. Funnbildet endrer seg markant i middelalder, med en overgang til mindre tufter, færre gjenstandsfunn og et inntrykk av mindre permanens i bosetningen (Kristoffersen 1993:198–199). Det viser faren ved å trekke direkte retrospektive/retrogressive slutninger (jf. Pilø 2005:63). Ved heller å se jernaldertuftene som en del av en «desentralisert gårdsstruktur», hvor tuftene inngår i en produksjonssekvens knyttet til en form for gårdsdrift i lavlandet, slik Siv Kristoffersen (1993:199) foreslår, åpnes tolkningsmulighetene. Kristoffersen og

Prescott argumenterer for en desentralisert strategi og bosetningsform i Nysset-Steggjeområdet så langt tilbake som fra tiden senneolitikum–bronsealder (Kristoffersen 1993; Prescott 1991:198, 1995a, 1995b, 1999), og det kan virke som om hovedkomponentene i utnyttelsen av området – jakt, sanking, fangst og beite – er blitt opprettholdt, om enn i ulik grad til ulike tider. Derimot har den lokal- og regionaløkonomiske, sosiale og politiske rammen dette må forstås i, endret seg vesentlig (Kristoffersen 1993:198).

Dekonstruksjon

Huset på Kalvebeitet brant. Brente hus kjennes fra et vidt spekter i både tid og rom, og kan ikke automatisk forstås som en uniform kategori. Flere av byggematerialene som ble brukt til husbygging i jernalder, slike som halm, torv og trevirke, er relativt lettantennelige. Det har nok, den gang som nå, til tider skjedd ulykker hvor hus har brent ned til grunnen. Et annet scenario er at hus kan ha blitt påtønt av andre enn de som oppholdt seg der til vanlig, for eksempel i et angrep utenfra.

Bakgrunnen for brannen har altså mye å si for hvordan vi skal forstå avslutningen på bosetningen på Kalvebeitet: Var brannen et resultat av en ulykke, eller ble huset intensjonelt satt fyr på? Og om det var en intensjonell handling; ble den utført som resultat av en voldelig handling, eller som resultat av en beslutningsprosess av de som kontrollerte stedet? Som vi har sett, er det all grunn til å stille spørsmål ved representativiteten til gjenstandsfunnene i tuften. Det, samt at kulturlaget var tynt og hadde en ujevn utspredning på gulvflaten, tyder på at det opprinnelige gjenstandsmaterialet og mesteparten av kulturlaget er blitt intensjonelt fjernet (Kristoffersen 1985:17–18). Det finnes eksempler på at gulvarealene i brente hus har blitt ryddet etter brannen (se for eksempel Rasmussen 1968:141), og mangel på gjenstandsfunn er derfor ikke alltid nok til å gi en konklusjon om intensjonell nedbrenning (Nielsen 2007:20). Dette er derimot ikke situasjonen på Kalvebeitet. I det tynne og ujevne kulturlaget som ble avsatt under tuftens brukstid, lå det større, brente trestykker, som indikerer at laget delvis er resultat av brannen, og over dette lå et askeliknende lag (Kristoffersen 1985:38). Altså ble ikke tuften på Kalvebeitet ryddet etter brannen, men *før*. Dette viser et forløp hvor tuften er blitt ryddet før huset så blir brent ned. Det er ikke noe som peker i retning av en voldelig handling, men heller mot en kontrollert intensjonell nedbrenning. Det er blitt påpekt at intensjonell brenning av hus i jernalderen ville vært irrasjonelt, da tømmeret ville gå til spille (Kjær 1928, hos Nielsen 2007:20). En slik tilnærming fremstår derimot som moderne funksjonalisme, da jernaldermenneskets rasjonalitet kan ha vært en helt annen.

Også de mulige gravrøysene bar preg av dekonstruksjon. Størrelsen på kammeret i røys B tilsier at det kan ha inneholdt levningene etter en brent begravelse (Kristoffersen og Østingård 2006:124). Det er ikke urimelig, da urner er vanlige i vestlandsk gravskikk fra både romertid og folkevandringstid, og er utbredt i kremasjonsgraver (Shetelig 1912:22, 72; Solberg 2003:76, 135). Den sekundære nedgravningen til kammeret tyder på at det eventuelle innholdet på et tidspunkt er blitt fjernet. En urne i form av for eksempel et tre-, bronse- eller leirkar kan tenkes å ha vært plassert i kammeret (jf. Shetelig 1912:72). Skåret som ble funnet i det gjenfylte stolpehullet, viser at det har vært spannformede kar på stedet, og kanskje har nettopp et slikt kar vært brukt som urne og blitt plassert i røysen. Tilrotingen av røys A kan ha skjedd i forbindelse med fjerningen av innholdet i røys B. Dessverre er det, som vi

har sett, umulig å vite sikkert når den sekundære åpningen av røys B og ødeleggelsen av røys A har skjedd.

Etter dekonstruksjon

Fra huset ble brent, og til restene var brutt ned og blitt overgrodd, har det vært en overgangperiode. Kokegrop 4 kan muligens ha vært i bruk i et noe lenger tidsrom enn de andre strukturene på Kalvebeitet (figur 5). De yngre gjenstandene tyder på at det har vært aktivitet på stedet etter at bosetningsfasen var avsluttet. Dette er ikke uventet, tatt i betraktning den store aktiviteten som funnbildet i dalen tyder på i yngre jernalder og opp mot vår tid (se Kristoffersen 1992). Over tid har bosetningen gått inn i glemselen, for så å bli gjenfunnet i 1982. De arkeologiske undersøkelsene markerer den siste fasen i kronologien (jf. Holtorf 2002:54), før undersøkelsen ble avsluttet i juni 1985 og «[s]enere på sommeren – i august – ble tufta fjernet i forbindelse med byggingen av kraftstasjonen» (Kristoffersen 1985:8; figur 7).

Det ytre, sentrale og globale: brudd, bosetning og stagnasjon

Hvordan kan den foregående sekvensen plasseres og forstås i et større perspektiv? Ved å løfte blikket vil vi videre rette fokuset mot bostedsutvikling på et høyere nivå, for å sette Kalvebeitets sosiale kronologi inn i en videre ramme. I vårt eksempel blir bosetningen forlatt i løpet av 500-tallet. Århundret kan sees som en alvorlig diskontinuitetsperiode (Pilø 2005:24), og jernaldersamfunnet, som lenge hadde vært preget av ekspansjon og nyvinning, går så å si tilbake. Ødegårder, diskontinuitet og omstrukturering av bebyggelsen (Myhre 2002:194; Pilø 2005:24–25, med referanser), en stagnasjon i teknologien (f.eks. Fredriksen mfl. 2014; Kristoffersen 2009) og skiftet i dyreornamentikken fra stil I til II (Hedeager 2000:44), hvor det på Sørvestlandet synes å være et opphold mellom de to stilene (Fredriksen mfl. 2014), er alle eksempler på fenomener som er en del av dette. Et hovedproblem for skandinaviske arkeologer har vært spørsmålet om hva som har vært årsaken til det, og forklaringene har variert (se Löwenborg 2012:5–7).

«*The dust veil event*», eller «støvskyen», er tydelig gjennom sulfatforekomster (SO₄) fra et mulig vulkanutbrudd i borrekjerner fra den grønlandske innlandsisen, og fra østre Antarktis. I tillegg indikerer årringsanalyser av fossilt trevirke, at temperaturen i perioden 536–545, noen steder frem til 550, var uvanlig lav på den nordlige halvkule (Gräslund 2007:106; Gräslund og Price 2012; se også Herschend 2009:sluttnote 234, kapittel 5). I tillegg til de empiriske dataene vitner flere samtidige skriftlige kilder om at det i år 536/537 lå en støvsky foran solen, som resulterte i ualminnelig lave temperaturer og ødelagte avlinger (Axboe 2001; Gräslund 2007; Gräslund og Price 2012:429–430). Hendelsene sees som en mulig katalysator for nedgangen i befolkningstall og de mange ødegårdene. I tillegg kommer den justinianske pestepidemien som oppstod rundt 540, og som hypotetisk sett kan ha nådd de skandinaviske områdene (Gräslund 2007:109–110). Hva som skjedde i 536, er fremdeles uvisst, og det er heller ikke avgjørende her. Det som derimot er avgjørende, er at hendelsen(e) hadde en stor sosiokulturell påvirkning på samfunnet (Gräslund og Price 2012:440). De mange nedleggelsene av skatter er for eksempel blitt forklart ut fra dette (Axboe 2001).

Som et bakteppe for bruddet på 500-tallet står romertid og folkevandringstid, og da kanskje spesielt det turbulente 400-tallet. I en større europeisk sammenheng, hvor samfunnet

Figur 7. Vikadalen i dag. Kalvebeitet lå like nedenfor bygningen som sees på bildet. Foto: Marie Amundsen.

blir mer stratifisert enn tidligere, vokser en ny politisk mentalitet frem, og vi ser utviklingen av et nytt lederskap, hærfølgestruktur, en sentralisering av maktforhold og hunernes mulige påvirkning (Hedeager 1992, 2000, 2007, 2011, 2012). En følge som bør fremheves som spesielt viktig er at man får endringer i bosetningsmønsteret. Fra et skiftende bosetningsmønster i førromersk jernalder fikk bosetningsstrukturen i Nordvest-Europa et mer permanent uttrykk i løpet av romertid og folkevandringstid (Myhre 1978:234). I Sør-Skandinavia er perioden spesielt preget av vekst og bosetningsekspanasjon (Herschend 2009:40). Det er også tydelig på Sør- og Vestlandet (Myhre 1987, 1991:14). Herschend (2009:393) viser med en gjennomgang av bostedsmateriale fra Sør-Skandinavia hvordan bosetningsmønsteret utvikler seg mot å bli mer asymmetrisk og lederbasert fra rundt 200-tallet – i yngre romertid og inn i folkevandringstid. Da Romerriket står for fall, sees de første tegn på en ny landskapsforståelse knyttet til økonomisk og politisk makt, som muliggjør eierskap av land uten at man bor på stedet. Utviklingen og den sterke konsolideringen av gården som sosial enhet er slik sett av stor betydning for utviklingen av samfunnet i eldre jernalder. Samfunnsutviklingen i de tre århundrene som leder frem til 500-tallet, kan likevel forstås som stagnerende. Som vist av Herschend (2009) skjedde det i løpet av denne tiden ikke noen større endringer i selve samfunnsstrukturen. Man har hatt inngående kjennskap til andre systemer som baserte seg på for eksempel større markedsplasser og urbanisering, men det har likevel vært en motvilje mot å inkorporere dem i det skandinaviske samfunnet. Gårdssamfunnet ble opprettholdt, og stagnasjonen var et faktum. Først ut over i yngre jernalder ser vi de første

stegene mot en endring i bosetningen og den gamle samfunnsstrukturen (Herschend 2009:399–403).

Herschend (2009:403) ser klimaendringene i kombinasjon med et allerede stagnerende samfunn, hvor det som skjedde i 536 og de påfølgende uårene, kan ha vært med på å eskalere den pågående stagnasjonen i det skandinaviske jernaldersamfunnet. Jord som ble liggende ledig uten tydelige eiere, kan ha åpnet en mulighet for noen til å utnytte situasjonen. Dette kan ha bidratt til utviklingen av et enda mer elitebasert og hierarkisk samfunn, noe som igjen dannet et viktig grunnlag for det som skulle bli vikingtidssamfunnet (Gräslund og Price 2012:434, 440; Herschend 2009:404; Löwenborg 2012:19–25). Dette overordnede bildet synes også å gjelde for norsk område, der vi ser at de politiske enhetene ble større og færre etter 550 (Myhre 2002:202–203).

Å innta og forlate: om det små i det store

Om vi ser Kalvebeitet i denne geografisk videre og tidsmessig bredere sammenheng, der økende sentralisering av makt og klimautfordringer var viktige faktorer, kan Kalvebeitet gi en innsikt i vanlige menneskers liv og deres måte å forholde seg på til verden rundt. Spesielt er dette noe som blir tydelig i hvordan stedet ble inntatt, opprettholdt og senere forlatt, da det danner det seg et bilde hvor Kalvebeitet ikke har stått upåvirket av ytre faktorer og maktforhold.

Foregående arbeider (Kristoffersen 1993) viser at bosetningen må sees i nær sammenheng med lokale forutsetninger. Bruken av fjellområdene som Kalvebeitet lå i har vært en viktig del av diskusjonen rundt utviklingen av jernalderens samfunn og gårdsstruktur i Sogn. Bebyggelsen i fjellet er blitt sett i sammenheng med at det på Vestlandet er en sterk vekst i importfunn rundt etableringsfasen i fjellet (Kristoffersen 1993:199, med referanse til Mydland 1990). Derfor kan den desentraliserte gårdsstrukturen som tidligere ble foreslått, forstås innenfor et rammeverk hvor produkter fra fjellområdene kan ha inngått i fjernhandel (Kristoffersen 1993). Om de tidlige tuftene sees som et fenomen som ikke har vært direkte avgrenset, men heller som en respons både på lokale faktorer og på de endringene vi ser i Skandinavia og lenger nede på Kontinentet, blir det tydelig at dette området ikke er avskjermet fra omverdenen. Slik sett kan det nye materielle uttrykket i fjellet, slik som Kalvebeitet, sees som en del av bostedsekspansjonen i romertid og folkevandringstid som Herschend (2009) tegner for Sør-Skandinavia og Myhre (1987, 1991) for Sør- og Vestlandet.

Det må understrekes at den sosiale kronologien vi her presenterer, ikke gjør det klart hvordan tuften på Kalvebeitet er blitt brukt. Kronologien viser imidlertid at bruken av stedet ble opprettholdt frem mot midten av 500-tallet (jf. figur 5), før det ble brent og forlatt. Og i vårt tilfelle er det å forlate et spesielt interessant fenomen, da det er tatt tydelige grep rundt det å skulle løse seg fra stedsbåndene. I boka *Forntida byggnadskult* viser Anne Carlie (2004) at det å skulle forlate et hus kan være en komplisert handling. Oppløsning av stedsbånd er et fenomen som er spesielt tydelig i overgangen mellom yngre og eldre jernalder med de mange ødegårdene, noe for eksempel gårdsanlegget Modvo i Sogn er en del av (Bakka 1993; Kristoffersen 1993).

Ryddingen og brenningen av huset i seg selv viser at kompliserte handlinger var knyttet til det å skulle forlate Kalvebeitet. I tillegg er det fristende å se det åpne kammeret i røys B, kanskje også tilrotingen av røys A, i forbindelse med at stedet forlattes. Sekundær åpning av

graver, plyndring eller haugbrott, er et velkjent fenomen i arkeologien (se f.eks. Brendalmo og Røthe 1992; Gjerpe 2007; Omland 2010; Skre 1997; Soma 2007). Haugbrott er gjerne noe som omtales i sammenheng med monumentale gravhauger fra yngre jernalder, og «[...] er den vanlige betegnelsen i nyere, norsk litteratur på forstyrrelser av gravhaugen der hovedhensikten er å gå inn i gravhaugen å ta ut, ødelegge eller på annen måte påvirke gravgods eller den gravlagte» (Gjerpe 2007:108). Rune Soma (2007) viser hvordan haugbrottlitteraturen er blitt fokusert på enten beinrestene i graven, gjenstandene, som del av maktstrategier, eller på gravhauger som rituelle arenaer. Muligheten til sikkert å datere haugbrott er derimot sjelden, men det finnes tilfeller hvor det har latt seg gjøre. For eksempel har man klart å datere gjenstander som ble lagt igjen ved de sekundære åpningene av Gokstadhaugen og Oseberghaugen. Det har vist at disse hendelsene kan ha skjedd innenfor et gitt tidsrom (Bill og Daly 2012). Dette er dog dokumenter av et helt annet omfang og fra en annen tid enn de som fantes på Kalvebeitet, og det er problematisk å trekke slutninger om røysene med basis i hendelser fra yngre jernalder. Det utelukker imidlertid ikke at haugbrott kan være en av flere gode analogier som kan hjelpe oss til forstå gravene på Kalvebeitet, da kanskje spesielt den tydelige nedgravningen i røys B (Amundsen 2013:21–22, 53).

Nødvendigheten av å bruke graver er varierende i tid, landskap og samfunn (Herschend 2009:396), og døderitualer kan pågå over lange tidsrom og ha et vidt omfang (Østigård 2007:6). Hvis man relaterer dette til røysene, kan det å fjerne innholdet ha vært en del av et døderitual og en nødvendig handling for å forlate stedet. Gravurner synes å være tett assosiert med individet i graven (Fredriksen 2005:291). Å fjerne en eventuell urne kan dermed ha vært det samme som å fjerne individet i graven, og da også den tilknytningen til stedet som denne representerte, særlig om graven har vært en stiftergrav, slik vi her har argumentert for. Røysene står igjen som tomme symboler som uttrykker de nye handlingene; røys A som totalt ødelagt, og røys B med dekkhellen stikkende opp i midten av røysen. Det er umulig å vite sikkert når den sekundære nedgravningen i røys B og tilrotingen av røys A fant sted. Derimot kan det argumenteres for at de tydelige komplekse handlingene som ble utført i forbindelse med tuftens dekonstruksjon, kanskje også kan sees i sammenheng med røysene. Om man aksepterer at huset ble intensjonelt påtent, og ser dette i forhold til den sekundære nedgravningen i røys B og mulig røys A, tegnes et mønster av at det å forlate Kalvebeitet ikke har vært en enkel affære.

For Kalvebeitet foreslås følgende scenario: Huset ble brent som en del av prosessen med å avvikle de tette bånd som ble vevd da man inntok stedet og i løpet av brukstiden, for slik å kunne forlate stedet permanent. Å brenne huset kan ha vært en måte å fjerne meningsforhold som er blitt tillagt stedet over tid, som en måte å skille fortid og nåtid, hvor det visuelle og selve opplevelsen av nedbrenningen, i form av fargene, lyset, lukten og varmen fra det brennende huset har vært en viktig del (jf. Chapman 1999:123). Som et ledd i dette står også tømmingen av røysene. På samme måte som vi så at gravene kan tolkes som stiftergraver, kan vi kanskje her snakke om en form for ”avstifting”.

Det synes ikke urimelig å relatere intensjonell nedbrenning av huset med tømming av gravene, da alle disse hendelsene kan knyttes til det at noe er blitt fjernet eller forandret. Ved å utføre disse handlingene ble stedet stående som noe nytt etter brannen, og den gamle veven var oppløst. Slik kan handlingene forstås som avsluttende, men nødvendige steg mot det å skulle forlate stedet. I etterkant vil røysene og restene etter tuften ha stått igjen som materielle uttrykk, både for den tiden de ble bygd, men også for de handlingene som ble

gjennomført som en del av det å forlate stedet. Her kan kanskje det faktum at det fra yngre tid ikke finnes graver ved tuftene i Nyset-Steggje vise til at det ikke lenger var behov for å markere eiendom på samme måte som tidligere, hvilket kan skyldes skiftende eiendomsforhold, slik Herschend (2009) skisserer.

Kalvebeitet står også som et uttrykk for den diskontinuitetsperioden og tilbaketrekningen som lenge har vært synlig i det arkeologiske materialet mot midten av 500-tallet. Innenfor en større ramme i et dypere tidsperspektiv, med utvikling i bosetningsmønsteret, det stagnerende samfunnet, bruddet i folkevandringstidskomplekset og klimadataene, tegnes det et interessant mønster. Ser vi her en lokal måte å agere på ved større hendelser? Carlie (2004:205) viser at rituelle handlinger i tilknytning til hus og bosetning ikke var noe som ble gjort rutinemessig, men heller selektivt, for eksempel når ytre omstendigheter krevde det. De komplekse handlingene som det er blitt argumentert for på Kalvebeitet, kan ha vært et uttrykk for «vanlige» menneskers reaksjon på forhold skapt av ytre faktorer som de ikke har hatt kontroll over. Uansett om Kalvebeitet ble forlatt i sammenheng med den såkalte «støvskyen» eller ikke, så tyder materialet på at det å forlate stedet har vært en innviklet handling, hvor grep er blitt tatt for å løse opp og bryte båndene som har knyttet menneskene til stedet og de fysiske omgivelsene. Den tette veven mellom mennesker og sted løses opp gjennom handlingene som utføres på stedet før det ble forlatt som del av en problemløsning hvor handlingene kan forstås som en prosess som ender i en sosialt riktig måte å dø på for bosetningen på stedet.

Avsluttende kommentarer

Vi spurte innledningsvis hva et rekursivt perspektiv og en dybdestudie av en enkelt lokalitet kan tilføre av forståelse om overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Det steds- og tids-spesifikke materialet fra Kalvebeitet illustrerer tydelig menneskenes aktive engasjement med sine omgivelser gjennom den sosiale kronologien. Ved å studere mikroskala på denne måten blir tidsdybden mer fremtredende, da det blir klart at det ikke handler om et sted frosset i tid, men heller av dynamiske, suksessive handlinger strukket utover et gitt tidsrom.

Fokuset på «det usentrale», det som lå utenfor sentralmakten i yngre romertid og folkevandringstid, er med på ytterligere å understreke kompleksiteten i det arkeologiske bosetningsmaterialet fra perioden – og på den måten også tilføre nye elementer til det helhetlige bildet.

Ved å studere materialet fra Kalvebeitet i detalj, men likevel se det i sammenheng med de ytre faktorene og den hjemlige elitens rekkevidde, blir det tydelig at menneskene som har brukt Kalvebeitet, måtte relatere seg til forhold som strakk seg langt ut over Vikadalens grenser. Dermed kan studien på mikronivå, som med sine detaljer gir innblikk i vanlige menneskers tanker og handlinger, være et bidrag som virker utfyllende for vår overordnede forståelse av det gjeldende tidsrommet. Med fokus på kontekstsensitive mikroskalaprosesser rundt veving av stedsbånd kan perspektivet også være nyttig for steder som *ikke* ble forlatt, og åpner slik for studier av steder hvor materialet kan vise både kontinuitet og/eller endring. Selv om dateringsgrunnlaget og gjenstandsmaterialet i vårt tilfelle setter begrensninger for detaljnivået, får likevel den sosiale kronologien frem handlinger på et detaljnivå som det ellers ikke ville vært rom for. Ved å tilføre dette perspektivet har vi etterstrebet å tilnærme oss de relasjonene som knyttes mellom mennesker og sted over tid, hvor den

sosiale kronologien gir et innblikk i hverdagslivet til menneskene på Kalvebeitet, og til valg som de har gjort i møtet med klimatiske, økonomiske, politiske og ideologiske krefter utenfra.

Nærstudiet av Kalvebeitet er et eksempel på hvordan man kan tilnærme seg diskusjonen om overgangen fra eldre til yngre jernalder ved å trekke inn og binde samfunnsøkonomiske faktorer og de rituelle sidene tettere sammen. Studiet er slik et begynnende forsøk på en integrering av mikro- og makroskala, og dermed også tettere kobling av forklaringer ovenfra og nedenfra. Slik er det ikke en studie av et sted i og for seg selv, men en studie der et sted blir satt inn i en rekursiv forståelseshorisont hvor bruken av stedet ikke sees som en statisk hendelse, men heller som en hendelseskronologi som føyde seg inn i en større sammenheng.

Takk

Vi ønsker å takke Tore Bjørge, Elna Siv Kristoffersen og Christopher Prescott for verdifulle innspill og god dialog. Perspektivet og tolkningene, samt eventuelle feil eller mangler, er selvsagt fullt og helt vårt ansvar.

Noter

- 1 En viktig dimensjon ved Gräslunds klimahistoriske perspektiv (se også Gräslund og Price 2012) er at samfunnsendringene som kan sees i etterkant av år 536/537 var godt i gang *før* en slik støvsky inntraff. Den politiske utviklingen i forkant av hendelsene vektlegges, og dermed også elitens utnyttelse av situasjonen da klimaforverringene inntraff (se spesielt Gräslund 2007:111, 114). Klimahendelsene på 500-tallet plasseres slik inn i en overregional samfunnspolitisk utvikling, der Skandinavias forhold til Kontinentet på 400-tallet var avgjørende. Denne viktige dimensjonen «nedenfra» i tid blir lett oversett når Gräslunds argumentasjon forenkles til et «Big Bang-perspektiv». Bo Gräslund og Neil Price (2012:440) tar et oppgjør med lignende forenklinger i en nylig artikkel i *Antiquity*.
- 2 I 1942 ble den retrospektive metode introdusert i Norge av Andreas Holmsen (1942:32) som «en form for tilbakeslutning fra yngre og kjente forhold til eldre og mindre kjente» (Holmsen 1942:32). Se også Lars Erik Gjerpes artikkel i denne utgaven av *Viking* for en inngående diskusjon av denne metoden.
- 3 I norsk arkeologi har man tradisjonelt ikke skilt mellom retrospektiv eller retrogressiv metode, slik man har gjort i Sverige. Uttrykkene stammer opprinnelig fra fransk historisk geografi og er basert på arbeidene til Roger Dion og Marc Bloch (Baker 1968). Metodene er bygget på et grunnleggende geografisk spørsmål om hvorfor dagens landskap fremstår slik det gjør (Widgren 2000:40–41). I norsk faglitteratur brukes begrepene om hverandre for å betegne en metode hvor man trekker slutninger fra yngre og gjerne større kildemateriale til eldre tider med mindre kildemateriale (Pilø 2005:8), selv om de har noe avvikende meningsinnhold innen kulturgeografien (Baker 1968; Widgren 2000:41). Pilø (2005:8) legger vekt på nettopp det, og bruker derfor konsekvent termen retrogressiv metode.

Summary

To tie and to untie: A social chronology for the Kalvebeitet settlement in inner Sogn during the Late Roman Iron Age and Migration Period

This article introduces social chronology as an interpretive tool, informed by a recursive view on analytical scale and temporality. The concepts of microscale, marginality and the everyday, a ‘perspective from below’, are discussed as potentially mutually informative to the more established ‘perspective from above’ (e.g. macroscale, centrality and the elite’s response to external factors), thereby seeking to identify what such an alternative view may add to the ongoing debate about the enigmatic 6th century AD in Scandinavia. The archaeological site Kalvebeitet – consisting of cooking pits, two cairns and the remains of a house, dated to the Late Roman Iron Age and the Migration Period – forms the foundation of the study. An analytical approach based on the concept of *social chronology* demonstrates the potential of microscale studies and how they may provide new ways to approach and understand human engagement with their surroundings. Two identified settlement stages, and the intermediary time period, are explored in detail: the stages of building, of living and of abandonment. The stages indicate that a complex series of engagement and actions over a time-span of two centuries have contributed to a *process of tying*, of making the place one’s own. Then, towards the end when abandoning the place, a reversal process of preparing to leave, of *untying*, took place. The social chronology thus provides insight into the everyday lives and choices of people living in marginal areas for farming, and how they may have coped with the influences of external forces, such as the ‘dust-veil event’ in AD 536/37.

Litteratur

Amundsen, Marie

2013 Kalvebeitets sosiale kronologi. Menneskelig handling i tid og rom. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.

Arrhenius, Birgit

2013 Helgö in the shadow of the dust veil 536-37. *Journal of Archaeology and Ancient History* 5:1–14.

Axboe, Morten

2001 Året 536. *Skalk* 4:28–32.

Baker, Alan R. H.

1968 A Note on the Retrogressive and Retrospective Approaches in Historical Geography. *Erdkunde* 22:244–245.

Bakka, Egil

1993 Natur- og eieendomstilhøve, navn og fortidsminne. Med tillegg om utgravinga og husstruktur. I *Minneskrift Egil Bakka*, redigert av Bergljot Solberg, s. 140–150. Arkeologiske skrifter, vol. 7. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.

Bill, Jan og Aoife Daly

2012 The plundering of the ship graves from Oseberg and Gokstad: an example of power politics? *Antiquity* 86(333):808–824.

Bjørgero, Tore

1986 Mountain Archaeology. Preliminary results from Nysset-Steggje. *Norwegian Archaeological Review* 19(2):122–127.

- 1992a Sammendrag og vurdering. I *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981-87*, redigert av Tore Bjørge, Siv Kristoffersen og Christopher Prescott, s. 285–308. Arkeologiske rapporter, vol. 16. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- 1992b Appendix 1: Oversikt over 14C-dateringer. I *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981-87*, redigert av Tore Bjørge, Siv Kristoffersen og Christopher Prescott, s. 314–319. Arkeologiske rapporter, vol. 16. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- 1992c Registreringer. I *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981-87*, redigert av Tore Bjørge, Siv Kristoffersen og Christopher Prescott, s. 25–80. Arkeologiske rapporter, vol. 16. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- 2005 Iron Age house remains from mountain areas in inner Sogn, Western Norway. I *Fra funn til samfunn. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*, redigert av Knut Andreas Bergsvik og Asbjørn Engevik jr., s. 209–228. UBAS Nordisk, vol. 1. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Bjørge, Tore, Siv Kristoffersen og Christopher Prescott
1992 *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981-87*. Arkeologiske rapporter, vol. 16. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Bourdieu, Pierre
1993 *Outline of a theory of practice*. Opprinnelig publisert i 1977. Oversatt av Richard Nice. Cambridge University Press, Cambridge.
- Brendalsmo, Jan og Gunnhild Røthe
1992 Haugbrot eller de levendes forhold til de døde – en komparativ analyse. *META, Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 1(2):84–119.
- Bukkemoen, Grethe Bjørkan
2007 Alt har sin plass. Stedsidentitet og sosial diskurs på Jæren i eldre jernalder. I *Sjøreiser og stedsidentitet: Jæren/Lista i bronsealder og eldre jernalder*, redigert av Lotte Hedeager, s. 135–302. Oslo arkeologiske serie, nr. 8. Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Bøe, Johs.
1931 *Jernalderens keramikk i Norge*. Bergen museums skrifter, vol. 14, Bergen.
- Bøyesen, U. F.
1820 Bidrag til en topographisk Beskrivelse over Leirdals Præstegjeld. I *Budstikken 1820*, gjentrykt i Årbok for Årdag Sogelag 1952, nummer III, s. 5–33. Leikanger.
- Carlie, Anne
2004 *Forntida byggnadskult: tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter, nr. 57. Riksantikvarieämbetets förlag, Malmö.
- Carsten, Janet og Stephen Hugh-Jones
1995 Introduction. I *About the House. Lévi-Strauss and Beyond*, redigert av Janet Carsten og Stephen Hugh-Jones, s. 1–46. Cambridge University Press, Cambridge.
- Chapman, John
1999 Deliberate house-burning in the prehistory of Central and Eastern Europe. I *Glyfer och arkeologiska rum: en vänbok till Jarl Nordbladh*, redigert av Anders Gustafsson og Håkan Karlsson, s. 113–126. GOTARC, Series A. Göteborg University, Department of Archaeology, Göteborg.
- Dincauze, Dena Ferran
2000 *Environmental archaeology: principles and practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dommasnes, Liv Helga
2001 *Tradisjon og handling i førkristen vestnorsk gravskikk II. Fra Vereide til vikingtid*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, vol. 5. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.

- Eriksen, Marianne Hem
 2010 Between the real and ideal: ordering, controlling and utilising space in power negotiations – hall buildings in Scandinavia, 250-1050 CE. Upublisert master i arkeologi ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Fredriksen, Per Ditlef
 2005 Karet/kroppen/identiteten: Spannfoma leirkar i graver. I *UBAS, Hovedfag/Master*, vol 1, s. 187–310. Universitetet i Bergen, Bergen.
- 2006 Two graves – three metaphors. Changing gender identities in the Migration Period illustrated by graves from Hardanger, western Norway. I *Samfunn, symboler og identitet: festschrift til Gro Mandt på 70-årsdagen*, redigert av Randi Barndon, Sonja M. Innselset, Kari K. Kristoffersen og Trond K. Lødøen, s. 271–282. UBAS Nordisk, vol. 3. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Fredriksen, Per Ditlef, Elna Siv Kristoffersen og Udo Zimmermann
 2014 Innovation and collapse: bucket-shaped pottery and metalwork in the terminal Migration Period. *Norwegian Archaeological Review* 47(2):119–143.
- Gansum, Terje
 2004 *Hauger som konstruksjoner. Arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. GOTARC Series B. Gothenburg Archaeological Thesis, nr. 33, Gothenburg.
- Gjerpe, Lars Erik
 2007 Haugbrottets konsekvenser for vikingtidforskningen. *Viking* 70:105–122.
- Glørstad, Zanette og Camilla Cecilie Wenn
 2013 En gambler langs veien. Nytt blikk på grav og gravritualer i eldre jernalder. *Viking* 76:113–136.
- Glørstad, Håkon og Lotte Hedeager
 2008 On the Materiality of Society and Culture. I *Six Essays on the materiality of society and culture*, redigert av Håkon Glørstad og Lotte Hedeager, s. 9–32. Bricoleur Press, Lindome.
- Gosden, Chris og Yvonne Marshall
 1999 The cultural biography of objects. *World Archaeology* 31(2):169–178.
- Gräslund, Bo
 2007 Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536–537 e.Kr. *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok*:93–123.
- Gräslund, Bo og Neil Price
 2012 Twilight of the gods? The ‘dust veil event’ of AD 536 in critical perspective. *Antiquity* 86:428–443.
- Halsall, Guy
 1995 *Early medieval cemeteries. An introduction to burial archaeology in the Post-Roman West*. New Light on the Dark Ages Series. Cruithne Press, Glasgow.
- Hanisch, Morten
 2001 Gravritualene – fortellinger om ære? Et nytt perspektiv på vestnorsk gravmateriale fra romertid og folkevandringstid. Upublisert hovedfagsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Bergen, Bergen.
- Hedeager, Lotte
 1992 *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- 2000 Migration Period Europe: the formation of a political mentality. I *Rituals of power: from Late Antiquity to the Early Middle Ages*, redigert av Frans Theuvs og Janet L. Nelson, s. 15–57. Brill, Leiden.
- 2007 Scandinavia and the Huns: An Interdisciplinary Approach to the Migration Era. *Norwegian Archaeological Review* 40(1):42–58.
- 2008 Paradigm exposed: reply to Ulf Näsman. *Fornvännen* 103(4):279–283.

- 2011 *Iron Age Myth and Materiality: an archaeology of Scandinavia AD 400-1000*. Routledge, London.
- Herschend, Frands
2009 *The Early Iron Age in South Scandinavia: social order in settlement and landscape*. Occasional papers in archaeology, vol. 46. Uppsala universitet, Uppsala.
- Hodder, Ian
2012 *Entangled: an archaeology of the relationships between humans and things*. John Wiley & Sons, Chichester.
- Holtorf, Cornelius
2002 Notes on the Life History of a Pot Sherd. *Journal of Material Culture* 7:49–71.
- Howard-Johnston, James, Frands Herschend og Lotte Hedeager
2007 Scandinavia and the Huns. Comments and reply. *Norwegian Archaeological Review* 40(2):199–207.
- Indrelid, Svein
1988 Jernalderfunn i Flåmsfjella. Arkeologiske data og kulturhistorisk tolkning. I *Festskrift til Anders Hagen*, redigert av Svein Indrelid, Sigrid Kaland og Bergljot Solberg, s. 106–119. Arkeologiske skrifter, vol. 4. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Ingold, Tim
1993 The Temporality of the Landscape. *World Archaeology* 25(2):152–174.
- 2000 *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill*. Routledge, London og New York.
- Iversen, Frode
2013 Big bang, lordship or inheritance? Changes in the settlement structure on the threshold of the Merovingian Period, South-Eastern Norway. I *Hierarchies in rural settlements*, redigert av Jan Klapste, s. 341–358. *Ruralia* 9. Turnhout Brepols Publishers, Turnhout, Belgia.
- Jessen, Catherine og Frans-Arne Stylegar
2012 Ødegården Sosteli i Åseral fra romertid til vikingtid. *Viking* 75:131–144.
- Kopytoff, Igor
1986 The cultural biography of things: commoditization as process. I *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, redigert av Arjun Appadurai, s. 64–91. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kristensen, Tine Sønderby
2012 Husgeråd som husoffer. *Primitive tider* 12:61–70.
- Kristoffersen, Siv
1985 Innberetning om utgravning av lok. 53, tuft fra eldre jernalder, Naddvik, gnr. 2 bnr. 1, Årdal kommune, Sogn og Fjordane fylke. Top. Ark. Bergen Museum.
- 1992 Utgravde lokaliteter fra jernalderen. I *Arkeologiske undersøkelser i Nysset-Steggjevassdragene 1981-87*, redigert av Tore Bjørge, Siv Kristoffersen og Christopher Prescott, s. 147–284. Arkeologiske rapporter, vol. 16. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- 1993 Gård og gjenstandsmateriale – sosial sammenheng og økonomisk struktur. I *Minneskrift til Egil Bakka*, redigert av Bergljot Solberg, s. 151–206. Arkeologiske skrifter, vol. 7. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- 2000 *Sverd og spenne. Dyreornamentikk og sosial kontekst*. *Studia humanitatis Bergensia*, vol. 13. Høyskoleforlaget, Kristiansand.
- 2009 Kunsthåndverk og produksjon - dyreornamentikk og spannfornede leirkar. I *Håndverk og produksjon. Et møte mellom ulike perspektiver*, redigert av Julie Lund og Lene Melheim, s. 147–162. Oslo arkeologiske serie, vol. 12. Unipub, Oslo Academic Press og Institutt for arkeologi, kunsthistorie og konservering, Universitetet i Oslo.

- Kristoffersen, Siv og Bente Magnus
2010 *Spannformete kar. Utvikling og variasjon*. AmS-Varia, vol. 50. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Kristoffersen, Siv og Terje Østigård
2006 «Dødsmyter» – regisering av ritualer og variasjon i likbehandling i folkevandringstid. I *Lik og ulik. Tilnæringer til variasjon i gravskikk*, redigert av Terje Østigård, s. 113–132. UBAS Nordisk, vol. 2. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Kvamme, Mons, Jan Berge og Peter Emil Kaland
1992 *Vegetasjonshistoriske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene*. Arkeologiske Rapporter, vol. 17. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Lie, Rolf W.
1992 Osteologisk materiale. I *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981-87*, redigert av Tore Bjørge, Siv Kristoffersen og Christopher Prescott, s. 320–327. Arkeologiske rapporter, vol. 16. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Lund, Julie og Lene Melheim
2011 Heads and Tails – Minds and Bodies: Reconsidering the Late Bronze Age Vestby Hoard in Light of Symbolist and Body Perspectives. *European Journal of Archaeology* 14(3):441–464.
- Löwenborg, Daniel
2012 An Iron Age Shock Doctrine – Did the AD 536-7 event trigger large-scale social changes in the Mälaren valley area? *Journal of Archaeology and Ancient History* 4:1–29.
- Magnus, Bente
1983 Seterdrift i Vest-Norge i yngre jernalder? En foreløpig rapport om en undersøkelse. I *Hus, gård og bebyggelse. Foredrag från det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982*, redigert av Guðmundur Ólafsson, s. 93–103. Þjóðminjasafn Íslands, Reykjavík.
- 1986 Iron Age Exploitation of High Mountain Resources in Sogn. *Norwegian Archaeological Review* 19(1):44–50.
- Mjærum, Axel
2012 Åkre og beitemarker i Fevanggrenda – nytt om jernalderlandbruket i Vestfold. *Viking* 75:109–130.
- Myhre, Bjørn
1978 Agrarian Development, Settlement History, and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age. I *New directions in Scandinavian archaeology*, redigert av Kristian Kristiansen og Carsten Paludan-Müller, s. 224–271. Studies in Scandinavian prehistory and early history, vol. 1. National Museum of Denmark, Odense.
- 1980 *Gårdsanlegget på Ullandhaug I. Gårdshus i jernalder og tidlig middelalder i Sørvest-Norge*. AmS-Skrifter, vol. 4. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- 1982 Synspunkter på huskonstruksjon i sørvestnorske gårdshus fra jernalder og middelalder. I *Vest-nordisk byggeskikk gjennom to tusen år. Tradisjon og forandring fra romertid til det 19. århundre*, redigert av Bjørn Myhre, Bjarne Stoklund og Per Gjærder, s. 98–118. AmS-skrifter, vol. 7. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- 1987 Chieftains' graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung* 6:169–187.
- 1991 Bosetning og politisk organisasjon i Vest-Norge før Vikingtid. I *Nordatlantiske foredrag. Seminar om nordatlantisk kulturforskning i Nordens hus på Færøerne 27.–30. august 1990*, redigert av Jóan Pauli Joensen, Ruth Johansen, Jan Kløvstad og Bjørn Myhre, s. 10–19. Annales Societatis Scientiarum Færoensis. Norðurlandahúsið i Føroyum, Tórshavn.
- 2002 Landbruk, landskap og samfunn 4000 f.Kr.–800 e.Kr. I *Jorda blir levevei: 4000 f.Kr.–1350 e.Kr.*, redigert av Reidar Almås, s. 11–213. Norges landbrukshistorie, vol. 1. Det Norske Samlaget, Oslo.

- Näsman, Ulf
 2008 Scandinavia and the huns: a source-critical approach to an old question. *Fornvännen* 103(2):111–118.
- 2009 Paradigm misused: a de-railed debate. *Fornvännen* 104(1):45–47.
- Nielsen, Jens N.
 2007 The burnt remains of a hose from the Pre-Roman Iron Age at Nørre Tranders, Aalborg. I *Iron Age houses in flames. Testing house reconstructions at Lejre*, redigert av Marianne Rasmussen, s. 16–31. Lejre Historical-Archaeological Experimental Centre, Lejre.
- Olsen, Bjørnar
 2003 Material Culture after Text: Re-membering Things. *Norwegian Archaeological Review* 36(2):87–104.
- 2010 *In defense of things: archaeology and the ontology of objects*. Altamira Press, Lanham, Maryland.
- Omland, Atle
 2010 *Stewards and stakeholders of the archaeological record: archaeologists, folklore and burial mounds in Agder, Southern Norway*. BAR International Series 2153. Archaeopress, Oxford.
- Pilø, Lars
 2005 *Bosted - urgård – enkeltgård. En analyse av premissene i den norske bosetningshistoriske forskningstradisjon på bakgrunn av bebyggelsesarkeologisk feltarbeid på Hedemarken*. Oslo arkeologiske serie, nr. 3. Institutt for arkeologi, kunsthistorie og konservering, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Prescott, Christopher
 1991 Late Neolithic and Bronze Age Developments on the Periphery of Southern Scandinavia. *Norwegian Archaeological Review* 24(1):35–48.
- 1995a Aspects of Early Pastoralism in Sogn, Norway. *Acta Archaeologica* 66:163–190.
- 1995b *From Stone Age to Iron Age: a study from Sogn, western Norway*. BAR international series, vol. 603. Tempus reparatum, Archaeological and Historical Associates Limited, Oxford.
- 1999 Long-term patterns of non-agrarian exploitation in southern Norwegian highlands. I *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4–7 1998*, redigert av Charlotte Fabech og Jytte Ringtved, s. 213–223. Jutland Archaeological Society, Aarhus.
- Randers, Kjersti og Mons Kvamme
 1992 *Breheimen-undersøkelsene 1982–1984. 2: Stølsområdene*. Arkeologiske rapporter, vol. 15. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Rasmussen, A. K.
 1968 En byhøj i Thyland. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1968*:137–144.
- Robin, Cynthia og Nan A. Rothschild
 2002 Archaeological ethnographies: Social dynamics of outdoor space. *Journal of Social Archaeology* 2(2):159–172.
- Shetelig, Haakon
 1912 *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergens museums skrifter. Ny række, bind II, nr I. Bergen museum, Bergen.
- Skre, Dagfinn
 1997 Haug og grav. Hva betyr gravhaugene? I *Middelalderens symboler*, redigert av Ann Christenson, Else Mundal og Ingvild Øye, s. 37–49. Kulturtekster, bind 11. Senter for europeiske kulturstudier, Bergen.
- Skrede, Marit Anita
 2005 Shieldings and landscape in western Norway: Research traditions and recent trends. I «*Utmark*». *The outfield as industry and ideology in the Iron Age and the Middle Ages*, redigert av Ingunn

- Holm, Sonja Innselset og Ingvild Øye, s. 31–51. UBAS international, vol. 1. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Slomann, Wenche
1956 Folkevandringstiden i Norge: spredte trekk og enkelte problemer. *Stavanger museums årbok 1955*:63–82.
- Soma, Rune
2007 Haugbrott og herskermakt: om gravrøveri som ritual. Upublisert mastergradsavhandling i vikingtid og nordisk middelalder, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Solberg, Bergljot
2003 *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen akademisk forlag, Oslo.
- Stylegar, Frans-Arne
2006 Store-Dal - en studie i horisontalstratigrafi. I *Lik og ulik. Tilnærminger til variasjon i gravskikk*, redigert av Terje Østigård, s. 159–170. UBAS Nordisk, vol. 2. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- 2014 *Seil, sau og ødegårder*. Elektronisk dokument, <http://arkeologi.blogspot.no/2014/02/seil-sau-og-degarder.html>, besøkt 15. juni 2014.
- Tringham, Ruth
1995 Archaeological houses, households, housework and the home. I *The Home: Words, interpretations, meanings, and environments*, redigert av David N. Benjamin, David Stea og David Saile, s. 79–107. Avebury, Aldershot.
- Valum, Maria Spitalen
2011 Med forfedre som beskytter. Husoffer på Lista i senneolitikum og bronsealder. *Primitive tider* 13:73–89.
- Widgren, Mats
2000 Att skriva agrarhistoria med landskapet som källa - kring två kapitel i jordbrukets första fem-tusen år. I *Norges landbrukshistorie til år 2000. Sosiale endringer i bondesamfunnet. Rapport fra programseminar 15.-16. oktober 1999, Bergen*, redigert av Reidar Almås og Brynjulv Gjerdåker, s. 39–48. Rapport 7/00. Senter for bygdeforskning, Bergen.
- Webmoor, Timothy og Christopher L. Witmore
2008 Things Are Us! A Commentary on Human/Things Relations under the Banner of a 'Social' Archaeology. *Norwegian Archaeological Review* 41(1):53–70.
- Østigård, Terje
2007 *Transformatøren: ildens mester i jernalderen. Rituelle spesialister i bronse- og jernalderen II*. GOTARC Serie C, Arkeologiska Skrifter, nr. 65. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Göteborgs universitet, Göteborg.

Georadarundersøkelse på Værne:

Bygningslevninger som ikke kan sees, men likevel fornemmes

Noen få kilometer sør for Moss i Østfold står en ruin som i liten grad er i stand til å formidle omfanget av det store bygningskomplekset den en gang tilhørte. De andre levningene er enten fjernet eller befinner seg som tildekte og forseglede kilder under hagen utenfor Værne klostrets hovedgård og i det omliggende landskapet. Ruinen inngår i stedet som et pittoresk element i en velholdt hage fra 1800-tallet, som sammen med nærliggende bygninger representerer en senere tid enn det denne artikkelen skal fokusere på. Ruinen har angivelig vært en del av en middelalderkirke. Kirken har vært én av flere bygninger og konstruksjoner som sammen utgjorde et johannitteranlegg, det eneste i sitt slag her i landet, bedre kjent som Værne kloster.

I denne artikkelen er temaet først og fremst levningene som ikke kan sees, men likevel fornemmes ved hjelp av moderne teknologi, nemlig georadar (figur 1). Det er en undersøkelsesmetode som i økende grad blir benyttet i Norge (Gustavsen og Starnes 2012:87–89), men som aldri kan erstatte utgravningsarkeologiens tilgjengeliggjøring av et materiale. Likevel har en georadarundersøkelse fra 2009 frembrakt et svært interessant materiale fra Værne. I det følgende skal noe av feltarbeidet og metodens tekniske aspekter presenteres. Deretter tolkes resultatet i form av et digitalt grunnplan og jamføres med et sammenlignbart materiale. Den videre diskusjonen tar opp et sentralt tema i tolkningen, nemlig johannitteranleggets spesielle sammensetning og funksjon, ofte sett i sammenheng med religiøse ordenshus, men som likevel ikke var kloster.

Om Værne

Værne, opprinnelig Varna, ligger i Rygge kommune i Østfold, omtrent 1,2 km fra kystlinjen (figur 2). Området har en høy konsentrasjon av forhistoriske kulturminner, særlig i form av gravrøyser. Like ved gården finner vi dessuten Huseby, et navn som kan antyde en tidligere kongsgårdsgrunn (Gunnes 1997:35; Steinnes 1955:1–11, 14). Snorre Sturlasson forteller i Ynglingesagaen om Skjold, en trolldomskyndig småkonge på Værne som felte kong Øystein Halvdansson en gang på 700-tallet (Sturlasson 1979:45). En reell kongelig tilknytning til johannitteranlegget på Værne finner vi imidlertid langt senere, og stiftergjerningen har vært tillagt en rekke konger (bl.a. Magnus Erlingsson og Sverre Sigurdsson) ut fra ulike argumentasjoner. Det som virker klart, er at ordenshuset på Værne må ha vært anlagt en gang etter 1170, da Antvorskov i Danmark antas å ha blitt opprettet som det første johannitterhuset i Skandinavia. Antvorskov fungerte som det overordnede administrative senteret for de øvrige 13 johannitterhusene i ordensprovinsen Dacia, som omfattet de tre skandina-

Figur 1. Georadarundersøkelse i hageanlegget utenfor Værne kloster gård med hovedbygningen i bakgrunnen. Foto: Lise-Marie Bye Johansen, NIKU.

viske landene, samt som møtested for provinskapitlene (Svandal 2004:19–20). Mens det ble etablert totalt åtte johannitterhus i Danmark og fem i Sverige, er Værne det eneste kjente huset i Norge.

Johannitterordenen hadde sin utbredelse i Europa samt i det østlige middelhavsområdet og Levanten. Ordenen ble opprettet på slutten av 1000-tallet med det formål å ta seg av syke og trengende pilegrimer i Det hellige land. Både idealet og opphavet har sitt utspring i et hospital for pilegrimer i Jerusalem som eksisterte allerede før det første korstoget startet i 1099. Trolig i kjølvannet av militariseringen av Tempelridderordenen utviklet også johannitterne en militær rolle, og på 1160-tallet skal ordenen ha fått definert sin funksjonelle dualitet, som innebar å ha omsorg for de syke og samtidig forsvare dem med våpen (Riley-Smith 1999:19–39). Parallelt med dette overtok ordenen eksisterende borganlegg, samtidig som den bygde nye i byer og mer landlige lokaliteter i Det hellige land. Noen av dem skulle bli blant de mest formidable byggverkene vi kjenner til fra middelalderen, slik som Crac des Chevaliers og Margat i dagens Syria. I forbindelse med borganleggene sees også en annen side ved johannitterne, nemlig innkreving av tributt, plyndringer og militære felttog (Kennedy 1995:145–148). Johannitteranleggene i Europa står imidlertid i sterk kontrast til dette, med et langt mindre militært preg og med en økonomisk rolle som var av stor betydning for finansieringen av virksomhetene i øst.

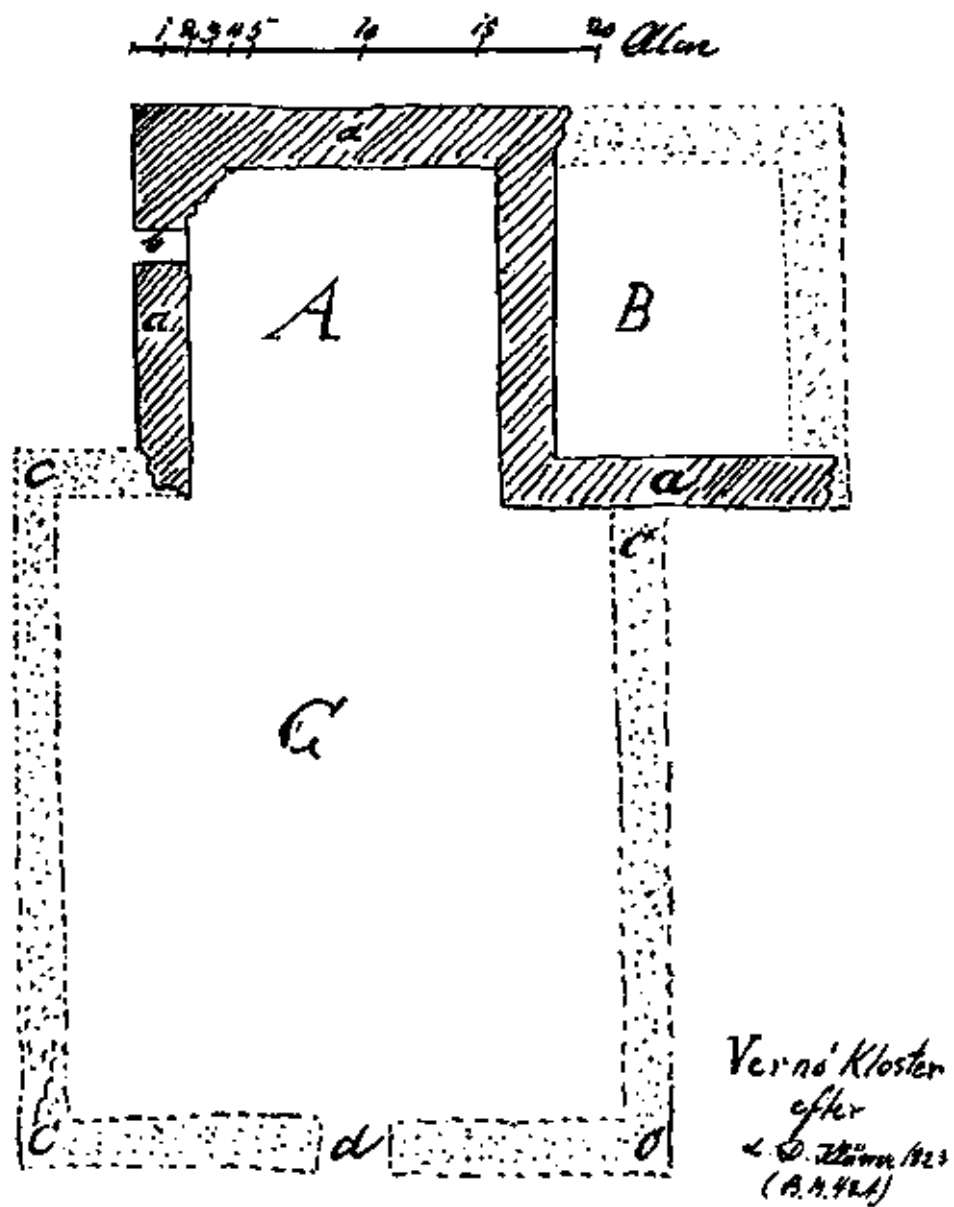
For Værnes del er forholdet til den norske kongemakten særlig fremtredende i de skriftlige kildene. Den tidligste henvisningen til johannitterne på Værne stammer nemlig fra *Hirdskråen* (hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn), og påpeker en viktig

Figur 2. Kart over Værne kloster, Rygge kommune, Østfold. Kartgrunnlag: Statens kartverk, Geovekst.

funksjon og tradisjon ved ordenshuset. Der opplyses det at «Det er gammel sed og skikk blant birkebeinerne at både hirdmenn og gjester skal gi tiende av lønna si, og at den skipes i tre deler [...]», hvorav «[...] den tredje går til hospitalet i Varna» (Hirdskråen 2000:97). Etableringstidspunktet knyttes altså til opprinnelsen av denne birkebeinerskikken som man lenge har antatt stammet fra Sverre Sigurdssons tid (regjeringstid 1184–1202). Historikere som Erik Gunnes og Tore Nyberg har imidlertid ment at grunnleggelsen og tradisjonen kan knyttes til Sverres rival Magnus Erlingsson (regjeringstid 1161–1184), (Gunnnes 1997:37–38; Nyberg 2000). Hva praksisen med hirdmennenes donasjoner til Værne angår, må denne sees i forhold til en viktig funksjon ved anlegget, nemlig som hirdprovent. Med det menes et sted for veldedighet, behandling av og omsorg for hirdmenn som hadde trukket seg tilbake fra aktiv tjeneste. De ble altså ikke medlemmer av Johannitterordenen, men kunne ha opphold på Værne, som en del av disse midlene bekostet, mens en annen del gikk til sjelmesse for avdøde hirdmenn (Reitzel-Nielsen 1984:197).

Ifølge Gunnnes (1997:38) kan hospitalfunksjonen ha opphørt i 1308 i forbindelse med Håkon Vs planer om et nytt hospital ved Mariakirken i Oslo: «[...] der skulle fattige og vanføre av hirden sønnafjells få kost og losji». På dette tidspunkt var kongen og johannitterne i konflikt med hverandre, og godset på Værne ble følgelig beslaglagt, og ordensbrødene fordrevet til Danmark. Imidlertid ble godset tilbakeført kort tid etter kongens død i 1319, og johannitternes videre virksomhet på Værne varte helt frem til godset ble konfiskert i 1532 (Gunnnes 1997:38–39; Lunde 1987:92). Under den nordiske sjuårskrigen ble flere av bygningene ødelagt av svenske styrker omkring år 1570, og noe av bygningssteinen skal ha blitt

Figur 3. Klüvers plantegning fra 1823. Riksantikvarens arkiv.

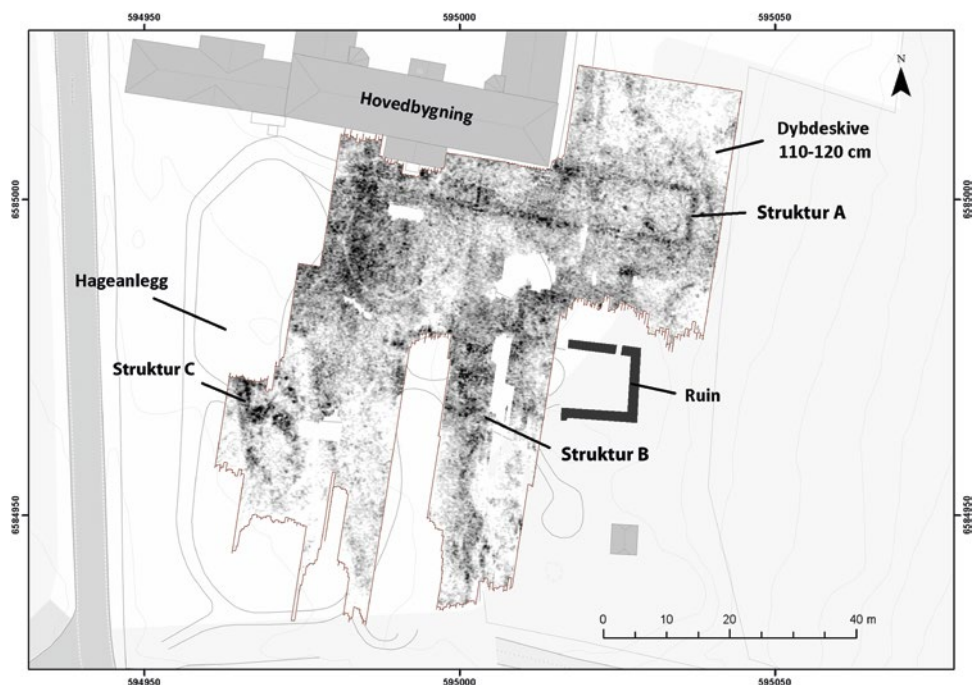
gjenbrukt i en gjenoppbygging av Fredrikstad kirke i 1581 (Christie og Christie 1959:268; Sundt-Ohlsen 1959:10). Værne gård var lensherreresidens i perioden 1532–1661, etterfulgt av en amtsmannperiode 1661–1671. Formen til den trefløyede hovedbygningen som står i dag, kan følges tilbake til perioden 1680–1686 (med eventuelt eldre deler) da oberst Christian Wind og hans frue Anna Margrethe Lange drev gården. Dagens bygning kan imidlertid også inneholde deler fra lensherre- og amtmannsperioden, og borggården mellom fløyene skal ha vært brolagt med tegl fra kirkeruinen (Hvinden-Haug 2008:390–391).

Interessen for johannitterne på Værne ble vekket til live på 1800-tallet, da antikvar Lorentz Dietrich Klüwer i 1823 dokumenterte en murlevning som ble ansett å stamme fra en kirke (figur 3). Noe senere presenterte historiker Chr. C.A. Lange ordenshistorikken ut fra skriftlige kilder i «De Norske Klosters Historie i Middelalderen» (Lange 1856:461–472). Hva Klüwers ruin angår, er den i dag den eneste synlige levning, med en døråpning i nord og rett avslutning i øst. Klüwer forsøkte også å tolke resten av den angivelige kirken, med et større skip i vest og et rom sør for koret, noe som vil bli diskutert senere. I nyere tid har det også vært påvist en ytterligere bygningsrest like under overflaten lenger nord: «Denne ligger lengst i N og i fortsettelse av hovedbygningens lengderetning som er øst-vest. Dens utstrekning er i dag vanskelig å fastslå.» (Riksantikvarens arkiv 1974). Med disse opplysningene for hånd har man forstått at det måtte finnes seg noe mer under overflaten på Værne enn den angivelige kirkeruinen.

Georadarundersøkelsen – metode og teknologi

Bakgrunnen for undersøkelsen i 2009 var at eieren av gården over tid hadde erfart at det ved kraftige regnskyll oppsto hulrom og forsenkninger i gressplenen og langs grusgangene i hagen sør for hovedbygningen. For å planere grunnen og unngå snublehull ble det kontinuerlig fylt på med grus, uten at det hadde noen effekt. Riksantikvaren ble gjort oppmerksom på situasjonen, og på grunnlag av gårdens historie og de allerede kjente ruinene i hageanlegget ble det antatt at det kunne være bevarte konstruksjoner under bakken som skapte ujevnheter i markoverflaten. Georadar ble valgt som metode for å kartlegge og dokumentere eventuelle spor av eldre bebyggelse og arkeologiske konstruksjoner i grunnen. Georadarundersøkelsen ble følgelig gjennomført i løpet av fire klare dager i oktober samme år av arkeologer fra Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) og det svenske Riksantikvarieämbetet (RAÄ UV Teknik). Området som ble undersøkt, var ca. 3440 m², og besto i hovedsak av en gressplen med slyngede grusganger umiddelbart sør for gårdens hovedbygning og i området vest for ruinen. Et område øst for hovedbygningen og nord for korruinen ble også undersøkt (figur 4; Paasche og Trinks 2012).

En georadar fungerer slik at høyfrekvente elektromagnetiske signaler sendes ned i undergrunnen fra en senderantenne på markoverflaten. Der signalene treffer en overgang mellom to typer materiale med forskjellige fysiske eller kjemiske egenskaper, for eksempel ved et lagskille eller en struktur, vil noe av signalenes energi reflekteres tilbake til overflaten og registreres av instrumentet på overflaten. Ved å måle tiden det tar fra signalet sendes ut, til refleksjonen registreres av instrumentet, kan man beregne dybden fra markoverflaten ned til strukturen. Styrken i retursignalet vil også kunne gi en indikasjon på typen materiale som påtreffes (Conyers 2004:25). Dersom signalet er markant forskjellig fra verdiene i nærheten, vil det avtegnes som et avvik i datasettet, en såkalt anomali. Undersøkelser ved hjelp av denne

Figur 4. Dybdeskive fra 110–120 cm. Kartgrunnlag: Statens kartverk, Geovekst.

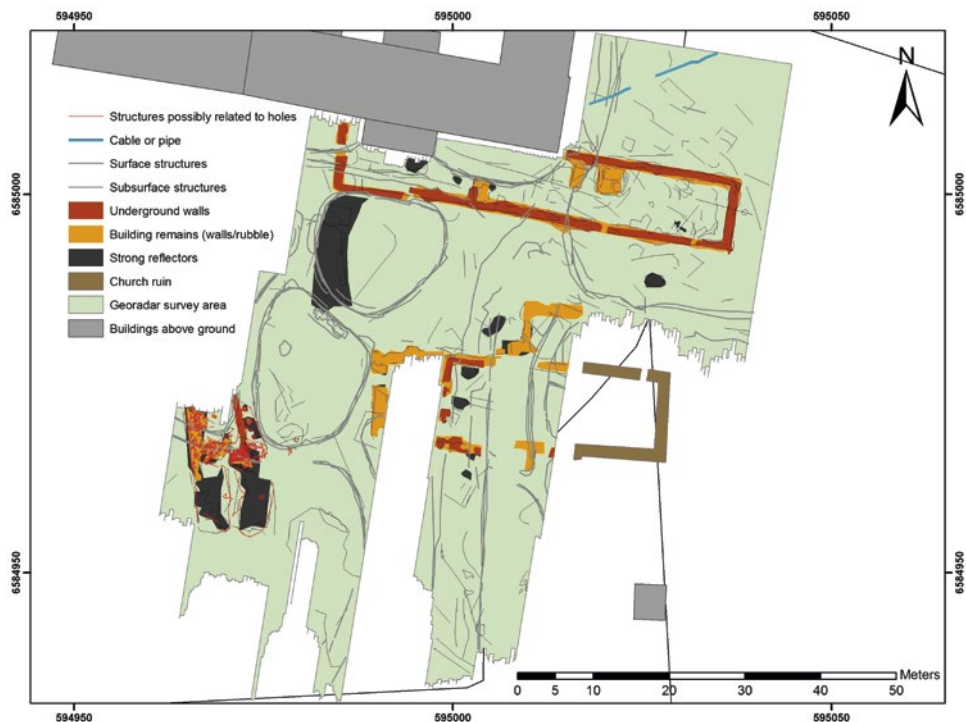
type radarsystemer gjennomføres ved at man fører en radarantenne langs linjer som er etablert over undersøkelsesområdet. Instrumentet tar målinger i bestemte intervaller langs denne linjen, og således bygges det opp en digital profil gjennom jordsmonnet. Ved å måle flere slike profiler ved siden av hverandre kan man bygge opp et tredimensjonalt datasett som kan deles horisontalt i såkalte dybdeskiver, der man ser anomaliene i plan (Conyers 2004:148). Kraftige refleksjoner av georadarsignalene, forårsaket av eksempelvis murverk, fremstår i dybdeskivene som mørkegrå eller svarte anomalier, mens lysere anomalier representerer områder med lavere refleksivitet i forhold til omgivelsene, som for eksempel grøper eller grøfter.

Resultater – tolkninger av strukturer

Hageanlegget som ble anlagt sør for hovedhuset på midten av 1800-tallet, kan spores i de øverste delene av datasettet i form av rotsystemer etter trær og en antatt fontenebase like sør for hovedhusets inngangsparti. Det har imidlertid også vært mulig å identifisere anomalier som kan tolkes som eldre bygningslevninger. Av dem er det særlig tre som skiller seg ut, og som i det følgende blir kalt A, B og C (se figur 4 og 5).

Struktur A – stor rektangulær bygningskonstruksjon

Den største og kanskje mest overraskende strukturen ligger lengst nord i undersøkelsesfeltet, øst for hovedhusets sørøstre hjørne og ca. 30 cm under dagens bakkenivå¹. Formen er klart rektangulær. Den er ca. 53 m lang og ca. 10 m bred. Dimensjonene er formidable.

Figur 5. Tolkning av georadarresultatene som ble utført i 2009 (se Paasche og Trinks 2012).

Undersøkelsen viser også indre strukturer som kan tolkes som en indre rominndeling i form av to tverrmurer. Ut fra det er det mulig å rekonstruere et grunnplan som viser to siderom og et midtrom som står mer eller mindre symmetrisk i forhold til en midttakse. Et interessant kronologisk forhold angår plasseringen i forhold til dagens hovedhus, da dette synes å være reist på halvparten på strukturens nordmur. Altså har man brukt levningene som fundament eller grunnmur for en del av hovedhuset. Ettersom bygningshistorikken for hovedhuset kan følges tilbake til 1600-tallet, må strukturen i nord være eldre enn hovedhuset og etter all sannsynlighet stamme fra middelalderen.

Struktur B – en kirke

Omtrent 20 m sør for struktur A ble det ved ca. 40 cm under bakkenivå påvist flere bruddstykker av lineære anomalier i forlengelsen av ruinen over bakkenivå. De har et lite avvik fra øst-vest, og dermed også et mindre avvik fra struktur A. Det antas imidlertid at de samlet utgjør en del av et større anlegg. Anomaliene danner to parallelle linjer med ca. 13 m avstand, og strekker seg vestover i ca. 18 m lengde fra ruinens vestre del. I vest ender de i en tverrgående anomali, og synes å danne en sammenhengende rektangulær struktur. En tilsvarende avslutning kan spores ca. 10 m lenger vest. Nord for denne strukturen kan det ved ca. 70 cm dybde spores en lineær anomali som strekker seg ca. 7,5 m nordover fra den nordligste av de to parallelle anomaliene, og herfra ca. 7,5 m mot øst.

Hva selve ruinen angår, er bygningsmaterialet bruddstein, og i nordmuren står en døråpning som trolig har hatt teglsteinsinnfatning. I området ellers ligger det en del løs teglstein med middelalderformat, som trolig stammer fra denne bygningen. Nord- og sørmurens videre utstrekning samt avgrensningen i vest er ukjent. På ruinens sørside ligger en gjengrodd haug, hvor man bl.a. kan se steiner. De synlige levningene stemmer godt overens med Klüwers grunnplan fra 1823. Imidlertid skal vi se at Klüwers forsøk på å rekonstruere resten av kirken med et bredere skip i vest stemmer dårlig med våre resultater. Det samme gjelder hele bygningens avgrensning i vest. Klüwers mur, som fortsetter mot sør, var ikke synlig ved befaringen på grunn av den gjengrodde haugen som ligger her. Det er derimot rester etter en mur på nordsiden, som fortsetter i forlengelsen og i flukt med korets østmur. Altså ser det ut til å ha vært sidebygninger på hver side av kirkekoret. Eventuelt har disse vært bygget til ruinen i nyere tid, men det virker lite sannsynlig.

Under en mindre arkeologisk undersøkelse i 2008 av Christer Carlsson og Mona Buckholm Vattekar ble det observert at: «Ett skaft till en velvpelare sticker i dag upp ur marken i kyrkans östra del.» (Carlsson 2008:200). Carlsson bemerker videre at: «Detta skaft ger med sina grova dimensjoner snarare ett romanskt intryck än ett gotiskt intryck och möjligtvis kan detta komma från en äldre kyrka på plassen» (Carlsson 2008:200). Han påpeker også muligheten for spor etter et mindre, romansk kapell i området, og at andre johannitteranlegg som ble grunnlagt på 1100-tallet og tidlig på 1200-tallet, har hatt et mindre, romansk kapell som sin første «klosterkyrka» (Carlsson 2008:200–201). I den sammenheng er det verdt å nevne at tegl som byggemateriale ble introdusert i Norge ved midten av 1200-tallet under Håkon Håkonsson (Ekroll 1997:69). Det finnes også opplysninger om at det skal ha blitt funnet tegl fra en hvelvribbe i tilknytning til ruinen, tolket som at det har stått en kirke med gotiske hvelv der (Vattekar 2008:12).

Å se for seg ruinen som en kirke kun ut fra de synlige levningene og en øst-vest-orientering er mulig men ikke entydig, da det like gjerne kan ha vært rester av en annen type bygning. Som nevnt stemmer heller ikke Klüwers tolkning videre mot vest. Imidlertid er det andre argumenter for at ruinen stammer fra en kirke når man sammenstiller den med struktur B fra georadarundersøkelsen. Sammen utgjør dette et grunnplan av en bygning med rektangulær form, omtrent 39 m lang og 13 m bred. Plasseringsmessig passer strukturen godt inn som en av hovedbygningene omkring en sentral gårdsplass og med en annen bygningskonstruksjon på nordsiden i form av struktur A.

Selve utformingen har fellestrekk med flere klosterkirker i Norge samt med johannitteranlegg i Norden, hvor skipene og korene i de enkelte kirkene har vært like brede². I tillegg viser georadarundersøkelsen at bygningen har hatt tilbygg eller vært koblet til andre bygninger. På nordsiden står en struktur i tilknytning til nordre langmur i form av en vinkel. På grunn av trær i dette området har det ikke vært mulig å følge fortsettelsen av denne strukturen, men dens plassering passer ut fra andre kirker som et kapell bygget til en kirke på nordsiden, eventuelt et våpenhus (KLMN VIII 1963:246–247; KLMN XIX 1975:516–521; Rodwell 2012:80–81). I tillegg er det sannsynlig at det har stått en bygningskonstruksjon på nordsiden ut fra døråpningen i ruinen, som for eksempel et sakristi.³ Klüwers mur på sørsiden (se figur 3, mur merket «a» ved et tenkt rom «B») kan også tyde på en fortsettelse til et rom her. To parallellstilte rom på hver side av kirkekoret i henhold til Klüwers og Carlssons rekonstruksjoner er en mulighet, men det kan ikke sies med sikkerhet ut fra det eksisterende

grunnlaget. I datasettet sees dessuten en sannsynlig mur på tvers av bygningen som avgrenser et eget rom i vest, som for en eventuell forhall ved siden av kirkeskipet.

Struktur C – en kjeller?

I den vestre delen av undersøkelsesområdet, sør for hovedhuset, er det påvist en rekke kraftige reflekterende anomalier ved ca. 90 cm dybde. De sammenfaller med området hvor det ble observert forsenkninger i hagen, og de omtales heretter som struktur C. Anomaliene er orientert omtrent nordvest–sørøst, og avviker altså markant fra de øvrige strukturene innenfor området. I sør har strukturen rett avslutning, mens den i nord fortsetter videre, uvisst hvor langt. Anomaliene er nokså smale i de øvre delene av datasettene, men bredden øker til ca. 3,5 m, før de synes å smelte i hverandre til å danne en ca. 17 m lang og 10 m bred sammenhengende flate ved ca. 170 cm dybde. På de ulike dybdeintervallene ned mot dette nivået er det mulig å se strukturens inndeling i form av det som kan tolkes som to parallelle langmurer. I tillegg kan det virke som det går en tverrmur som viser en inndeling i to rom. Anomaliens reflekterende egenskaper er nok en gang tatt til inntekt for at de representerer rester av murverk. Det faktum at de i de nederste dybdeskivene ser ut til å danne en sammenhengende flate, kan bety at det her befinner seg et kompakt materiale, men hvorvidt det består av sammenrast stein eller tegl, eller er en intensjonelt opprettet flate, slik som et steinlagt gulv, er usikkert.

Struktur Cs orienteringsavvik i forhold til de to øvrige strukturene gjør at den virker noe løsrevet med tanke på en sluttet forbindelse til andre bygninger omkring en gårdsplass. Carlssons teori om at det her har ligget en gjenfylt dam eller et vannhull (Carlsson 2008:204), blir vanskelig å underbygge da strukturen synes å ha rette vertikale sider i de øvre dybdeskivene. I tillegg følger en vinkelrett struktur (mulig tverrmur) på tvers, noe som passer dårlig med denne tolkningen. En konstruksjon med orienteringsavvik i 1600-tallets hage ville også passet dårlig inn i forhold til en hovedakse fra hovedbygningen, som var et viktig prinsipp på denne tiden (Hvinden-Haug 2008:118–120). Strukturen tolkes i stedet som en bygningslevning, enten en underetasje eller en kjeller med minst to rom. Denne bygningen har trolig stått isolert fra de to øvrige strukturene. Selv om vi ikke har hele grunnplanet med videre utstrekning mot nord, kan breddedimensjonen lett gi inntrykk av en mindre bygning. Til sammenligning kan man imidlertid nevne den ytre vestfløyen til Halsnøy kloster i Sunnhordland. Dagens synlige levninger viser der at til tross for et breddemål på kun 6–7 m har fløyen vært hele 60 m lang (Lunde 1987:107). Struktur C kan altså ha langt større lengde enn det som vises på figur 5.

Andre strukturer

Det er viktig å bemerke at dette ikke er de eneste strukturene som inngår i undersøkelsesområdet på Værne. Andre strukturer i datasettet er imidlertid langt vanskeligere å identifisere som bygninger eller andre gjenkjennelige konstruksjoner. Blant annet fremtrer omtrent 5 m sør for struktur A og 12 m nord for den synlige ruinen en avlang, oval anomali med runde kanter som måler ca. 2,5 m i øst-vestlig retning og ca. 1,4 m i nord-sørlig retning. Den opptrer ved ca. 40 cm dybde, og kan spores til ca. 130 cm dybde i datasettene. Det er ikke klart hva den representerer, men det skal ikke utelukkes at den utgjør en konstruksjon som forbinder struktur A og struktur B. Like sør for det sørvestre hjørnet av struktur A er det ved ca. 100 cm dybde påvist en stor, lineær anomali. Den måler ca. 15,5 m i lengde og ca. 4 m i

bredde, og er orientert nord–sør. Den kan spores i datasettene ned til ca. 170 cm dybde før den viskes ut. På grunn av dens reflekterende egenskaper representerer den et kompakt materiale, men det er ikke mulig å gi den en mer spesifikk tolkning ut fra dens form. Dens beliggenhet i det vertikale og horisontale planet tilsier at den har en eller annen tilknytning til struktur A. Tolkingsforslaget om en korsgang har lite for seg fordi johannitteranlegg generelt sett manglet det, i motsetning til klosterordnernes planløsninger (Gilchrist 1995:75). I tillegg skulle man forvente vinkelrette fortsettelser fra den i form av en firkant. I et større planmessig perspektiv synes strukturen i stedet å avgrense området mot vest, slik at den åpner muligheten for et tun mellom denne, struktur A og struktur B.

Tatt i betraktning at undersøkelsen i 2009 kun tok for seg et avgrenset område, burde det være et potensial for ytterligere spor og kompletterende levninger utenfor dette. De nevnte strukturer mellom kirken og bygningen i nord kan ikke sikkert identifiseres som konkrete bygningskonstruksjoner. Skulle de være samtidige med middelalderanlegget, kan vi her snakke om noe som har forbundet struktur A og struktur B som et sluttet anlegg. Vårt grunnlag gir en mulig indikasjon på det, men ikke entydige holdepunkter.

Værne – ordenshus, men ikke kloster

Georadarundersøkelsen på Værne viser isolert sett strukturer som kan gjenkjennes og tentativt identifiseres som bygningsrester og -konstruksjoner. I et tolkningsperspektiv er det imidlertid viktig å forstå hvilken større bygningsmessig helhet strukturene har inngått i. For i vår sammenheng dreier det seg om hvilken type anlegg som faktisk har stått på Værne, og som følgelig setter rammene for en utvidet tolkning.

For å kunne utarbeide et tolkningsgrunnlag er det viktig å påpeke at nyere tids navn og populære begreper ikke tilsier at den opprinnelige historien de angivelig knyttes til, er riktig. I oversiktsverk over klosteranlegg i Norge finner man lokaliteten angitt som «Værne kloster». Værne er altså listet opp sammen med 30 andre kjente anlegg fra middelalderens Norge, alle omtalt som klostre (Lunde 1987:92). At navnet «Værne» sammen med tilnavnet «kloster» i større forstand er blitt etablert, ser vi også ut fra andre sammenhenger, så som stedsnavn, gårdsnavn og navn på kulturminnelokaliteten. I tillegg vil den som reiser til Værne, finne «Klosterveien» sørøst for ruinområdet, mens litteraturen har mer spesifikke henvisninger til «klosterkirken» eller i sammenheng med ordensbevegelsen opplysninger om at det var et «johannitterkloster» (Imsen 2000:179; Lunde 1987:92). Historikeren Christian C.A. Lange brukte flere begreper, men også kloster og hospital (Lange 1856:38)⁴. Klosternavnet eller -tilnavnet er altså forlenget blitt vedtatt, rotfestet og benyttet i så stor grad at populære oppfatninger av det middelalderske Værne, opprinnelig kalt «Varna», feilaktig kan gi assosiasjoner til et firfløyet klosteranlegg bebodd av hetteklede munkere. En avklaring av begrepsinnholdet er derfor nødvendig hvis man i et større perspektiv skal forsøke å tolke strukturene som ble påvist i 2009.

Selv om navnet Værne kloster altså har en lang historikk, er det også blitt påpekt at tilnavnet ikke medfører riktighet når det gjelder dem som var tilknyttet ordenshuset, deres idealer og livsførsel, samt anleggets funksjon og utforming. Historikeren Trond Svandal tar opp ulike navn og betegnelser på Værne i forhold til ordenshusets nivå innfor ordenshierarkiet. I hans begrepsavklaring vises det til «kommende» for et område med tilhørende eieendommer, administrasjon samt rettigheter som var tilknyttet et johannitterhus. I sentrum av

det befant selve «ordenshuset» seg. Av ordenen kunne det også kalles for «hospital» etter det opprinnelige hospitalet anlagt i Jerusalem, uten at det nødvendigvis innebar tradisjonelle hospitalfunksjoner (Svandal 2004:3). Med dette understreker han at johannitterhusene ikke var klostre. Til tross for at johannitterne som religiøst ordenssamfunn hadde enkelte fellestrekk med munkeordenene, skilte de seg ut ved å være en ridderorden med sin egen ordenspropaganda, innsamling av midler til å drifte ordensvirksomhet samt rekruttering (Svandal 2004:3–4, 2006:2–4). Om ordenshusets sammensetning og funksjon skriver Svandal at det: «[...] besto av en gruppe bygninger [...] som skulle tjene som bolig for ordensbrødrene og være forvaltningssentrum for kommanden». Johannitterhus kunne ofte ha eksistert i form av ordinære gårder, men da med eget kapell samt ordensprest og ordensbrødre. Hospitalfunksjonen ved et johannitterhus kunne variere fra sted til sted, og det fulgte ikke nødvendigvis automatisk med et eventuelt hospitalnavn (Svandal 2004:3). En hospitalfunksjon innebar i middelalderen både sykestuer for de lidende (i blant spesialisert for spedalske), herberge for pilegrimer og reisende, samt fattighus. Spesialiserte hospitaler, utelukkende med helsetjenester, er et nyere tids konsept (Gilchrist 1995:8–9).

Ut fra det må vi altså regne med at det blant bygningene på Værne inngikk en kirke eller et kapell og kanskje et hospital. Til kirken ville det også ha fulgt en kirkegård hvor ordensbrødrene kunne gravlegges (Carlsson 2004:182). I tillegg kom altså bygninger tilknyttet de nevnte funksjonene bolig og administrasjon. Likevel er dette bygninger og funksjoner som også vil være å finne ved mange konvensjonelle klosteranlegg. Hva er det da som skiller et johannitterhus fra et kloster, og hvilken betydning har det for resultatene fra Værne?

Bygningsarrangement i henhold til ordensliv, ideal og lokale forhold

Man skulle tro at en så omfattende organisasjon som johannitterordenen, med utbredelse i mesteparten av Europa og i deler av Det hellige land, hadde utarbeidet retningslinjer eller prinsipper for hvordan de enkelte ordenshus skulle utformes, både med tanke på arkitektur og planløsning. En tilstrebelse mot standardplaner og arkitektoniske forbilder fremtrer nemlig hos etablerte ordener innen klostervesenet, hvor særlig cistercienserne skiller seg ut med klosteranlegg etter et strengt mønster (Ekroll 1997:37–38; Greene 1992:20; Hommedal 1999:152–155).

Arkeologen Alf Tore Hommedal har sett på hvordan regler og normer for klostervesenet, opprinnelig utarbeidet for kontinentale forhold, ble etterlevd av ordenssamfunn i Norge. Med utgangspunkt i ruinene etter ordenshusene har han vurdert plassering og utforming etter lokale forhold og byggetradisjoner kontra etablerte kontinentale normer (Hommedal 1999:149–151). Et interessant aspekt ved etterfølgelsen av de kontinentale normene er at det ved flere av klostrene har vært et visst kontrollelement. Hommedal viser til at cisterciensernes datterklostre gjerne ble regelmessig besøkt av abbeden fra moderklosteret, samt at tiggerordenenes anlegg ble visitert og kontrollert med jevne mellomrom, blant annet fordi de var store, internasjonale organisasjoner. Det har vært med på å prege deres regelmessigheter, og har særlig gjort seg gjeldende i grunnleggelsesfasen, da utenlandske erfaringer i større grad har vært utslagsgivende. Når det gjelder benediktinerne, var klostrene i større grad selvstendige i forhold til hverandre, men samtidig underordnet biskopenes jurisdiksjon, og derfor kanskje noe mer fleksible og tilpasset lokale forhold (Hommedal 1999:152, 154). Ut fra det tilgjengelige arkeologiske materialet har de største ordenene i Norge i stor

grad fulgt den typiske klosterplanen⁵. Samtidig kan lokale variasjoner og tilpasninger spores, blant annet ved overtakelser av kirkebygninger.

Hva gjelder johannitterordenen, påpeker Hommedal i likhet med Svandal at den ikke var pålagt å følge en mønsterplan (Hommedal 1999:154, 177–179). Påvirkning fra Danmark virker likevel sannsynlig, særlig med tanke på at flere av priorernes navn er danske (Sundt-Ohlsen 1959:4). Hvordan johannitternes liv og daglige aktiviteter ble regulert, er ikke kjent, men for ordenens ideologi og johannitternes livsførsel kjent fra forhold utenfor Norden, er det blitt fremhevet et visst innslag fra munkevesenet. Blant annet hadde brødrene hos johannitterne, i likhet med tempelridderne, Augustins regel som grunnlag, og det finner man igjen ved flere av klosterordenene. Brødrene skulle blant annet sverge et monastisk lignende løfte, ikle seg bestemte antrekk, delta ved tidebønner og følge et strengt kosthold. Samtidig ble det ikke stilt krav til sang eller individuell lesing (Gilchrist 1995:63–64). I lys av georadarundersøkelsen på Værne er det følgelig interessant å se hvorvidt rester av johannitternes anlegg i nabolandene kan gjenspeile ordenenes virksomheter, mulige fellestrekk samt eventuelle monastiske preg.

Komparativt materiale

Johannitteranlegg i prioratet Dacia

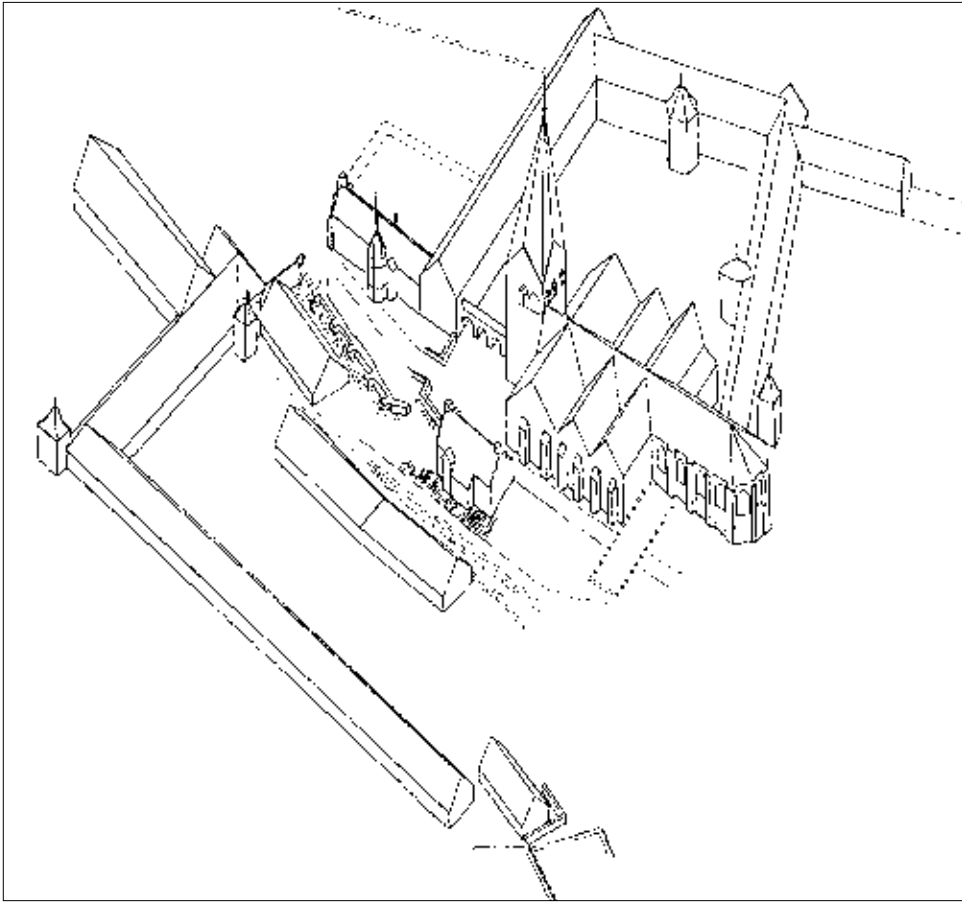
Som det første ordenshuset markerer Antvorskov også johannitternes nordiske opprinnelse, med grunnleggelse trolig omkring år 1170. Det skulle bli hovedsetet for prioratet Dacia, som ble opprettet på midten av 1200-tallet, og som også ordenshus i Sverige og Norge ble organisert under. Før det lå nordiske ordenshus under det tyske prioratet (Svandal 2004:23–24). Noe stifterbrev for Antvorskov er ikke bevart, men medvirkning fra den danske erkebiskop Eskil samt særskilte skatteprivilegier tildelt av kong Valdemar den store fremgår av det skriftlige materialet. Hvem som sto bak etableringen av johannitterhus i Sverige og Norge, er i mindre grad belagt, men det antas at de første ordensbrødrene kom fra eller hadde tilknytning til Antvorskov. For det eneste norske ordenshuset har grunnleggelsen tradisjonelt vært knyttet til Sverre Sigurdsson (1177–1202)⁶. Imidlertid er det blitt stilt spørsmål om Sverre som opprørskonge kunne tatt dette initiativet, og om ikke en grunnleggelse av den forrige kongen og rivalen Magnus Erlingsson virker mer sannsynlig. I Sverige overtok johannitterne Tuna kirke i Eskilstuna, St. Eskils gravkirke, trolig på 1170-tallet. Biskop Vilhelm av Strängnäs skal da ha gitt kirken til ordenen, med godkjenning av både erkebiskop Stefan, kong Knut Eriksson samt jarl Birger Brosa. Dette ble johannitternes første hus og selve hovedhuset i Sverige (Nyberg 1981:196–198, 2000:227–229).

De øvrige ordenshusenes etablering kom i de etterfølgende århundrene. Med Köpings etablering i 1459 var det blitt etablert totalt 14 johannitterhus i Dacia. Et trekk som går igjen, synes å være at johannitterordenens dualitet innen både korstogsideologi og det monastiske idealet appellerte så vel til kirkemakten som til konger og adel. Nyberg påpeker at gjennom støtten til johannitterne kunne både konge- og kirkemakten i Norden få høy anseelse hos paven og i Europa for øvrig, hvor ordenen sammen med tempelridderne var blitt svært mektig. Pengeinnsamling i form av tigging og almisse synes å ha utgått fra ordenshusene til Antvorskov, hvilket medførte flere kontroverser da dette skjedde på tvers av biskopenes jurisdiksjons- og myndighetsområde (Nyberg 1981:199–200, 211, 2000:229–230).

I Danmark er det blitt påpekt en stor variasjon i anleggenes størrelse, samt at det er vanskelig å snakke om særskilte fellestrekk. Beliggenheten har likevel i hovedsak vært i utkanten av byer med tilknytning til større befolkingskonsentrasjoner, samtidig som ordenene har hatt en forbindelse til godsdrift på landet. En slik plassering i forhold til byer er også noe som går igjen hos johannitterne i Tyskland (Kristensen 2013:52, 80–82). Carlsson tar i sin avhandling fra 2008 opp den økonomiske utviklingen av de skandinaviske johannitteranleggene i perioden 1291–1536. I sin gjennomgang av samtlige 14 lokaliteter trekker han også frem enkelte hovedtrekk for flere av anleggene, med tolkning av både stående bygninger, dokumenterte levninger samt indikasjoner for eventuelle bygningsrester som kan ha eksistert (Carlsson 2008). Carlsson har, som Hommedal og Svandal, påpekt at johannitterne ikke hadde spesifikke regler for anleggenes utforming. For de større anleggene mener han likevel at man under senmiddelalderen kan se den klassiske klosterstrukturen med bygningsfløyer omkring en åpen gård, samt en del frittliggende bygninger som hospital, skoler, bolighus blant annet for inngivne, samt økonomibygninger. De mindre anleggene hevder han mangler én eller flere av disse bygningsenhetene (Carlsson 2008:182).

I et komparativt lys er Antvorskov interessant både som johannitterordenens største anlegg i Norden, med den største ordenskirken samt eksterne aktivitetsområder (figur 6). På 1580-tallet ble deler av anlegget ombygget til et slott av Fredrik II, noe som har gjort levningene utfordrende å tolke. Det som likevel fremgår, er at kirken har vært utgangspunktet for de tre andre fløyene, som sammen har omsluttet en gårds plass i form av et hovedanlegg. Utenfor dette hovedanlegget mot sør er det fremdeles ruiner synlige på et lavere terrengnivå, som ansees som et annet aktivitetsområde. En av dem viser imidlertid boligtrekk av høy standard med hypocaustanlegg (oppvarmingsystem) og latrine, og tolkningsforslag har omfattet både gjestehus og bolig for prioren. I tilknytning til dette på østsiden ligger også restene etter det som er blitt tolket som en kjøkkenbygning, blant annet med bakerovn (Carlsson 2008:184). Øst for kirketomten finnes restene av det som har vært forstått som en fiskedam fra middelalderen (Kristensen 2013:108, 263). Av dette sees en ytre og en indre gård i tillegg til det firefløyede hovedanlegget. Adkomsten skal ha skjedd i form av en vei eller trapper opp bakken mellom dem. Ytterligere levninger er blitt funnet sør og øst for hovedanlegget, i hovedsak tolket som økonomibygninger. Det er imidlertid vanskelig å få en eksakt oversikt over størrelsen på dette omfattende ordenshuset med dets omliggende aktivitetsområder (Carlsson 2008:185–187; Kristensen 2013:108).

I Odense står Nordens best bevarte johannitteranlegg, men også det er blitt ombygget i etterreformatorisk tid (figur 7). Mens Antvorskov har hatt et flerfløyet hovedanlegg med kirken integrert, har tidligere tolkninger sett en noe annen løsning i Odense. I dag inngår tre bygningsfløyer i Odense slott, med vinkelrett plassering på hverandre. De er blitt tolket som rester etter johannitternes hovedanlegg med en gårds plass i midten. Imidlertid inngår ikke kirken (St. Hans kirke) i dette, men står i stedet øst for hovedanlegget og er forbundet med en overdekket bro fra kirkens tårn, og skiller seg således fra de øvrige ordenshusene. For hovedanlegget finnes flere forslag til hvilke rom som kan forventes å ha inngått, hvorav flere gjenkjennes nettopp fra klosterordenene, som sovesal, møtesal, arbeidsrom med oppvarming og studieceller. Merkelig nok er det foreslått korsgang, til tross for at det ikke kjennes fra andre johannitterhus (Kristensen 2013:171–172). I et større perspektiv har man sett for seg en utvikling hvor johannitterne i Odense har fulgt mønsteret fra danske klostre i form av et kvadratisk lukket anlegg (Carlsson 2008:211). Noe av det er imidlertid blitt utfordret av

Figur 6. Rekonstruksjon av Antvorskov ombygget som slott. Imidlertid antas dette i hovedsak å gjenspeile johannitterhuset under middelalderen. Kirken med trebyggningsfløyer har utgjort hovedanlegget, mens to anlegg har ligget utenfor dette på et lavere terrengnivå i sør. Illustrasjon: Ganshorn, Jysk Arkæologisk Selskab.

flere fagfolk, blant annet av Hans Krongaard Kristensen (2008:171–172). Han ser muligheten for at hovedanlegget i stedet kan ha stått et annet sted, med tilknytning til kirken hvor koret har vært forbundet med en østfløy eller eventuelt flere bygninger på nordsiden som ikke er funnet. Han mener det virker mer sannsynlig enn at johannitterne skulle gå over en bro og gjennom kirkeskipet før de nådde koret. Det som tidligere er tolket som hovedanlegget, kan i stedet ha utgjort en indre gård med priorens bolig og boder for inngivne. Hospitalet sammen med en skole kunne ha utgjort ytterligere anlegg. Det interessante med Kristensens forslag er at mens synlige levninger har gitt grunnlag for et kvadratisk anlegg, ser han i stedet for seg hele tre bygningskomplekser (Carlsson 2008:213–214; Kristensen 2013:171–172).

Figur 7. Lokalteten for johannitterhuset i Odense. Sankt Hans kirke står til høyre med Odense slott øverst. De fire hvite fløyene stammer fra det opprinnelige ordenshuset, men er blitt ombygget etter reformasjonen. Foto: Hans Henrik Tolstrup, Jysk Arkæologisk Selskab.

Det eldste johannitterhuset i Sverige, Eskilstuna, er blitt påtruffet under utgravninger på 1900-tallet. Igjen er det heller snakk om et innblikk i en del av ordenshusets utforming enn en påvisning av dens fulle utstrekning. Her bygde Gustav Vasa et slott på 1500-tallet, hvilket har medført at man på lokaliteten har levninger etter to anlegg fra de respektive periodene. I tilknytning til johannitternes historie er ruinene etter en romansk steinkirke blitt funnet, tolket som den første kirke ordenen ble tildonert, i 1185. I en senere fase er den blitt erstattet av en langt større, gotisk kirke på samme sted, trolig en gang i løpet av 1400-tallet. I flukt med denne kirkens kor har det stått en bygning med kjeller, som er tolket som anleggets østfløy reist i samme fase. Vinkelrett på denne fløyen gjengir eldre dokumentasjon ytterligere murverk tolket som en sørflyøy, selv om de ikke er blitt videre undersøkt. Samlet danner dette bildet av nok et anlegg med bygningsfløyer omkring en midtre gårdsplass. Funn av dyrebein øst for kirken har åpnet muligheter for at det kan ha vært området for økonomibygninger eller en avfallsplass. Likedan kan rivningslag sør på lokaliteten indikere beliggenheten til mulige middelalderbygninger der (Carlsson 2008:193–200).

Mer generelt er noe av det som kjennetegner johannitterordenen, selve hospitalfunksjonen. De danske eksemplene kan vise til flere hospitalbygninger i bygningsarkeologisk forstand, som i Viborg og Odense. I begge tilfeller sto hospitalet som en mindre grunnmurt bygning med plassering nord for hovedkomplekset og kirkegården. For Viborgs vedkommende er det blitt funnet levninger av en teglmurt bygning som er blitt tolket slik. I Odense står hospitalbygningen fremdeles med rester fra 1400-tallet, men som senere ble ombygget

og forhøyet på 1600-tallet. Dimensjonene er 7,8 x 17 m. Opprinnelig hadde den én etasje og var parallelt orientert øst–vest i forhold til resten av anlegget og kirken. Til selve sykestuen skal det ha vært knyttet et kapell, men det er uvisst om det sto separat eller inngikk i hospitalbygningen. Antvorskov skal likedan ha hatt et helliggeisthus (hus for pleie av syke og fattige), også det trolig med sykestue og med kapell i den ene enden. Det er imidlertid uvisst hvor det lå. I Horsens skal johannitternes hospital ha stått som et steinhus sør for kirken på kirkegården. Ut fra disse eksemplene ser man at hospitalene gjerne var egne bygninger som ikke var direkte tilknyttet det indre hovedanlegget (Christensen 1988:110–111; Kristensen 2013:256–257, 402).

Oppsummering og diskusjon

Likhetstrekk og avvik, om gårdsplassens strukturerende midtpunkt

Eksempler på johannitterhus fra provinsen Dacia viser altså variasjoner i anleggenes planmessige utforming med tanke på bygningenes innbyrdes plassering og sammensetning. Ingen av anleggene var helt like. De eksemplifiserer langt på vei det som denne artikkelen har påpekt, nemlig at johannitterordenen ikke var pålagt å følge en idealplan, til forskjell fra flere av klosterordenene.

Det som vanskeliggjør tolkning og påvisning av fellestrekk, er at ingen av lokalitetene er fullstendig gravd ut, samt at kildematerialet er stykket opp, med mange mindre undersøkelser som er utfordrende å sammenfatte. I tillegg har ordenen flere steder overtatt kirker og anlagt ordenshus med dem som utgangspunkt. Fra de britiske øyer finnes også eksempler på at johannittere og tempelriddere har overtatt klostre, kirker, gårdsanlegg og hverandres anlegg for så å bygge dem om til sine egne ordenshus (Gilchrist 1995:75, 77, 103, 219). Naturlig nok har disse bygningsmessige og funksjonelle metamorfosene satt sine preg. Når johannitteranlegg senere ble bygget om til slott og herregårder, forstår vi hvilke arkeologiske utfordringer som ligger i tolkningsarbeidet. Samtidig påpeker denne kompleksiteten og uregelmessigheten en viktig side ved johannitterne som bygherrer, nemlig ordenens tilpasningsevne. Fraværet av en bindende idealplan må ha gjort slike tilpasninger lettere.

Til tross for dette kan man likevel se enkelte trekk som går igjen, eller tendenser til felles-trekk, som kan danne et viktig grunnlag for forståelse av anlegget på Værne. I et overordnet perspektiv fremgår det at ordenshusene hadde et hovedanlegg med et bygningsarrangement sentrert omkring en gårdsplass. Dette arrangementet innebærer enten bygningsfløyer eller enkelthus med eventuelle forbindelsesmurer, plassert slik at bygningene henvendte seg til gårdsplassen som et felles midtpunkt for samling og kommunikasjon.

Dette komposisjonstrekket er svært utbredt, og sees blant annet innen klostervesenet, i borganlegg og gårdstun fra ulike tider. Noen ulikheter er imidlertid tydelige. Til forskjell fra klostre er fraværet av korsgang tydelig, slik at plassen ble mer åpen, og ferdseilen ikke avgrenset til rettvinklede, overbygde ganger. I forhold til borganleggenes gårdsplass eller borggård, mangler våre eksempler befestningstrekk omfattende nok til å kalle dem borger. Det utelukker likevel ikke at andre johannitteranlegg kan ha vært befestet, hvilket er kjent blant annet fra Frankrike og Irland (Gilchrist 1995:100). I forhold til gårdstun er likhetene store rent utformingsmessig, men forskjeller sees særlig i johannitternes kirker samt i tilfeller av hospitalbygninger, sammen med ordenens overordnede administrative funksjoner.

I tillegg til gårdsplassen som anleggets senter, avgrenset gjerne kirken dette midtpunktet mot den ene siden med en kirkegård utenfor. Kirken kunne stå nord eller sør for gårdsplassen. Den nordlige preferansen som sees hos klosterordenene, ser ikke ut til å være like dominerende her. Kirker reist før ordenshusene, kan også ha begrenset plasseringsmulighetene for de øvrige bygningene. En mer konkret forståelse av arrangementet er noe mer problematisk da funksjonene i mindre grad synes å være påvist, selv om man sikkert har lagt praktiske hensyn til grunn for plassering og sammensetning.

Utenfor hovedanleggets bygningsarrangement ser vi også at det har stått separate enkeltbygninger. Det er altså bygninger med funksjoner som skulle være adskilt fra hovedanlegget ut fra virksomheter tilknyttet ytre ferdsel, kommunikasjon og produksjon, som f.eks. portbygning, gjestehus, økonomi- og gårdshus. En annen bygning adskilt fra hovedanlegget var johanniternes hospital. Svært få av dem er bevart i nordisk sammenheng, og der hvor de finnes, har ombygginger skjedd etter reformasjonen. I utenlandske eksempler fremgår også ytre avgrensninger og markeringer for ordenshusets område, i form av voller, vollgraver eller grøfter (Gilchrist 1995:74–75). I provinsen Dacia er dette imidlertid mindre kjent, med unntak av enkelte avgrensningsmurer (f.eks. Antvorskov, Kristensen 2013:108–109).

Når det gjelder Værne som et slags aldershjem for pensjonerte hirdmenn, slik man har tolket *Hirdskråens* henvisninger, nevner den samme kilden for øvrig også et annet sted hvor aldrende og syke håndgangne menn skulle hjelpes til en plass i et kloster (Imsen 2000:97, 197). Det var generelt ikke uvanlig i middelalderen at folk med midler tilbrakte sine eldre dager i et kloster, i likhet med denne kildens opplysninger. I slike tilfeller fantes det egne proventhus som tjente til dette formålet, og for klostrene lå disse helst utenfor klosteranlegget for å skille dem fra ordenssamfunnet. Hvordan dette forholdt seg på Værne, er ikke belagt, men det er blitt påpekt at aldrende hirdmenn ikke ble johannittere da de slo seg ned der (Reitzel-Nielsen 1984:197.). Slik sett virker det logisk at oppholdet ble lagt til en separat bygning utenfor hovedanlegget; det er også blitt påpekt for johannitterhuset i Odense (Kristensen 2013:172).

På hvilken måte kan resultatene fra georadarundersøkelsen på Værne bidra til å belyse disse fellestrekkene? Resultatene viser ingen klostertrekk i form av en tilnærmet rett vinklet klosterfirkant med fire fløyer. Det er dessuten et fravær av en klosterhave omgitt av en korsgang. Imidlertid ser vi at det åpner seg et område (ca. 22 x 20 m) omgitt av struktur B, struktur A samt avgrenset av mer tvetydige strukturer på sidene i øst og vest. Det minner om en gårds plass som disse strukturene har forholdt seg til. Det er lite sammenlignet med gårdsplassene ved de større ordensanleggene som i Antvorskov og Viborg, men eksempler med mindre dimensjoner har forekommet i Ribe og trolig i Eskilstuna.

Som for de andre johannitterhusene beskrevet i denne artikkelen skulle også Værne hatt en kirke som en sentral bygning omgitt av andre bygninger. I lys av dette er det struktur B som skiller seg ut som en ordenskirke. Grunnplanet har likhetstrekk med mange klosterkirker hvor koret er like bredt som skipet. Man ser også at kirken har hatt sidebygg, eksempelvis som sidekapeller. Et generelt trekk som er blitt påpekt for johannitteranleggenes kirker i Danmark, er at utgangspunktet har vært en enkel langhuskirke, som ofte er blitt utvidet på et senere tidspunkt. Blant annet medførte private kapellstiftelser at disse kirkene over tid kunne bygges ut (Kristensen 2013:128). Struktur B samsvarer nettopp med denne kirkeformen, og viser ingen tegn til søylerekker i form av en treskipet basilika. På grunn av struktur As beliggenhet i nord, vil det være å forvente at anleggets kirkegård har vært lagt

sør for kirken, eventuelt i øst. I Kristensens tolkning av johannitterhuset i Odense påpekes det at ordensbrødrene skulle ha direkte tilgang til kirkekoret fra en østfløy. Ut fra det skulle man forvente å ha en tilsvarende løsning på Værne, men det er uklart hvorvidt dette monastiske trekket ble etterfulgt av alle ordenshusene.

Den dominerende strukturen A må ha vært en av ordenshusets hovedfløyer. Hvilke funksjoner den har hatt, er vanskelig å si med sikkerhet. Dimensjonene på ca. 53 x 10 m er blant de større kjente hovedfløyene i Norden, og følgelig mer omfattende enn de mindre eksemplene som Dueholm og Ribe (Carlsson 2008: bilag 8–9). Ut fra tolkninger av hovedfløyer i danske johannitterhus har tolkningsforslag innebåret både møtesal, ordensbrødrenes sovesal, arbeidsrom samt kjellerrom for lagerfunksjon. Å trekke tolkninger til en hospitalbygning blir vanskelig da kjente skandinaviske eksempler er av langt mindre størrelse, samt at de har hatt en mer ekstern beliggenhet. Merk at den stående hospitalbygningen i Odense har hatt målene 7,8 x 17 m, og har som andre eksempler vært plassert som en egen bygning eller et anlegg utenfor hovedanlegget (Kristensen 2013:156). I så tilfelle virker struktur C mer aktuell, samtidig som det er uvisst hvilken utforming og lengde den har hatt mot nord. Man kunne også se for seg de aldrende hirdmennene i en slik adskilt bygning, men i begge tilfeller må det tas i betraktning at georadarundersøkelsen på ingen måte gir et fullstendig grunnplan av ordenshuset. Andre bygninger vil kunne forekomme som ikke har latt seg spore av undersøkelsen eventuelt utenfor området, og dermed blir dette spørsmålet stående åpent.

Det vil også være å forvente at også Værne har hatt ytre aktivitetsområder, som det begrensede undersøkelsesområdet neppe har dekket. Carlsson nevner for eksempel at det bak dagens stående hovedhus har ligget to dammer, og antyder at de kan ha fungert som fiskedammer i middelalderen (Carlsson 2008:204). En annen dam skal ha ligget nederst i parken (Sundt-Ohlsen 1959:9). Øvrige spor og levninger utenfor det området som er diskutert i denne artikkelen, er ikke kjent, men et funnpotensial skulle foreligge for fremtidige undersøkelser ut fra det som er kjent i det komparative materialet.

Konklusjon

I det foregående har vi gjennom undersøkelsen på Værne eksemplifisert georadarens potensial i å påvise bygningslevninger under bakken. Forståelsen av feltmetodik og teknisk utstyr er helt essensiell for å bli klar over prosessen som ligger bak det digitale grunnplanet. I denne artikkelen har dette grunnplanets strukturer vært grunnlaget for de presenterte tolkningene.

Til tross for svært interessante resultater representerer disse strukturene likevel i sin enkleste form anomalier, altså uregelmessigheter i forhold til annet materiale. De danner slik utgangspunkt for konturer og former man i forskjellig grad kan gjenkjenne, men er på ingen måte entydige. Metodens fordel som inngrepsfri/ikke-destruktiv er også dens svakhet i og med at materialets riktighet bare kan fastslås gjennom utgravninger. Den mangler dessuten den arkeologiske evnen til å datere, noe som i vår sammenheng gjør at alle tidshenvisninger kun begrenser seg til å være generelle innenfor johannitteranleggets eksistenstid under høy- og senmiddelalderen.

Ut fra anomalier i det digitale materialet med deres gjenkjennelige former er det altså blitt forsøkt å identifisere bygninger. Forholdene på Værne har vært gode, og lignende resultater kan ikke alltid forventes, selv om betydelige levninger skulle eksistere. Av georadarmaterialet har det faktisk vært mulig å lese flere bygningsstrukturer med deres dimensjoner

og innbyrdes plasseringer. Videre har forsøk på tolkning av bygningenes opprinnelige funksjoner innebåret å sette en langt større fortolkningsramme eller forståelseskontekst. I tilfellet Værne var det følgelig nødvendig å se til et komparativt materiale.

Det er nettopp i denne sammenheng at johannitteranlegget på Værne fremstår som noe helt spesielt. Mens bygningslevninger etter klosteranleggene ofte blir tolket i forhold til standardplaner og forbilder, skiller johannitterordenen seg ved ikke å være bundet opp mot slike. Samtidig eksisterer noen fellesnevner hos ordenen, og enkelte trekk gjenkjennes fra klostre. Sentralt her er bygningsarrangement omkring en sentral gårdsplass med ordenskirken i nord eller sør, men samtidig med fravær av klosterhage og korsgang. I sammenstillingen av paralleller og avvik sees også Værnes egne individuelle planløsning. I den inngår en formidabel bygning i nord og en smalere bygning i vest med usikker lengde. For dem har vi i artikkelen påpekt mange tolkningsmuligheter, og mange spørsmål står ubesvarte. Disse mulighetene er interessante. Men for å komme nærmere strukturenes opprinnelige funksjoner er et utvidet undersøkelsesområde klart nødvendig, og som ved andre georadarundersøkelser forblir utgravninger uunngeelige for mer konkrete tolkninger.

Georadarresultatene fra Værne bekrefter derfor langt på vei komposisjonstrekkene som gjenspeiler johannitternes avvikende og fleksible karakter. Resultatet samsvarer også med tidligere begrepsavklaringer og feilaktigheten i tilnavnet kloster. Værnes sammensetning og særegenhet sammenfaller følgelig både innen terminologi, komparativt materiale og ikke minst georadarresultater.

Takk

Vi ønsker å takke arkeolog Pär Karlsson ved Riksantikvarieämbetet (UV Teknik) i Sverige for assistanse med feltarbeidet og tolkningen av datasettene. Stor takk rettes også til Riksantikvaren, som har vært oppdragsgiver. Databearbeidingen ble gjennomført av geofysiker Immo Trinks og Alois Eder-Hinterleitner fra ArcheoProspections®, Wien, Østerrike. Trinks har også bistått i tolkningene, og har utarbeidet rapporten fra undersøkelsene i samarbeid med Knut Paasche fra NIKU. En stor takk rettes også til Øystein Ekroll ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider og Alf Tore Hommedal ved Bergen Museum for innspill til artikkelen.

Noter

- 1 Dybdeangivelsene må behandles med en del forsiktighet, da nøyaktige dybder er vanskelige å beregne. Variasjoner inntil ± 25 cm kan forekomme. Strukturenes relative dybde i forhold til hverandre er imidlertid korrekt.
- 2 Eksempler på det er johannitteranleggenes kirker i Ribe, Odense og Eskilstuna (Carlsson 2008:199, 212). For klosterkirker sees lignende utforming ved anleggene på Lyse kloster, Nonneseter, Munkeby og Tautra, samt ved fransiskanerkirkene i Bergen og Oslo (Lunde 1987:106–119).
- 3 Vattekar bemerker at det her er blitt stablet opp murverk etter Klüwers tid (Vattekar 2010:38). Murlevningen som ble observert i felt, er imidlertid ikke stablet opp. Den består av intakt murverk og har vært murt direkte til ruinens nordøstre hjørne. Hvorvidt dette er i forband til kirkekoret eller reist sekundært, var ikke mulig å fastslå på stedet. En utgraving er nødvendig for å avklare dette forholdet.
- 4 «Værne (Varne) Hospital er saaledes det eneste sikre Johannitterkloster i Norge» (Lange 1856:38).
- 5 Eksempelvis benediktinerne, dominikanerne, fransiskanerne og cistercienserne.
- 6 Den første pavelige godkjenning av johannitterhuset på Værne settes til 1198 ut fra arkivmateriale i Akershusregisteret. Imidlertid tyder Hirdskræen på en tidligere grunnleggelse (Nyberg 1981:197).

Summary

Invisible but perceived: A georadar survey at Værne

Over the course of four days in October 2009 a geophysical survey was carried out at Værne in Rygge, Østfold, using a ground penetrating radar system (GPR). The survey revealed the presence of several buildings that are believed to have been part of the only Hospitaller site recorded in Norway. Indicated in the datasets are the presence of a large building, the remains of a possible church, as well as other, unspecified buildings. An attempt has therefore been made to identify and describe singular buildings in the datasets, including their dimensions and their spatial organisation. The interpretations have then been compared with similar material in the Scandinavian countries, in order to see if any common traits can be found. Whereas traditional monastic sites normally adhere to some form of spatial planning, Hospitaller sites do not appear to follow the same strict rules. Certain common features can, however, be observed, such as the arrangement of buildings around a central court yard, often with a church to the north or south, but lacking cloisters and cloister walks.

Litteratur

Carlsson, Christer

2008 *Johannerordens kloster i Skandinavien 1291–1536. En studie av deras ekonomiska förhållanden utifrån historiskt och arkeologiskt material.* Upublisert doktorgradsavhandling ved Institutt for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse. Syddansk Universitet, Odense.

Christie, Haakon og Sigrid Christie

1959 *Norges kirker*, vol 2. Riksantikvaren, Østfold.

Christensen, Anemette S.

1988 *Middelalderbyen Odense.* Projekt middelalderbyen, bind 5. Centrum, Viby.

Conyers, Lawrence B.

2004 *Ground-penetrating Radar for Archaeology.* AltaMira Press, Walnut Creek.

Ekroll, Øystein

1997 *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050–1550.* Det Norske Samlaget. Oslo.

Gilchrist, Roberta

1995 *Contemplation and Action. The Other Monasticism.* Leicester University Press, London og New York.

Greene, J Patrick

1992 *Medieval monasteries.* Leicester University Press, Leicester.

Gunnes, Erik

1997 Varna kloster. *Collegium medievale* 10(1–2):31–39.

Gustavsen, Lars og Stamnes, Arne Anderson

2012 Arkeologisk geofysikk i Norge – En historisk oversikt og statusevaluering. *Primitive tider* 14:77–95.

Hommedal, Alf Tore

1999 Kva fortel bygningsrestane av dei norske klostera om kontinental norm og norsk praksis innan ordensliva? I *Norm og praksis i middelaldersamfunnet*, redigert av Else Mundal og Ingvild Øye, s. 149–183. Senter for europeiske kulturstudier, Bergen.

- Hvinden-Haug, Lars Jacob
 2008 Den eldre barokken i Norge. Bygningenes former og rommenes fordeling 1660–1733. Upublisert doktorgradsavhandling ved Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo.
- Imsen, Steinar
 2000 *Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn. Etter AM 322 fol.* Riksarkivet, Oslo.
- Keevill, Graham, Mick Aston og Teresa Anne Hall (red.)
 2001 *Monastic archaeology. Papers on the Study of Medieval Monasteries.* Oxbow Books, Oxford.
- Kennedy, Hugh
 1994 *Crusader Castles.* Cambridge University Press, Cambridge.
- KLNM: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder
 1963 Georg Rona (red.). Rosenkilde og Bagger, København.
- KLNM: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder
 1975 Georg Rona (red.). Rosenkilde og Bagger, København.
- Kristensen, Hans Krongaard
 2013 *Klostre i det middelalderlige Danmark.* Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter, vol. 79. Jysk Arkæologisk Selskab, Moesgård.
- Lange, Christian Christoph Andreas
 1856 *De norske Klosters Historie i Middelalderen.* Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania.
- Lunde, Øyvind
 1987 Klosteranleggene. Klosteranlegg i Norge: en oversikt. *Fortidsminner* 68:49–128.
- Nyberg, Tore
 1981 Johanniterna i Norden i äldsta tid. I *Festskrift tillägnad Matts Dreijer på hans 80-årsdag 31.01.1981*, redigert av Matts Dreijer og Kurt Weber, s. 193–225. Bygdeserie, nr. 5. Ålands Folkminnesförbund, Mariehamn.
- 2000 *Monasticism in North-Western Europe, 800–1200.* Aldershot, Ashgate.
- Paasche, Knut og Immo Trinks
 2012 *Georadarundersøkelse av Værne kloster i Østfold. Arkeologisk prospektering.* NIKU Oppdragsrapport nr. 93/2012. Riksantikvarens arkiv, Oslo.
- Reitzel-Nielsen, Erik
 1984 *Johanniterordenens historie med særlig henblik på de nordiske lande.* C.A. Reitzels Forlag, København.
- Riksantikvarens arkiv
 1974 ØK-registrering. Universitetets oldsaksamling.
- Riley-Smith, Jonathan
 1999 *Hospitallers. The history of the Order of St John.* Hambledon Press, London.
- Rodwell, Warwick
 2012 *Archaeology of Churches.* Amberley Publishing, Stroud.
- Steinnes, Asgaut
 1955 *Husebyar.* Den Norske historiske forening. Grøndahl & Søn, Oslo.
- Sturlasson, Snorre
 1979 *Kongesagaer.* Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Norges kongesagaer, vol. 1–2. Gyldendal, Oslo.
- Sundt-Ohlsen, Eilert
 1959 *Værne kloster gjennom ca. 1000 år. Samlet fra forskjellige kilder af Alfild Sundt.* Trykk Bjarne Stärk, Rygge.

Svandal, Trond

2004 *Contra Paganos: Johannitterordenen i det norske middelaldersamfunnet*. Upublisert hovedfagsavhandling i historie ved Universitetet i Oslo, Oslo.

2006 *Johannitterordenen. En ridderorden ved verdens ytterste grense*. Religiøse ordener i middelalderens Norge, bind III. Middelalderforum, Oslo.

Vattekar, Monica Beate Buckholm

2008 Værne kloster i Rygge. *Kulturarven. Kysten, innlandet, byen* 46:12–13.

2010 Værne kloster – større enn sitt rykte? *Wiwar* 2:38–40.

Sigurd Jorsalfarers hodeskalle på Akershus?

En detektivhistorie

I 1982 ble en artikkel publisert i tidsskriftet *Viking* under ovenstående tittel – men den gang uten spørsmålstegn (Holck 1982). Artikkelen baserte seg på undersøkelsen av denne kongens antatte hodeskalle, som siden 1957 hadde stått i en murnisje på Akershus slott, i Nordre langkjeller, vis-à-vis kongemausoleet. Foranledningen var å etterse den for mulig fuktighet og muggdannelse, samt måle og fotografere den. I 1982 ble det imidlertid ikke tatt prøver for radiokarbondatering, da det ville ha ført til et altfor stort destruktivt inngrep i skallen. Siden slik datering i dag er mulig ved hjelp av noen milligram ben, ble det i 2013 bestemt at skallen på nytt skulle ettersees – det var tross alt gått mer enn 30 år siden siste ettersyn – samt at lufttilgangen i nisjen skulle forbedres.

I den forbindelse ble nisjen gjenåpnet, skallen tatt ut og brakt til Antropologisk laboratorium på Institutt for medisinske basalfag ved Universitetet i Oslo. Her ble den undersøkt, fotografert, og de nødvendige CT-/røntgenbilder og prøver tatt.

Den 2. oktober 2013 ble hodeskallen som man hittil har antatt er Sigurd Jorsalfarers, på nytt tatt ut av murnisjen i Nordre langkjeller på Akershus slott, under tilstedeværelse av bl.a. festningskommandanten, feltpresten og slottets konservator. Bakgrunnen for ettersynet var å utelukke eventuell fukt og muggdannelse på skallen, siden det nå var gått 31 år siden den sist ble undersøkt. I den forbindelse var det ønskelig å få identiteten ytterligere sannsynliggjort gjennom en radiokarbondatering. C14-datering var nok mulig også i 1982, men da trengtes det relativt store mengder benmateriale for å få optimale måleresultater, med så vidt stor ødeleggelse av skallen som følge at det ble forkastet den gang. I dag trengs brøkdelen, ca. 10–50 mg ben, hvilket tilsvarer et ubetydelig inngrep.

Åpning av nisjen

Omgang med skjelettmateriale er blitt underlagt ganske strenge bestemmelser i løpet av de senere år. Derfor var tillatelse til å åpne nisjen innhentet fra Riksantikvaren på forhånd, under forutsetning av at gravplaten ble satt på plass slik den opprinnelig var, dersom skallen fortsatt skulle vise seg å være i god forfatning (figur 1).

Søknad om en slik undersøkelse ble også fremlagt for Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning ved bruk av menneskelige legemer (NESH), og godkjent 4. januar 2013¹.

Åpningen av nisjen skjedde ved at murpussen rundt stenplaten ble hugget bort, de fire boltene som holdt den på plass, løsnet, og den ca. 15 cm tykke platen lagt forsiktig ned på en føret pall som underlag. Man kunne deretter se inn i nisjen, hvor et kobberskrin med innpreget tekst «SIGURD JORSALFARER NORGES KONGE 1103–1130» sto plassert

Figur 1. Stenen i Nordre langkjeller, Akershus slott, som markerer nisjen hvor den såkalte «Sigurd Jorsalfarers skalle» ble innsatt i 1957. Stenens utforming ble gitt av arkitekt Arnstein Arneberg. Foto: Per Holck.

(figur 2). Over teksten var det anbrakt en forgylt metallkrone, og på lokket et forgylt kors. Under arbeidet med å fjerne stenplaten ble nisjens luftfuktighet og temperatur målt og funnet tilfredsstillende.

Ny undersøkelse av skallen

Den såkalte Sigurd Jorsalfarers skalle har, som nevnt i 1982-artikkelen, karakteristikken *calvarium*, dvs. en hodeskalle uten underkjeve. At den manglet, var for så vidt representativt for samlerinteressen i eldre tider, siden det kun var selve skallens form man interesserte seg for, en vanlig «metode» helt opp til mellomkrigsårene. Skallen hadde typisk mannlige trekk,

Figur 2. Skrin av kobber med forgylt krone hvor «Sigurd Jorsalfarers skalle» oppbevares. Merk teksten på skrinet. Foto: Per Holck.

med fremstående panne over øyehulene, avrundede øyehulekanter, store øreknuter, men bare moderat markerte nakkemuskelfester. I bakhodebenet var Det kongelige Kunstkamers katalogsignatur «BB a.15» godt synlig (figur 3). Muligvis har det vært et tilsvarende nummer skrevet på pannebenet, siden det her var et 4 x 2,5 cm stort parti av skalleoverflaten som i ettertid er blitt filt bort.

Skallesømmene (*suturene*) var åpne, med unntak av den bakre del av pilsømmen (*sutura sagittalis*), hvilket aldersmessig kunne tilsvare en person på rundt 40 år (figur 4). Sammen med påvisningen av kalk rundt bakhodet, som tydet på at vedkommende hadde ligget i en murgrav, bidro det ved undersøkelsen i 1982 til å forsterke antagelsen om at skallen virkelig hadde tilhørt kong Sigurd. Viktigst var likevel det brevet som hadde fulgt skallen, og som ga en beskrivelse av hvordan den i 1656 var tatt ut av en grav i Hallvardskirkens sydmur i Oslo, merket «Sigurd Jorsalfarer» (Holck 1982).

Det var ingen tenner bevart på skallen, men personen synes ved sin død å ha hatt alle tennene i behold. Benet rundt tannrøttene (*alveolene*) bar lite preg av bensvinn. Det var ingen tegn til rotbetennelser (*rotcyster*), og det syntes derfor som om vedkommende hadde hatt god tannhelse, etter fortidens norm. Da både tennene og det øvrige skjelett manglet, måtte aldersbestemmelsen nødvendigvis bli noe upresis, for både suturenes lukningsgrad samt alveolenes tilstand – begge er viktige aldersindikatorer – kan variere.

Figur 3. Skallen sett bakfra, hvor det gamle Kunstammerets katalognummer «BB a.15» tydelig vises. Foto: Per Holck.

Skallen fremviste et par defekter. På den bakre delen av det høyre issebenet var det et centimeter stort, ovalt spor etter et traume, med sirkulære bruddlinjer rundt og med to frakturlinjer ned mot bakhodesømmen (*sutura lambdoidea*). I sentrum var den ytre benoverflaten gjennombrutt (figur 5). Bruddet kunne gjenfinnes på innsiden av skallen, representert med en løssprengt bit på ca. 2 x 2 cm. Det var ingen tegn til nydannelse av ben (dvs. tilheling). Skaden skyldtes åpenbart et hardt støt med en kantet eller spiss gjenstand mot utsiden av skallen, og siden bruddlinjene var mørke, kunne man anta at de var gamle – av utseende forenlige med et alvorlig, kanskje dødelig traume. Imidlertid kjenner vi ikke til at kong Sigurd døde av noen skade. Både *Snorre* og *Morkinskinna* oppgir at han døde av «sott» (Sturlasson 1970:632; Unger 1867:198).

Skallen bar preg av en viss asymmetri. Den kunne sees både forfra og fra undersiden. Det var vanskelig å si hva denne asymmetrien kunne skyldes. Sikkert er det at den ikke var postmortal, men den kunne kanskje ha oppstått gjennom et fødselstraume eller en hodeskade i tidlig alder. Bortsett fra den omtalte frakturen kunne det ikke sees noen tegn til sykelige forandringer på skallens innside.

Figur 4. Skallen sett ovenfra (pannen ned). Her fremstår skallesømmene (suturene) som åpne, med unntak av et lite parti av den langsgående pilsømmen. Foto: Per Holck.

Skallemål

Skallen er fremstilt på svart-hvite fotografier i professor Kristian Emil Schreiners monografi *Crania Norvegica*, bind 2 fra 1946 (Schreiner 1946), som han allerede i avisen Tidens Tegn 8. november 1914 hadde betegnet som en «utpræget vikingtype» (KHM topografisk arkiv 1850–1950), sammen med en del måleverdier, samt en kort beskrivelse som han gir i et tillegg i boken. Jeg presenterer her noen nye skallemål, siden de kan bidra til å gi et inntrykk av personens utseende.

Skallens vekt er 608,1 g. Største lengde: 193 mm, største bredde: 144 mm, basion-bregmahøyde: 130 mm. Bredde-lengdeindeks herav: $74,6^2$, hvilket karakteriserer den som *dolichokran* (dvs. «langskallet»). Skallekapasitet: 1515 cm^3 . Målene avviker lite fra Schreiners Oslo-materiale (Schreiner 1939), hvor gjennomsnittsverdiene for menn ble beregnet til $1452,1 \text{ cm}^3$ ($n = 539$). Oslo-skallenes bredde-lengdeindeks var $75,3$ ($n = 588$). Nesens bredde-lengdeindeks: $41,1$, hvilket karakteriserer den som *leptorrhin* («smalneset»). Schreiners tilsvarende verdier for Oslo-materialet var $47,9$ ($n = 330$), hvilket betyr at denne personen har hatt en særlig smal nese. Med en smal skalle uten altfor markerte muskelfester, og dertil en smal nese, er det grunn til å tro at personen har vært slank eller kanskje mager, iallfall ikke spesielt kraftig bygget eller tykkfållen.

Figur 5. Mulig dødelig (perimortal) skade med to frakturlinjer baktil på høyre tinningben (se også figur 6). Foto: Per Holck.

Øvrige undersøkelser av skallen

Skallen ble i 2013 undersøkt med røntgen og computertomografi (CT), uten at noe patologisk ble påvist, med unntak av skallefrakturen (figur 6). Benprøver til C14-datering ble tatt fra nesehulens nesemuslinger (*conchae nasales*), i alt 0,5 g ben, som ble sendt til analyse ved Ångströmlaboratoriets tandemaksellerator, Universitetet i Uppsala. Siden slike analyser gjerne tar flere uker å ferdigstille, ble skallen i mellomtiden tilbakeført til Akershus slott og gjeninnsatt i murnisjen 6. november 2013.

Noen tanker omkring personen Sigurd Jorsalfarer

Det er ofte slik at benrester kan fortelle oss adskillig om en persons alder, helse, utseende og leveste. Vi vet fra Snorres kongesagaer at Sigurd «ble 40 år gammel» (Sturlasson 1970:632), og at han «var 13 eller 14 år da han ble tatt til konge» (Sturlasson 1970:608). Hva han egentlig døde av, sies ikke. I Magnussønnes saga står det bare: «Tre år etter at Kristkirken var innviet, fikk kong Sigurd sott. Da var han i Oslo. Han døde der en natt etter Mariamessen i fasten (26. mars 1130). Han ble jordet ved Hallvardskirken, og lagt i stenveggen ute fra koret på sørsiden» (Sturlasson 1970:632).

Figur 6. Skaden som er vist på figur 5, fremkommer tydelig på dette computertomografi-bildet av skallens frontalsnitt, hvor vi ser hvordan traumatet har ført til en kjegleformet impresjonsfraktur gjennom det høyre issebenet (liten bruddflate på utsiden, stor bruddflate på innsiden), markert med pil. Foto: Per Holck, med samtykke fra Radiologisk avdeling, Rikshospitalet, Oslo.

Den samme sagaen sier litt om utseendet hans: «Kong Sigurd var stor av vekst; og han hadde brunt hår. Han var mandig, men ikke vakker» (Sturlasson 1970:618). Dette siste er en uvanlig bemerkning i en sagabeskrivelse av en konge, som helst skulle fremstilles så positivt som mulig, slik det f.eks. står om halvbroren: «Kong Øystein var vakker som få å se til, blåøyd og noe storøyd, med lyst krøllet hår» (Sturlasson 1970:617). Også om den andre halvbroren Olav heter det at «han var vakker å se til». Men siden de tre halvbrødrene hadde hver sin mor, kunne vel en slik forskjell i utseendet saktens forekomme.

Studerer man skallen, kan den gi et par antydninger om personens utseende. Hans smale nese er allerede nevnt. Siden den nederste delen av neseåpningen er lite utviklet og peker nedover, kan man gå ut fra at også nesetippen har pekt nedover (altså det motsatte av «oppstoppnese»). Den benete delen av neseryggen viser at nesen ikke har vært spesielt krum, men fremstikkende. Siden festene til øyelokkene er synlige i den høyre øyehulen (lite fremtredende i den venstre), ser man at øyeeaksen har vendt nedover og gitt inntrykk av litt «triste» øyne. Begge øreknutene (*processus mastoidei*) har pekt fremover og ikke rett ned, hvilket kunne tyde på at ørene har stått litt ut hos vedkommende (Işcan og Helmer 1993).

Man kan lure på om Sigurd Jorsalfarer kan ha hatt en form for skjelett- eller muskellidelse, siden hans kroppslige «stivhet» og manglende idrettslige ferdigheter nevnes spesielt av kong Øystein under den kjente «mannjevningen». Snorre skriver:

Da sa kong Øystein: Jeg minnes ikke det mindre at du ikke kunne være med i slike leiker som det skulle mykhet til.[...] Jeg kunne også gå på islegger (dvs. skøyter av ben) så jeg ikke kjente noen som kunne kappes med meg i det; men det kunne ikke du bedre enn et naut. [...] og så kan jeg stå mye bedre på ski enn du [...] (Sturlasson 1970:620).

Av sagaen fremgår det at Sigurd ble sint, men ikke forsøkte å ta til motmæle over disse påstandene, så man må tro at det har vært noe sannhet i dem og et særpreg ved ham som han ikke likte å bli minnet på, og absolutt ikke at andre skulle få kjennskap til det.

Bedre kjent er nok Sigurds psykiske avvik. Av Snorre ble han betegnet som «fåmælt og oftest ikke vennlig [...] han hadde ikke lyst til å tale mye [...]» (Sturlasson 1970:618). Påfallende er nok antydningen om visse «anfall», som omgivelsene hans ikke satte særlig pris på:

Kong Sigurd var en gang på en av gårdene sine. Om morgenen da han var kledd, var han fåmælt og uglad, og vennene hans var redde for at ustyrligheten hadde kommet over ham igjen (Sturlasson 1970:624). Kong Sigurd var på veitsle et sted på Opplandene, og der var gjort istand et bad for ham. Da kongen var i badet, og det var satt tjeld over karet, syntes han at en fisk svømte i karet hos ham, og da kom han i slik stor latter at han var rent fra seg selv, og dette kom ofte på ham siden (Sturlasson 1970:622).

Hva diagnosen kan ha vært, er vanskelig å si i ettertid. Muligvis kan det ha vært en form for epilepsi, eller kanskje også schizofreni, som kong Sigurd led av.

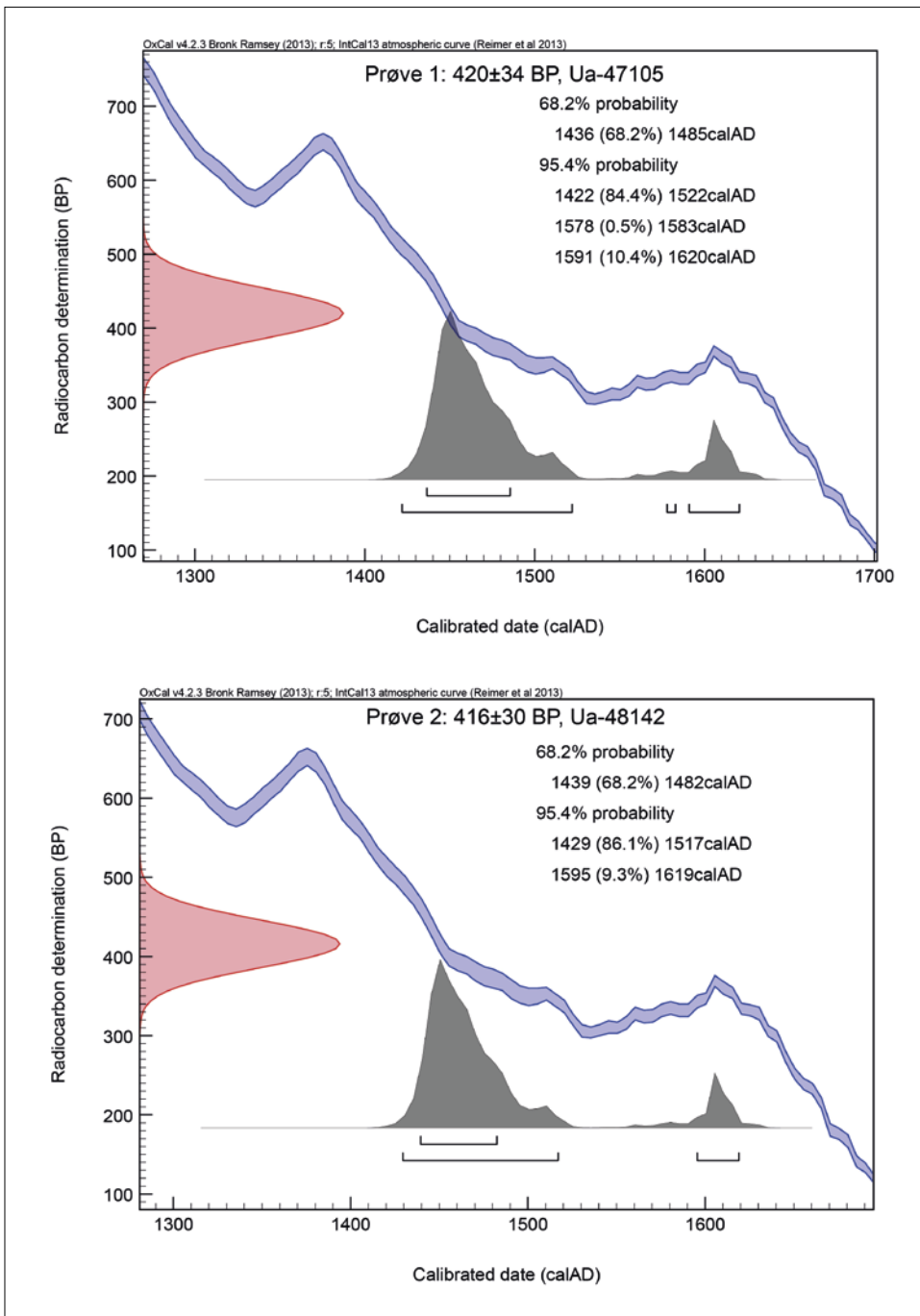
Schizofreni er en fellesbetegnelse på en gruppe alvorlige psykiske lidelser som antas å ramme ca. 3% av befolkningen. De kjennetegnes bl.a. ved assosiasjonsforstyrrelser, men med bibehold av intellektuell kapasitet. De finnes i flere former, bl.a. *paranoid-hallusinatorisk form*, med vrangforestillinger og sansebedrag ved klar bevissthet, og ofte med sosial funksjonssvikt. Denne formen opptrer hyppigst i aldersgruppen over 30 år (Malt 2007:296).

Dateringsresultatene

Det var med adskillig spenning man mottok resultatene fra Ångströmlaboratoriet i Uppsala, hvor radiokarbondateringen nå var blitt utført. Resultatet, datert 8. november 2013 (lab.nr.: Ua-47105), var imidlertid svært overraskende, idet det viste en alder «før nåtid» (dvs. før 1950) på bare 420 ± 34 år BP. *Skallen var med andre ord mest sannsynlig fra første halvdel av 1500-tallet*. Dateringskurven viste to topper, med størst sannsynlighet for at den er 1) fra tiden mellom 1420 og 1530, og 2) fra tiden mellom 1570 og 1630. Det var intet som tilsa at den skulle være fra 1100-tallet (figur 7).

For å utelukke en mulig «feil» i dateringen, ble det gjort en telefonisk henvendelse til dr. Steinar Gulliksen, tidligere bestyrer av Laboratoriet for radiologisk datering ved NTNU i Trondheim. Etter å ha oppgitt C13-verdien fra Uppsala (som viste lite inntak av marin diett = ± 5 %) kunne NTNU gi justert kalibrert alder basert på beregningen av marin diett. Dateringsresultat: AD 1497–1671 (med to standardavvik), og AD 1528–1661 (med ett standardavvik).

En kontrollprøve som ble sendt til Ångströmlaboratoriet i mars 2014 (lab.nr.: Ua-48142), ga omtrent samme resultat (416 ± 30 år BP). Man måtte dermed bare konkludere med at avstanden til Sigurd Jorsalfarers dødsår – 1130 – var så stor at den antatte identiteten måtte utelukkes. Med andre ord: *Skallen på Akershus slott har ikke tilhørt kong Sigurd Jorsalfarer*.

Figur 7. OxCal-diagram som viser resultatene av C14-målingene: at skallen med størst sannsynlighet skriver seg fra tiden etter 1422 (jf. Bronk Ramsey 2009).

Et detektivarbeid

Undertegnede sendte umiddelbart et brev til direktøren for Nationalmuseet i København, da skallen jo i sin tid hadde kommet derfra. Museets tidligere direktør Jens Jacob Worsaae hadde nemlig vært initiativtager til at skallen ble oversendt til Norge, og hadde i den forbindelse skrevet følgende brev til professor Oluf Rygh ved Universitetets Oldsaksamling, datert 30. januar 1867:

Høistærede Hr. Professor! Ved den Omordning, jeg for Tiden er i Begreb med at foretage af Museet for Oldsager her, har jeg, saavidt muligt, søgt at sondre mellem de Oldsager, som ere fundne i det egentlige Danmark og dem, som ere opdagede i de andre nordiske Lande. Det forekommer mig nemlig at frembyde en ganske særegen Interesse, saaledes at kunne sammenligne Forholdene i de forskjellige Dele af Norden og derigennem paavise saavel Lighedene som Nüancerne i Udviklingen. Som Exempel skal jeg kun nævne, at jeg af de tidligere, samlede Skrifter har usdondret flere, Dem vistnok ubekjendte ældre Stenalders Fund fra Norge, hvoriblandt adskillige boide Jernspyd.

Imellem de norske Sager i Museet har jeg imidlertid lagt nogle tilside, som ikke ret vilde indordne sig under min nye Plan, men som derimod synes mig at være saa særlig norske, at de snarere maatte fremtidig opbevares i Norge, end i Danmark, nemlig:

Sigurd Jorsalafars Hovedskal, og

Vinje-Stavene.³

Disse Stykker skal ogsaa være mig en sand Fornøielse at foranledige afgivne til Universitetsmuseet i Christiania, imod at dette engang ved Leilighed, naar noget ganske særlig Dansk maatte komme indenfor dets Omraade, igjen vil tænke paa os henede. Jeg vil gjerne arbeide hen til, at det mellem Museerne i Norden kunde herske en saa venskabelig Samvirken, som muligt, hvorved den gode Sag, som jeg troer, kun kan fremmes.

Skulde De, høistærede Hr. Professor, paa Universitetsmuseets Vegne være enig i mit Forslag, hvorom jeg maaske tør forvente Deres ærede Svar, skal jeg have den Fornøielse at tilstille Universitetsmuseet baade Kongehovedet og Vinje-Stavene. Men jeg ønskede gjerne i saa Fald at vide, hvorledes De helst vil have disse Sager sendte, om De vil vente til Foraaret til Skibsfartens Aabning, eller om De vil have dem over Land, eller endelig om nogen her i Kjøbenhavn paa Deres eller paa Museets Vegne kunde modtage dem. Jeg har tænkt mig, at det af Hensyn til Afbenyttelsen af Vinje-Stavene for Professor Bugges Runeværk muligens kunde have nogen Hast.

Med de bedste Ønsker for det nye Aar og med mange Hilsener til alle gode Venner i Norge, forbliver jeg Hr. Professor med Høiagtelse forbindtligst hengiven. (KHM topografisk arkiv 1850–1950)

Etter det nødvendige takkeskriv fra professor Rygh kom et nytt brev fra Worsaae, hvor han gjorde oppmerksom på at det på skallens bakhodeben sto skrevet et katalognummer, som han mente var et nummer fra det gamle Kunstkammeret. Han skriver 9. april 1867:

Høistærede Professor Rygh. Ifølge den meget ærede Skrivelse af 11te Februar sidstleden, har jeg hermed den Fornøielse, pr. Dampskib at sende til det af Dem bestyrede Universitetsmuseum i Christiania Sigurd Jorsalfarers Hovedskal og de to Vinjestave. Jeg vil haabe, at De vil modtage disse Sager i god Stand. [...] I Inventariet over Kunstmuseet anføres Hovedet under B.B.a.16, og i Oldnord. Museums Protokol under No 10.977. (KHM topografisk arkiv 1850–1950)

Skallen ble overført fra Universitetets daværende Oldsaksamling⁴ til Anatomisk institutt i oktober 1920, og her lå den frem til overføringen til Akershus i 1957. Og i 1982 ble den altså tatt ut for ettersyn. Det var imidlertid ikke første gang det kom bekymringsmelding med hensyn til skallens oppbevaringsforhold. I avisen Tidens Tegn 21. august 1912 forteller historikeren Yngvar Nielsen at den var blitt liggende i en skuff hos Oldsaksamlingens daværende

bestyrer, professor Gabriel Gustafson, inntil man en dag oppdaget at den «hadde faat langt grønt skjæg av fugtigheten. Nu skjer ikke det oftere». (KHM topografisk arkiv 1850–1950)

Siden undersøkelsene har vist at *det ikke står «B.B.a.16», men «BB a.15» på den skallen som man har trodd tilhørte Sigurd Jorsalfarer* (figur 3), tillot jeg meg i henvendelsen til Nationalmuseet å spørre om det muligvis skulle finnes en annen skalle i samlingene, som direktør Worsaae kunne ha tatt feil av, og om skalle B.B.a.16 kanskje fremdeles skulle befinne seg i museet.

Museumsinspektør dr. Jette Arneborgs svar pr. e-mail lød: «Vi har et andet kranium, som er kommet til museet i ældre tid, og jeg er i gang med at undersøge dette kraniums museumsnummer. Desværre er kraniet uddeponeret.» Angivelig var dette en skalle som skulle ha tilhørt en viss «St. Lucius», som var pave på 200-tallet, og som siden 1908 var utlånt til St. Ansgars katolske kirke i København, hvor den nå ble regnet som en relikvie.

Lucius I. hadde vært pave i bare noen få måneder før han døde, 5. mars år 254. Han var ikke martyr, men ble likevel gravlagt i Calixtus-katakomben ved Via Appia i Roma. Senere ble hans levninger brakt til Sta. Cecilia-kirken i Trastevere sammen med relikviene etter den hellige Cecilia. Pussig nok ble hodet hans overført til Roskilde i Danmark ca. 1090. Grunnen til det var at «demoner», som lenge hadde herjet rundt Isefjorden ved Roskilde by, skulle ha erklært at de ikke fryktet noe annet enn St. Lucius' hode. Etter at skallen nå ble skaffet til veie, installert i Roskilde domkirke og Lucius gjort til dens skytshelgen, senket freden seg atter over den nordlige delen av Sjælland. Etter at Roskilde ble nedlagt som katolsk bispesete i 1536, overtok kongen alt kirkelig gods, herunder St. Lucius' hodeskalle, og fikk det senere overført til sin private samling av rariteter, til det som skulle bli opphavet til Det kongelige Kunstskammer.

Pave Lucius I. ble aldri kanonisert, og var formelt sett ikke helgen. Det ble derimot en annen Lucius, nemlig den britanniske kongen med samme navn, som døde på 500-tallet, og visstnok bidro til øyrikets kristning. Hans jordiske rester skal imidlertid befinne seg i domkirken i Chur i Sveits (Keller 2001).

Flere overraskelser

Det var nå rimelig å se hele denne saken fra en ny vinkel og gå tilbake til kildene så å si. Kunne det ha skjedd en forbyttning? Hvem var hvem? En tur til København gjorde det mulig å få se den angivelige Lucius-skallen, som velvilligst ble utlånt fra St. Ansgars kirke⁵, og overført til Retsmedicinsk institut ved Københavns universitet, hvor professor Niels Lynnerup var blitt anmodet om å ta hånd om den, og – om nødvendig – ta ut materiale til en C14-datering⁶, samt gjøre en Strontium-analyse, for om mulig å komme skallens tidsmessige og geografiske opprinnelse nærmere (figur 8).

Det viste seg at denne skallen var relativt ufullstendig, da den bare besto av selve skalletaket og øvre del av ansiktsskjelettet, men manglet både skallebunnen og underkjeven. Det var imidlertid ikke tvil om at den hadde tilhørt en mann, idet øyebrynsbuene var karakteristisk fremtredende. Jeg fikk anledning til å undersøke skallen, og festet meg ved skallesømmene. De var i dette tilfellet nærmest fullstendig lukket (*ossifisert*), slik man ser hos gamle mennesker (figur 9). Til tross for at en aldersbedømmelse regnes som unøyaktig når den kun er basert på skallesuturenes lukningsgrad, ville jeg i dette tilfellet – siden tennene manglet til sammenligning – likevel anta at vedkommende person iallfall må ha vært 50–60 år gam-

Figur 8. St. Lucius' skalle, fotografert på Retsmedicinsk institut i København. Foto: Per Holck.

mel ved sin død, kanskje mer – noe professor Lynnerup var enig i. Jeg mener derfor å kunne utelukke at skallen til «St. Lucius» noen gang er blitt forbyttet eller forvekslet med skallen til den 40-årige Sigurd Jorsalfarer – også fordi vi har kunnet følge førstnevnte siden den ble overført fra Roskilde domkirke til Kunstammeret i 1665.

Men så var det katalognummeret, da. Direktør Worsaae hadde jo i sitt brev skrevet at det som i 1867 ble oversendt som «Sigurd Jorsalfarers skalle» skulle ha Kunstammerets katalognummer «B.B.a.16» påskrevet. Men på den skallen sto det som nevnt «BB a.15». Hadde det likevel skjedd en forbyttning? Kunne vi forvente at skallen til «St. Lucius», som var den ene gjenværende av de to skallene Nationalmuseet hadde fått overført fra Det kongelige Kunstammer, skulle ha det riktige nummeret? Men nei – det viste seg at nummeret var det samme – ja, faktisk skrevet to ganger. *Begge skallene var altså forsynt med Kunstammerets katalognummer «BB a.15»* (se figur 9 og 10).

Et tilbakeblikk

La oss forsøke å følge skallens – og Nationalmuseets – historie så langt tilbake som det lar seg gjøre, selv om vi i skrivende stund ikke er i stand til å fastslå hvor eller hvordan en mulig forbyttning kan ha funnet sted en gang i fortiden.

Ønsket om å etablere samlinger av verdslige rariteter var en følge av renessansens ideer, og i Danmark kom polyhistoren Ole Worm til å bli den toneangivende i så måte ved sitt rikholdige privatmuseum (Trigger 1996). I Norge fantes det vel knapt noe slikt. Allerede

Figur 9. «St. Lucius' skalle» sett ovenfra. Man ser her tydelig at skallesømmene er tilnærmet fullstendig lukket og «usynlige», hvilket tyder på at personen har nådd en langt høyere alder enn 40 år. Legg også merke til katalogsignaturen (se figur 10 og 11)! Foto: Per Holck.

kong Frederik 2. hadde i 1584 etablert et «Dreierkammer», som den gang var betegnelsen på slike samlinger (Bering-Liisberg 1897), og av det utviklet Kunstammeret seg. Ved Ole Worms død i 1654 overtok Frederik 3. samlingene hans, og Worms katalog ble dermed en av de viktigste kildene til kongens daværende Kunstammer.

Samlingen inneholdt alle slags gjenstander, men de var både anskaffet og ordnet temmelig ukritisk, bl.a. et egg (!) som en norsk kone – Anne Amundsdatter fra Stavangerkanten – skulle ha brakt til verden 17. april 1639, etter 13 måneders «sykdom». Her var også et for-

Figur 10. «St. Lucius' skalle» sett bakfra – med samme katalognummer som «Sigurd Jorsalfarers skalle». Foto: Per Holck.

stenet barn, et enhjørningshorn, ribben fra en havfrue, en tann fra en kjempe o.l. I tillegg var det menneskerester, bl.a. «et helt, rundt kranium uten øyenhuler», foruten alskens planter, dyr, oldsaker, mynter, bøker o.a. Hele skjeletter hadde man foreløpig ikke i Kunstammeret, men det fantes ett som bare var 2½ fot høyt og skåret i elfenben.

Den 17. april 1665 fikk generalforvalteren i det sønnenfjeldske Norge, Daniel Knoph, kongelig beskjed om å samle alt som måtte finnes av rariteter i landet og sende dem til København. Hva som ved den anledning ble innsamlet, er usikkert. I katalogen til Det kongelige Kunstammer fra 1673 til 1674 synes det riktignok som om det fantes to hodeskaller der⁷, men det nevnes ikke hvor de kom fra (Bering-Liisberg 1897). «Sigurd Jorsalfarers skalle» var iallfall ikke blant dem, da den innfant seg først senere (KHM topografisk arkiv 1739). En tilsvarende ordre hadde den lærde islendingen Thormod Torfæus fått noen år tidligere, og det resulterte bl.a. i innsamlingen av flere verdifulle håndskrifter. Kong Frederiks samlerglede var stor, og allerede den 2. mai 1665 utgikk det en ny ordre, denne gang til sognepresten i Roskilde, om å la den nyutnevnte inspektøren ved Kunstammeret, hoffmaleren Karel van Mander, hente ut fra domkirken det han mente måtte være av interesse for kongen – bl.a. hodeskallen til «St. Lucius», samt forskjellige andre tidligere relikvier.

Flere av gjenstandene som ble samlet inn på denne måten, ble senere overført fra Kunstammeret til Rosenborg og Frederiksborg, herunder Karel van Manders egen raritetssamling.

I 1670-årene ble en ny bygning for Kunstammeret oppført, og de mange gjenstandene ble flyttet dit fra de gamle lokalene i slottet.

I sin artikkel om Sigurd Jorsalfarers hodeskalle i tidsskriftet *St. Hallvard* antok A.W. Brøgger at skallen ble fremvist for kong Christian 6. under hans besøk i Norge i 1733 (Brøgger 1915), men tjeneren Jonas Kierulf, som ellers noterte alt som hendte under denne reisen, nevner ingen skalle i det hele tatt i den forbindelse (Kierulf 1960 [1745]). Den første gang den forekommer i offentlige dokumenter, er 20. november 1739, da den åpenbart ankom til Kunstammeret som nr. 1 på en liste over i alt 104 gjenstander sendt fra Norge etter kongelig ordre (KHM topografisk arkiv 1739).

Et «Oldnordisk Museum» ble midlertidig åpnet på loftet i Trinitatis kirke i København i 1819, og seks år senere ble Det kongelige Kunstammer endelig oppløst, gjenstandene fordelt på flere forskjellige fagmuseer, og en mer systematisk ordning av samlingene iverksatt. Som en erstatning ble Det Kongelige Kunstmuseum opprettet, og hit ble to skaller overført i 1825 – ifølge Kunstammerets siste protokoll – hvorav iallfall den ene hadde katalognummer BB a. 15. Oldsakene fra Trinitatis kirke ble i 1832 overført til større og bedre lokaler på Christiansborg (hvor Folketinget i dag holder til). I 1849 ble kongens samlinger overtatt av den danske stat etter at eneveldet var avskaffet og ny grunnlov innført. Kort tid etter besluttet man å samle det hele i Prindsens Palé, og gi det navnet Det kongelige Museum for de nordiske Oldsager, endret til Nationalmuseet fra 1892.

Hva nå?

Vi er dermed like langt. Vi vet rett og slett ikke hvor den skallen som i 1656 med stor sannsynlighet ble tatt ut fra en murgrav i Hallvardskirken (Holck 1982) tok veien. Spørsmålet man stiller seg, er naturlig nok om stenen i Nordre langkjeller på Akershus bør bli stående uforandret, siden den gir feil opplysning.

Et annet spørsmål er naturligvis om det hele baserer seg på bevisst svindel fra en ukjent student engang på 1600-tallet. Personlig synes jeg det er lite trolig. Riktignok var tiden rik på forfalskninger, og «practical jokes» var slett ikke noe ukjent fenomen. «Relikviene» var mange og samlergleden stor. Likevel, den beskrivelsen som vedkommende gir av sin vandring gjennom Hallvardskirke-ruinen denne høstdagen i 1656 har ikke bare etset seg inn i hans hukommelse, slik at han fremdeles husker detaljene når han skriver dem ned flere tiår senere. Den er samtidig – etter mitt skjønn – så vidt levende og historisk korrekt at man må tro at han virkelig har vært der for å ta ut skallen av kirkemuren, og at den mur-inskripsjonen han forteller om, var en realitet.

Hvem hadde de nødvendige kontaktene, kunnskapene, makten og midlene til å samle inn hele 104 gjenstander med raritetspreg i Norge i 1739? Selv om vi i dag kan smile av noen av disse «sjeldenhetene», representerer de samlet en betydelig innsats. Hvor kom de fra? Var de én enkelt persons komplette samling, eller var de plukket litt her og litt der? En nøyaktig gjennomgang av listen viser at det bare unntaksvis oppgis hvor den enkelte gjenstand kom fra. Det er stor geografisk spredning, ikke bare for Norges vedkommende; det er også et par gjenstander fra Grønland og Jylland blant sakene (KHM topografisk arkiv 1739). Også teksten er en underlig blanding av dansk og tysk (f.eks. «No 94. Ein staaal handschee»). Den katalogseddel som åpenbart har fulgt skallen frem til forsendelsen i 1867, er fremdeles bevart i Kulturhistorisk museums arkiv og lyder «No 1. König von Norwegen Sigun Josa-

Figur 11. Denne katalogseddelen, som måler 85 x 52 mm, har åpenbart fulgt skallen i den tiden den lå i Kunstammeret i København. Man kan imidlertid spørre seg om den er opprinnelig, siden den norske samleren som en gang hadde den i sin besittelse, neppe ville kalt kongen «Sigun Josalafas», og heller ikke gitt informasjonen på tysk. Det er derfor grunn til å tro at seddelen er en feilskrevet kopi av en enda eldre katalogtekst. Legg merke til at katalognummeret «BB a 16» åpenbart er påført med samme hånd som nummeret på skallen til «St. Lucius» (se figur 9). Foto: Per Holck.

lafas Koop» (med senere påskrift: «b.98» og «BB a 16»), samt «10977» som var «Oldsagsmuseets» katalognummer (figur 11). Direktør Worsaae var åpenbart i god tro.

Man kan jo fortsatt håpe at det en vakker dag fremkommer nye opplysninger som viser at det i 1867 faktisk skjedde en utilsiktet forbygging på Nationalmuseet i København – og som i ettertid har vist seg å få uheldige følger.

Takk

Under forsøket på å finne løsningen på gåten rundt den angivelige «Sigurd Jorsalfarers skalle» har jeg fått hjelp fra mange hold. Jeg vil få takke min gamle venn og kollega professor dr.med. Niels Lynnerup ved Københavns universitet, som uten forbehold har latt meg få undersøke og fotografere skallen til St. Lucius. Samtidig vil jeg takke Nationalmuseets inspektør Jette Arneborg, ph.d., for hennes utrettelige arbeid i arkivene. Tidligere bestyrer dr. Steinar Gulliksen ved Laboratoriet for radiologisk datering ved NTNU i Trondheim har vederlagsfritt utført viktige justeringer av skallens alder. Takken gjelder også Kulturhisto-

risk museums arkivansvarlige, Anne Britt Halvorsen, som har fremtryllet gammel og – for meg – ukjent korrespondanse i sakens anledning. Likeså må overlege dr.med. Ragnhild Gunderson takkes, som har laget og tydet Rikshospitalets røntgenopptak av den angivelige «Sigurd Jorsalfarers skalle». Og endelig må konservator Harald Moberg ved Akershus slott få sin del av takken, for et godt og langvarig samarbeid i sakens anledning.

Noter

- 1 Skjelettutvalget skriver bl.a.: «I sum konkluderer utvalget at undersøkelse av hodeskallens tilstand, forbedring av lagringsforholdene og prøvetaking med henblikk på å sikre materiale for fremtidig forskning alle er tilrådelige tiltak.» (Forskningsetiske komiteer 2013)
- 2 Schreiners mål er imidlertid 194 mm (L) og 139 mm (B), hvilket gir en BL-indeks på 71,7 (Schreiner 1946:179-183).
- 3 To staver av tre med innriset runeinnskrift som ble saget ut av dørinnfatningen da stavkirken i Vinje i Telemark ble revet i 1796. Stavene ble brakt til København, hvor de lå inntil direktør Worsaae sendte dem tilbake sammen med skallen i 1867. I Oldsaksamlingen fikk de katalognummer C 4035.
- 4 Den hadde der fått katalognummeret C 4034.
- 5 Innviet som katolsk domkirke i Bredgade 64, København i 1842.
- 6 Noen aldersdatering eller resultater av disse eventuelle undersøkelser foreligger i skrivende stund dessverre ikke. Nationalmuseet meddeler at man også der venter på kalibreringsresultatene fra Aarhus universitets laboratorium «Accelerator Mass Spectrometry» (AMS-lab).
- 7 Underlig og betegnende nok ble dette kalt «Himmerige» i den aller første tiden, og det var vel her kongen kunne søke ro og ensomhet og frihet fra de daglige pliktene.
- 8 Sakene er bare ordnet etter rommene hvor de fantes (f.eks. «Udi Schorsteenen og paa Gulfuet: Et dødninge hoffved», «Udi gewehr Gemachet: Et døde hoffved»).

Summary

The skull of King Sigurd the Crusader?

In 1982, the supposed skull of the Norwegian king, Sigurd the Crusader, who died in 1130, was examined. The identification of the skull had previously partly been based on a letter written about 1700, in which a former anonymous owner described how he found it in the ruins of St. Hallvard's Church in Oslo in 1656. As the male skull had apparently been buried in a mural grave and seemed to correspond with the king's age, approximately 40 years old, the identity had seemed plausible. In 1982 however, radiocarbon dating of the skull was avoided so as not to destroy it. Today, new methods have made it possible to conduct such examinations. The result was, surprisingly, cal AD 1497–1671. The situation appeared even more complicated, as the National Museum in Copenhagen, in which the skull was stored until 1867, provided the confusing information that they had another skull with the same catalogue number. The skull obviously came from an elderly man, due to the ossification of the skull sutures, and was said to have belonged to a certain Pope St. Lucius. However, there is reason to doubt if the so-called skull of «Sigurd» is genuine and if it should remain in its niche in the stone wall of Akershus Castle in Oslo.

Litteratur

- Bering-Liisberg, Henrik Carl
1897 *Kunstkammeret. Dets Stiftelse og ældste Historie*. Gyldendalske Boghandel, København.
- Bronk Ramsey, Christopher
2009 Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51(1):337–360.
- Bronk Ramsey, Christopher
2013 *OxCal v. 4.2.3*. Elektronisk dokument, <http://c14.arch.ox.ac.uk>, besøkt 21. juli 2014.
- Brøgger, Anton Wilhelm
1915 Sigurd Jorsalfarers grav i Oslo domkirke. *St.Hallvard* 1:24–49.
- Forskningsetiske komiteer
2013 Henvendelse om prosjektet «Sigurd Jorsalfarer», ref.nr. 2012/216, datert 4. januar 2013, Oslo.
- Holck, Per
1982 Sigurd Jorsalfarers hodeskalle på Akershus. *Viking* 8:112–123.
- Işcan, Mehmet Yaşar og Richard Helmer (red.)
1993 *Forensic analysis of the skull*. Wiley-Liss, New York.
- Keller, Hiltgart
2001 *Reclams Lexikon der Heiligen und biblischen Gestalten. Legende und Darstellung in der bildenden Kunst*. Reclams, Stuttgart.
- KHM topografisk arkiv
1739 Liste over innsendte saker til Kunstkammeret, kopi. Universitetet i Oslo.
- 1850–1950 Diverse korrespondanse vedrørende «Sigurd Jorsalfarers skalle».
- Kierulf, Jonas.
1960 [1745] *Journal og Beskrivelse Over Hans Kongl: Mayest: Kong Christian den VI. Til Danmark og Norge &c Og Dronning Sophia Magdalena Med Frue Moder Margrevjnde Sophia Christiana Deres foretagende Reise Til Kongeriget Norge Aar 1733*. Børsums forlag og antikvariat, Oslo.
- Malt, Ulrik
2007 Schizofreni. I *Store medisinske leksikon*, vol. 4, redigert av Magne Nylenna, Nils Gundersen, Henning Larsen og Inger Lise Delphin. 2. utg. Kunnskapsforlaget, Oslo.
- Schreiner, Kristian Emil
1939 *Crania Norvegica I*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
- 1946 *Crania Norvegica II*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
- Sturlasson, Snorre
1970 *Kongesagaer*. Oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip. Gyldendal, Oslo.
- Reimer Paula J., Edouard Bard, Alex Bayliss, J. Warren Beck, Paul G. Blackwell, Christopher Bronk Ramsey, Caitlin E. Buck, Hai Cheng, R. Lawrence Edwards, Michael Friedrich, Pieter M. Grootes, Thomas P. Guilderson, Haflidi Haflidason, Irka Hajdas, Christine Hatté, Timothy J. Heaton, Dirk L. Hoffmann, Alan G. Hogg, Konrad A. Hughen, K. Felix Kaiser, Bernd Kromer, Sturt W. Manning, Mu Niu, Ron W. Reimer, David A. Richards, E. Marian Scott, John R. Southon, Richard A. Staff, Christian S. M. Turney, Johannes van der Plicht
2013 IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP. *Radiocarbon* 55(4):1869–1887.
- Trigger, Bruce Graham
1996 *Arkeologiens idéhistorie*. Pax, Oslo.
- Unger, Carl Richard
1867 *Morkinskinna. Pergamentsbog fra første Halvdel af det trettende Aarhundrede*. Udgiven som Universitetsprogram for andet Semester 1866, Christiania.

Ellen Kathrine Friis, kulturarvenheten i Oppland fylkeskommune
Unni Tveiten Grøtberg, kulturarvenheten i Oppland fylkeskommune
Ole Tveiten

Jernutvinning fra bergmalm i senmiddelalder

– noen foreløpige resultater fra Grua på Hadeland

I denne artikkelen vil vi på bakgrunn av nye resultater fra arkeologiske undersøkelser i området omkring Grua på Hadeland diskutere en mulig oppstart av gruvedrift og påfølgende nedsmelting av bergmalm til metall allerede på 1300-tallet. En så tidlig oppstart vil åpne for en ny forståelse av den økonomiske utviklingen i Norge i senmiddelalderen, særlig med henblikk på overgangen mellom jernvinne og jernverk. I indre og øvre deler av Sør-Norge er det dokumentert en omfattende jernfremstilling fra myrmalm i jernalder og tidlig middelalder. På slutten av 1200-tallet og begynnelsen av 1300-tallet forsvinner det meste av jernfremstillingen fra myrmalm (Larsen 2009). Til gjengjeld er bergverksdriften i Norge, hovedsakelig gjennom skriftlige kilder, godt dokumentert fra slutten av 1530-tallet og fremover, særlig langs Sørlandskysten og i Oslofjord-området (Brochmann 1939; Christophersen 1974; Thuesen 1977, 1979). Det har etterlatt en periode på omkring 200 år i senmiddelalderen der få sikre spor etter jernfremstilling i noen form er kjent i Norge.

Jernfremstilling fra bergmalm og bergverk i Norge

I Norge har det foregått jernproduksjon basert på myrmalm siden før begynnelsen av vår tidsregning, og i tidlig- og høymiddelalder frem til midten av 1200-tallet var den særlig omfattende (Larsen 2009; Tveiten 2012). I løpet av 1300-tallet går denne næringen nesten helt til grunne, og det settes primært i sammenheng med pest og befolkningsnedgang i senmiddelalderen (Lunden 2002:16; Øye 2002:393–394). Økt svensk jernproduksjon basert på bergmalm er også en relevant faktor i senmiddelalderen. I dag er over 450 slike lokaliteter fra perioden 1100–1520 kjent i Sverige. På grunn av en langt mer effektiv teknologi antas denne bergverksdriften å ha forsynt også det norske markedet med mer og rimeligere jern, og utkonkurrerte dermed den norske jernvinna (Magnusson 2011:44; Øye 2002:393–394).

Norske bergverk er ikke trukket inn i denne diskusjonen. Kildegrunlaget for en slik bergverksdrift er beskjedent, og primært knyttet til drift på kobberforekomster. For eksempel nevnes et kobberberg i Fron i Gudbrandsdalen i 1342, et kobberverk ved Sandsvær i 1490 og søking etter kobberforekomster ved Trondheim i 1516. Det har også eksistert en sølvgruve ved Akersberget i Oslo i perioden 1510/1515 til 1530, kanskje også tidligere (Berg 2006:16–17; Berg og Nordrum 1992:7). Et dokument som peker mot bergverksdrift i Norge i senmiddelalderen mer generelt, er dronning Margrethes instruks fra 1405 i forbindelse med Erik av Pommerns kommende reise til Norge. Her heter det blant annet: «Om noen kommer til ham med noe malm og beder ham om at måtte få forpakte, at han ikke lover dem å få forpaktet og giver dem intet brev derpå, at de skulle få forpakte det. Fordi at om det

Figur 1. Grua ligger sør på Hadeland i Oppland fylke. Kart: Ole Tveiten.

skjedde, da droge de det alt fra kronen og under seg selv» (Benedictow 1991:9). Først i tiden omkring reformasjonen får bergverksdriften i Norge et større omfang. Den settes primært i sammenheng med Christian III's satsing i perioden 1537–1549, da det ble igangsatt omfattende leting etter og produksjon av sølv, kobber, bly og jern flere steder i Telemark, Sandsvør ved Kongsberg og rundt Oslo. Driften ser i store trekk ut til å ha vært basert på tysk kompetanse, ledet av den saksiske bergmesteren Hans Glaser. Blant annet medførte trolig vanskelig infrastruktur at denne satsingen ikke ble noen suksess, og den fikk i liten grad noen økonomisk betydning (Berg 2006:11–14).

En svakhet ved mye av den eldre forskningen på denne typen tekniske kulturminner i Norge, er at fokuset har ligget på de skriftlige kildene, kun supplert med oppmåling og dokumentasjon av synlige spor etter driften i felt (Østensen 1999:7). I de senere årene er likevel et mer arkeologisk perspektiv blitt introdusert, der også aktiv registrering, utgravninger og C14-analyser har inngått i arbeidet (Berg 2006; Stenvik 2004, 2012; Østensen 1999).

Særlig kobberproduksjonen i Norge har vært gjenstand for arkeologiske undersøkelser, og er nå dokumentert arkeologisk tilbake til 1300-tallet (Stenvik 2004, 2012).

Teknologiske prinsipper for fremstilling av jern

Fremstilling av jern kan i prinsippet gjøres på to måter, *direkte* og *indirekte*. Begge metodene kan involvere at malmen først gjennomgår røsting. Røsting er en renseprosess der malmen blir oppvarmet på bål for å brenne vekk urenheter. Direkte jernfremstilling betyr at malmen i løpet av reduksjonsprosessen i ovnen blir varmet opp så slagget smelter og kan tappes vekk, mens jernet beholder en tilnærmet fast form. Jernet vil være umiddelbart smi- bart med denne reduksjonsprosessen. All jernfremstilling fra myrsmalm i jernalder og mid- delalder foregikk ved den direkte metoden. Indirekte jernfremstilling betyr at malmen blir varmet opp til en temperatur der både jern og slagg smelter og blir tappet ut av ovnen hver for seg. Råjernet som tappes ut, kan ikke smis direkte, ettersom det har et høyt karboninn- hold som må reduseres ved hjelp av en sekundær renseprosess, såkalt *fersking*. Denne prosessen foregår som en kombinasjon av termisk og mekanisk bearbeiding. Det vil si oppvar- ming i en esse eller ferskingsherd og bearbeiding med hammer i en esse eller ved hjelp av en vandrevet hammer (Björkenstam 1990:20–21).

Rennherddrift er blitt fremhevet som den eneste formen for jernutvinning i den tidlige bergverksfasen, det vil si fra 1538 til den første kjente masovnen ble bygget på Bærums verk i 1622 (Brünnich 1819; Thuesen 1954). Rennherden ble murt opp som en åpen smelte- herd, der smi- bart jern ble fremstilt direkte, uten behov for fersking (Thuesen 1954:55–56). Rennherder tolkes som en videreutvikling av såkalte «blestergroper» for myrsmalmsmelting, en ovnstype man nå ser helt bort fra som en feiltolkning av et ufullstendig arkeologisk mate- riale (Tveiten 2012:25).

Ovnene på de tidlige jernverkene er i liten grad undersøkt arkeologisk i Norge. Selv om rennherddrift kan tenkes i Norge, først og fremst på 1500-tallet da den synes å være belagt i skriftlig materiale, har nyere svenske arbeider endret mye av synet på ovnskonstruksjo- nene tilknyttet bergverksdrift i senmiddelalderen og på 1500-tallet (Magnusson 2011; Skyllberg 2001). Ved undersøkelsene av Lapphyttan i Norberg kommune i perioden 1978– 1983 ble det dokumentert en smeltehytte for jern med blant annet ovn, røstegroper, kullhus og smier med herder for fersking av jernet. Lokaliteten er datert til perioden 1100–1350 (Magnusson 1985). Den undersøkte ovnen ved Lapphyttan og flere andre lokaliteter fra middelalderen og 1500-tallet i Sverige har vist seg å ha mange fellestrekk i størrelse og utforming med det som i senere kilder er beskrevet som *den gamle svenske masovnen*. Den var sjelden mer enn 5 m i diameter og var gravd inn i skråningen ned mot en bekk. En vesentlig forandring i ovnsutformingen inntreffer tidlig på 1600-tallet, da større masovner med en kraftig steinsokkel blir reist, som oftest på flat mark i tilknytning til større vassdrag eller damanlegg (Björkenstam 1996:12–14; Skyllberg 2001:61–62).

Jernfremstilling fra bergmalm på Grua

Ut fra historiske kilder kan utnyttelsen av bergmalm på Grua føres tilbake til Christian III's store satsing på bergverk i perioden 1537–1549. Blant annet forsynte Hadelandsgruva, jern- gruva som har gitt navn til området, verket i Hakadal med jernmalm. I de senere årene har

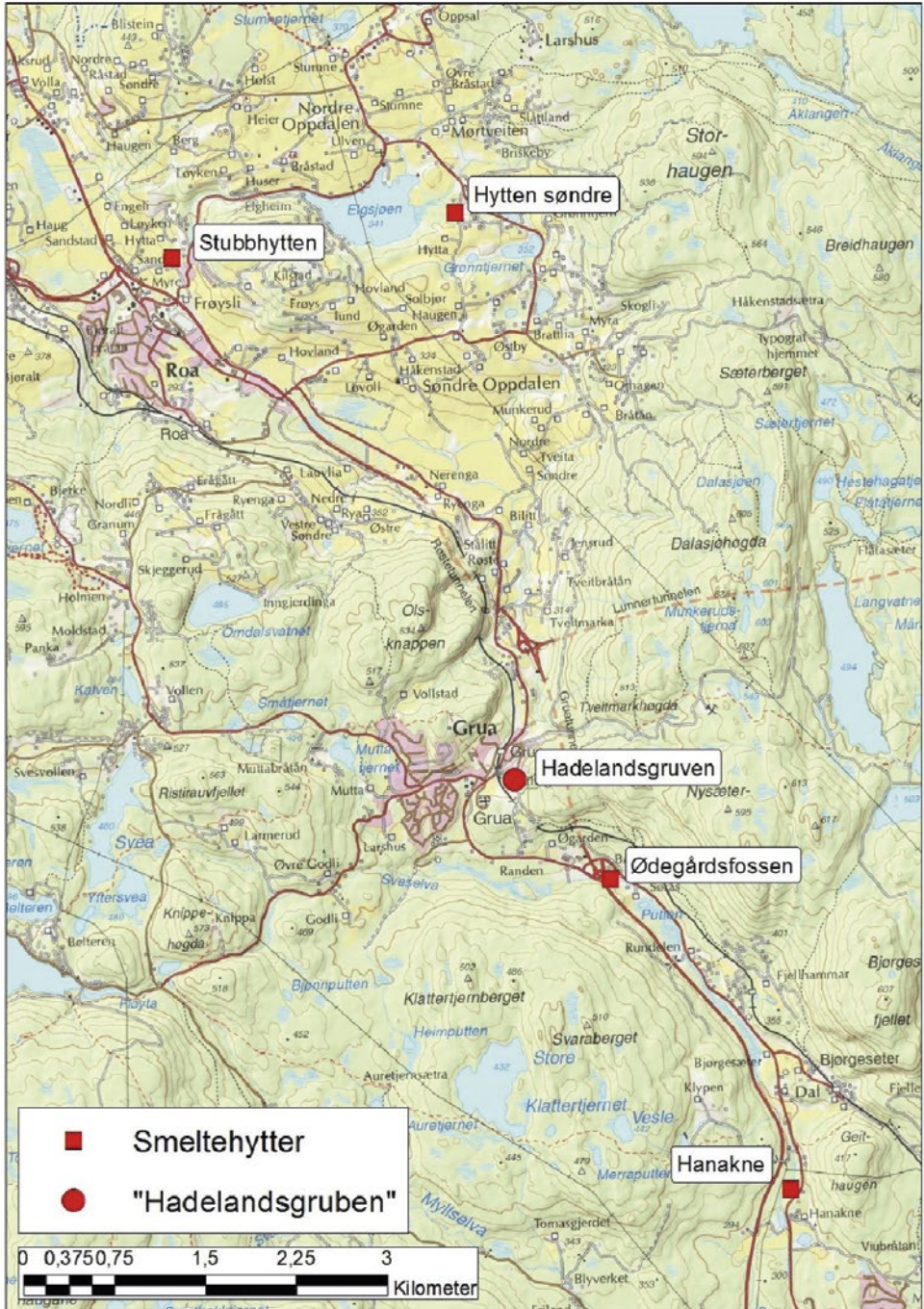
Figur 2. Mange geologiske ressurser er utnyttet i Gruaområdet, bl.a. kalk. Foto: Unni T. Grøtberg.

det blitt stilt spørsmål ved alderen på gruvedriften på Grua, særlig om den kan gå lenger tilbake i tid enn til 1500-tallet (Asak 2006; Berg 2013:39; Christophersen 1974:36; Kirkeby 2004:21–22). En befaring av selve Hadelandsgruva i 1991 viste ikke spor etter førreformatorisk drift (Berg 1991), men det er i tillegg kjent mange mindre gruver og skjerp knyttet til ulike malmforekomster i Grua-området.

Det er også bevart flere lokaliteter der det har foregått smelting av malm til metaller. Foruten smelteplasser for kobber og bly med drift på 1600- og 1700-tallet har det lenge vært kjent fire mulige smelteplasser for jern (Halvorsen 1944; Thuesen 1988:72). De er ikke blitt undersøkt før Hadeland Bergverksmuseum i samarbeid med Oppland fylkeskommune tok initiativ til undersøkelser og datering av dem i 2010. Undersøkelsene har foregått i perioden 2010 til 2013, med oppmåling og forholdsvis beskjedne undersøkelser av de enkelte lokalitetene (Friis 2011).

Lokaliteten *Stubbhytten* ligger helt sør på gården Hytten, i overgangen mellom dyrket mark og skråninga ned mot en mindre elv, rett sør for Hyttfossen. Lokaliteten er synlig dels som store mengder trekull, slagg og bergmalm (magnetitt) i ployelaget på åkeren, dels som flere hauger med slagg og trekull i bakken ned mot elva. Det er rester av demning og vannrenne i elva, men flere generasjoner med møller i området gjør det usikkert om de er en del av bergverkslokaliteten.

Lokaliteten er delvis ødelagt på grunn av oppdyrking og annen nyere aktivitet, men slagghaugene synes å være intakte. Det er gravd tre prøvestikk i dem, som viste mellom

Figur 3. Grua-området med lokaliteter omtalt i teksten. Kart: Ole Tveiten.

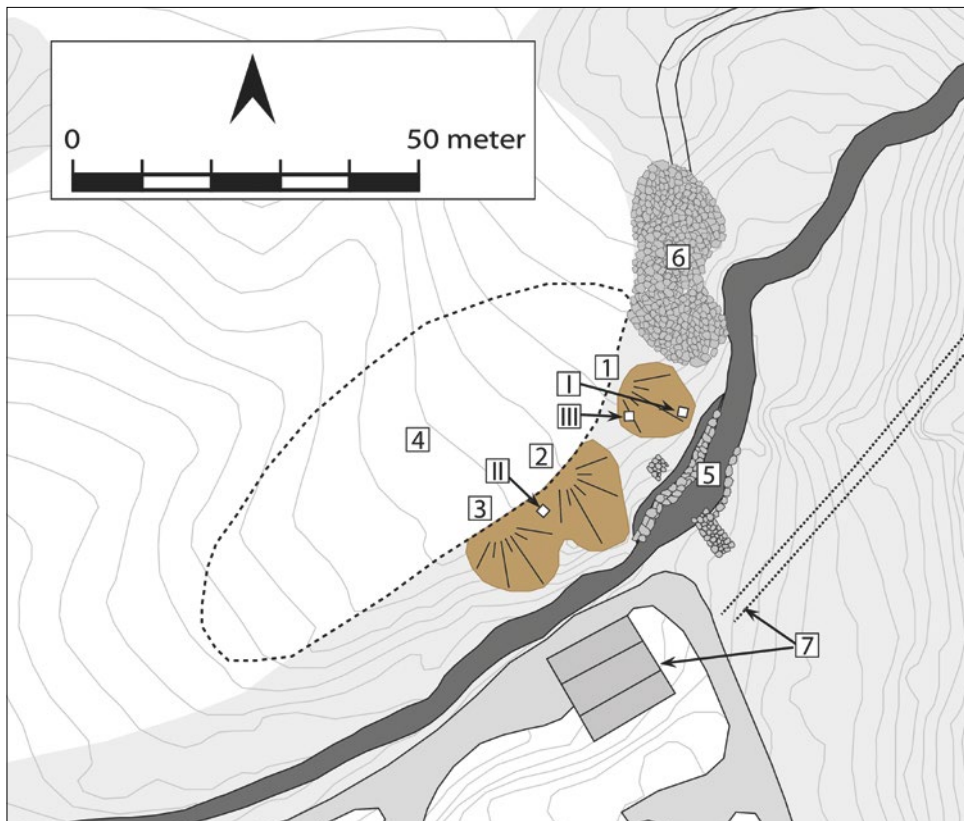
Figur 4. Hadelandsgruven står i dag under vann. Foto: Unni T. Grøtberg.

0,3 og 0,5 m dype lag med slagg og trekull. I alt tre kullprøver er tatt ut fra bunnen av de respektive prøvestikkene, alle prøvene er vedartsbestemt til gran. Prøvestikk I datert til 540 ± 30 BP, cal. AD 1310–1425 (BETA-374024). Prøvestikk II er datert til 460 ± 30 BP, cal. AD 1410–1450 (BETA-374025). Prøvestikk III er datert til 600 ± 30 BP, cal. AD 1290–1410 (BETA-311663).

Lokaliteten *Hytten søndre* ligger ved en bekk på gården med samme navn, 2 km øst for Stubbhytten. Lokaliteten befinner seg på en flate sør for bekken, der lokale informanter har observert spor etter en mulig bergverkslokalitet, blant annet slagg og rester av en mulig ovn. Flaten er dessverre blitt planert ut og tildekket med fyllmasser de senere årene. I selve bekken finner man spredd slagg og bergmalm, sammen med demning, fundament og møllestein fra en nyere tids mølle. Lokaliteten var så ødelagt at det ikke er aktuelt å ta ut prøver.

Lokaliteten *Ødegårdsfossen* ligger ved Sveselva, like sør for Grua sentrum. På 1800-tallet lå det et sagbruk i tilknytning til denne fossen. I de senere årene er det gjort større inngrep i området i forbindelse med vei- og husbygging. I elva skal det tidligere ha ligget steiner som kunne se ut som fundamentet til en bru, men de er fjernet i forbindelse med veiarbeid. Lokaliteten ligger bokstavelig talt under et bolighus, men også i hagen nedenfor. Ved anleggelsen av huset og tomten på 1940-tallet gravde man 2 m ned i en haug som utelukkende besto av trekull. Nord for huset, nede ved elvekanten, ligger en slagghaug som er mellom 7 og 8 m i diameter og 1 m høy. En kullprøve fra et prøvestikk i en intakt del av kullhaugen er vedartsbestemt til gran og datert til 600 ± 30 BP, cal. AD 1290–1410 (BETA-311664).

Lokaliteten *Hanakne* ligger også ved Sveselva, ca. 3 km sør for Ødegårdsfossen. Også her er vannkraften blitt utnyttet til en senere mølle, men i motsetning til de andre stedene fremstår Hanakne som en mer intakt lokalitet. Lokaliteten ligger konsentrert om den sørves-

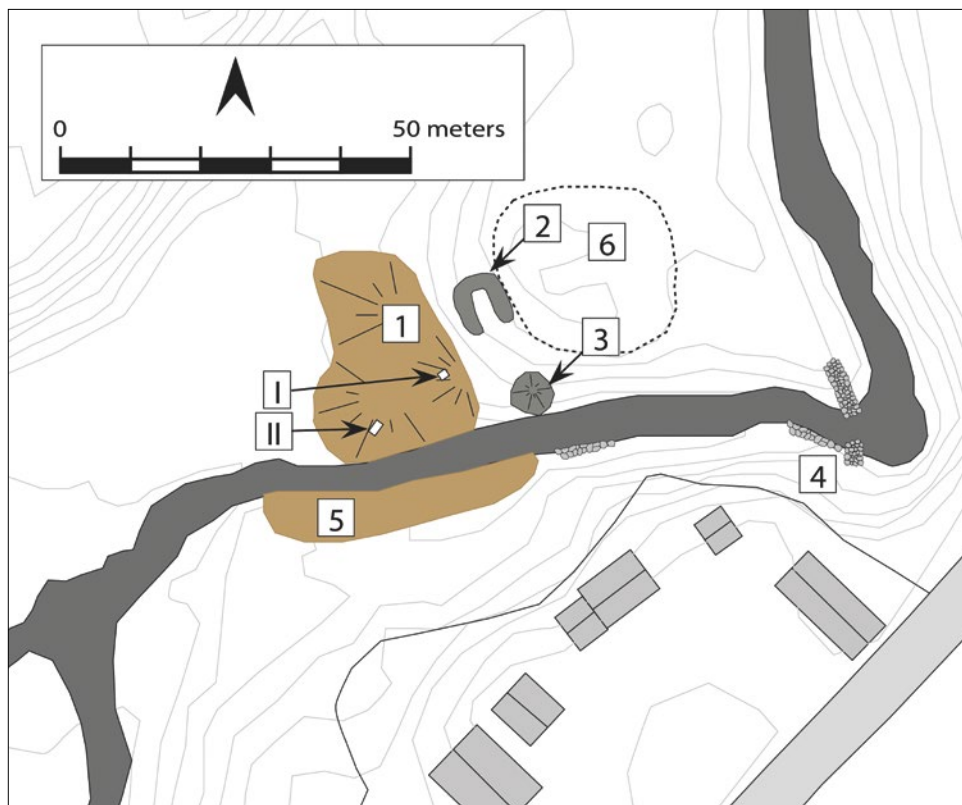
Figur 5. Stubbhytten. Tegnforklaring: 1–3: Hauger med slagg og trekull. 4: Dyrket mark med store mengder trekull og slagg i ployelaget. 5: Rest av demning og murt grøft. 6: Moderne røys av rydningsstein. 7: Moderne mølle og rørgate. I–III: Prøvestikk. Kart: Ole Tveiten.

tre delen av et høydedrag. På selve høyden er det påvist flere groper og grøfter, i tillegg til mye kull i grunnen. Vest og sørvest for dem, til dels også ut i elva, ligger det store mengder slagg fra produksjonen. Området med slagg strekker seg over et 20 x 30 m stort område, med flere markerte hauger. Ut fra topografi og undersøkelsene som er gjennomført, er det grunn til å tro at slagghaugene kan være opp mot 2 m tykke.

To prøvesjakter ble gravd i området med slagg. En kullprøve fra sjakt I er vedartsbestemt til furu og datert til 690±30 BP, cal. AD 1270–1300, 1360–1380 (BETA-364571), mens en tilsvarende prøve fra sjakt II er vedartsbestemt til furu og datert til 600±30 BP, cal. AD 1290–1410 (BETA-364572).

Det er også påvist slagg i tre prøvestikk på sørsiden av elva. Massene her er omrotet, og kan være forflyttet fra området som i dag utgjør et nærliggende gårdstun. Det er av særlig interesse at det ble funnet teglstein med fastsmeltet slagg i disse massene. Det kan indikere at utvinning eller bearbeiding av jern har foregått i en konstruksjon av teglstein.

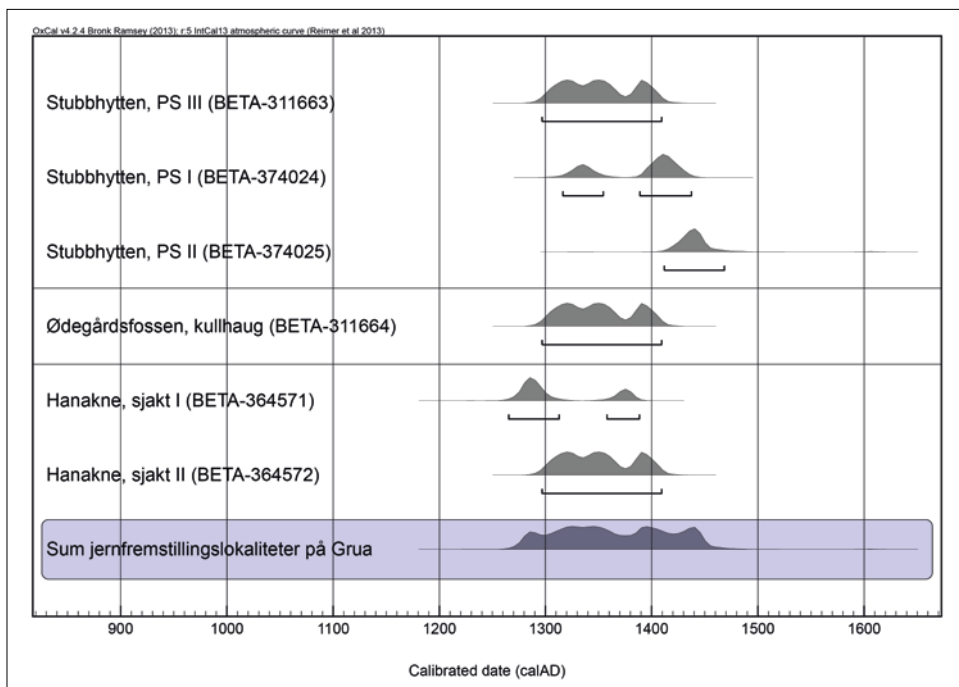

Figur 6. Hanakne. Tegnforklaring: 1: Slagghauger. 2: Hustuft. 3: Mulig ovn. 4: Rest av demning og mølle fra 1700-tallet. 5: Område med spredd slag og trekull. 6: Område med trekull, groper og grøfter. I–II: Prøvestikk. Kart: Ole Tveiten.

Tabell 1. C14-dateringer fra jernfremstillingslokaliteter på Grua. Dateringene er kalibrert ved hjelp av Oxcal v.4.2.3 (Bronk Ramsey 2013; Reimer mfl. 2013).

Kontekst	Datert materiale	Lab.-ID	Datering BP	Alder to sigma
Stubbhytten, PS I	Gran (<i>Picea</i>)	BETA-374024	540±30 BP	AD 1310–1425
Stubbhytten, PS II	Gran (<i>Picea</i>)	BETA-374025	460±30 BP	AD 1410–1450
Stubbhytten, PS III	Gran (<i>Picea</i>)	BETA-311663	600±30 BP	AD 1290–1410
Ødegårdsfossen, PS i kullhaug	Gran (<i>Picea</i>)	BETA-311664	600±30 BP	AD 1290–1410
Hanakne, sjakt I	Furu (<i>Pinus</i>)	BETA-364571	690±30 BP	AD 1270–1300, 1360–1380
Hanakne, sjakt II	Furu (<i>Pinus</i>)	BETA-364572	600±30 BP	AD 1290–1410

Figur 7. Grafisk fremstilling av C14-dateringer fra jernfremstillingene på Grua. Dateringene er kalibrert i programmet Oxcal (Bronk Ramsey 2009).

Av de fire lokalitetene for smelting av jern man har kjent til i Grua-området, er tre av dem nå datert. Resultatene fra de totalt seks dateringene viser et sammenfall på 1300- og første del av 1400-tallet (se tabell 1 og figur 7). På bakgrunn av det og de supplerende undersøkelsene av lokalitetene kan man med større sikkerhet konkludere med at det har foregått jernfremstilling fra bergmalm på Grua så tidlig som i senmiddelalderen.

Alle de fire lokalitetene på Grua ligger i tilknytning til elver der vannkraften senere har vist seg egnet til å drive sagbruk og møller. Vannkraft er på ingen måter ukjent som energikilde på Hadeland i senmiddelalderen. For eksempel omtaler et dokument fra 1389 «[...] kuærn huss ok dam att Saxa kwærne fors er ligger j Vigla [...]» (Diplomatarium Norvegicum [DN] IV:560) i Viggadalen i Gran kommune, cirka 20 km nord for Grua. Det er derfor overveiende sannsynlig at deler av driften, mest trolig belgdriften til ovnene, har vært drevet med vannkraft. På dette punktet avviker jernproduksjonen på Grua fra den myrmalmbaserte jernutvinningen i Norge i middelalder og nyere tid, da bare et fåtall lokaliteter har utnyttet vannkraft (Espelund 1999:142).

Den senere aktiviteten har i stor grad fjernet synlige spor etter ovner på tre av de fire lokalitetene ved Grua. På Hanakne ser det derimot ut til å være bevart en struktur som kan tolkes som en ovn (avmerket som nummer 3 i figur 5). Like nord for elva og øst for slagghaugene er det påvist en kjegleformet haug, opp mot 5 m i diameter nederst og 3 m høy. På toppen er det antydning til et søkk i midten, og haugen er delvis dekket av torv og mose, og ser ut til å bestå av slagg og stein. I elva rett nedenfor denne strukturen er det observert små

Figur 8. Restaurert masovn fra tidlig 1800-tall ved Lesjaverk i Oppland. Foto: Unni T. Grøtberg.

biter av magnetisk slagg. Den mulige ovnen er ikke blitt undersøkt nærmere. Utforming, størrelse og plassering samsvarer imidlertid godt med trekk man kjenner fra de gamle svenske masovnene (Bjørkenstam 1996:12–14). Videre undersøkelser vil likevel være både ønskelig og nødvendig for å avklare det.

Det er kjent mange kullmiler i Grua-området, men ut fra antagelse at de er etterreformatoriske, gjennomføres det generelt få dateringer av denne type kulturminner i Norge. Ved Lygna, ca. 20 km nord for Grua, er imidlertid flere kullgroper og en kullmile blitt arkeologisk undersøkt. De er datert til henholdsvis AD1475–1655, AD 1400–1445 (to kullgroper) og AD 1490–1660 (en kullmile). To andre kullgroper på Hadeland er datert innenfor perioden AD1035–1290 (Larsen 2009:141–142). Det er ellers kjent svært få kullgroper på Hadeland, sammenlignet med sentrale jernvinneområder, som for eksempel Valdres og Gudbrandsdalen. Overlapping i tid mellom kullgroperne og kullmilene kan tale for at begge deler er blitt brukt i kullproduksjonen for hyttene på Grua.

Stedsnavnet Hytten – en indikasjon på aktører og organisering?

C14-dateringene indikerer jernfremstilling fra bergmalm så tidlig som på 1300-tallet. Disse dateringene er likevel ikke de eneste kildene som indikerer en så tidlig drift i området. Lokalitetene Stubbhytten og Hytten søndre er gitt navn etter gården Hytten (gnr. 55, 56 og 58 i Lunner kommune). Allerede i 1475–1476 finner vi Hytten nevnt i to diplomer (DN VI:583; DN VI:585). Selve dokumentene omhandler en grenseoppgang mellom Hadeland og

Figur 9. Ovnens ved Hanakne. Et markert søkk er synlig midt i den kjegleformede konstruksjonen. Foto: Unni T. Grøtberg, Oppland fylkeskommune.

Romerike. Her vitner tre menn om at de hørte av Eivind Tordsson, som mintes åtti år tilbake, at Avalsjøen lå i tre deler; en i Romerike, en i Hadeland og en i Hytten. Hytte er et tysk låneord (Hütte), dvs. bygning for metallarbeid. Metallfremstillingen som har gitt navn til Hytten-gården, kan ut fra det beregnes å ha foregått minst åtti år før dokumentene ble skrevet, dvs. på slutten av 1300-tallet (Alm 1975:36–37; Kirkeby 2004:21–22). Oluf Rygh åpner for at dokumentene også kan omhandle Hytten i Hakadal (Rygh 1900:132). Dokumentet omhandler blant annet Avalsjøen, som ligger hhv. 6,5 km fra Hytten i Lunner og 20 km fra Hakadal, noe som indikerer at Hytten i Lunner er mest sannsynlig. Om navnet likevel skulle vise til Hytten i Hakadal, vil dette i så fall peke mot at Hakadal jernverk har hatt en driftsfase som er tilnærmet samtidig med de daterte lokalitetene på Grua.

Ser man på «hytte» som gårdsnavn eller -navneledd, er det i Sverige dokumentert tilbake til begynnelsen av 1300-tallet. Organiseringen av de svenske hyttene i middelalderen er sentrert rundt *bergmannen*, en selveiende skattebonde som drev sesongvis gruvedrift og smeltehytter, gjerne i kooperasjon med andre. Bruken av hytte-navnet går frem til 1500-tallet, når de svenske smeltehyttene etter hvert blir erstattet av større jern- og kobberverk (Magnusson 1998; Skyllberg 2001:71–72).

Selv om man ikke umiddelbart kan trekke direkte paralleller til organiseringen av de svenske hyttene, er en kobling mellom norsk og svensk bergverksdrift mer sannsynlig i senmiddelalderen enn senere. Etter kong Håkon Vs død i 1319 går Norge inn i skiftende kongefelleskap med først Sverige og senere Danmark, og fra 1389 treriksfelleskapet kjent som Kalmarunionen. Frem til Engelbrektsopprøret og oppsigelsen av unionen fra svensk

side i 1439 er det derfor langt tettere bånd mellom Norge og Sverige enn senere. Disse båndene brytes definitivt først ved blodbadet i Stockholm i 1520 og Gustav Vasas påfølgende etablering av Sverige som stormakt (Helle 1991:102–104).

På bakgrunn av nærhet, både geografisk og kulturelt, er det for jernutvinningen på Grua mer sannsynlig at svensk enn f.eks. tysk eller engelsk kompetanse er blitt innhentet på 1300-tallet. All kompetansen behøver heller ikke å være hentet fra utlandet. Også lokal kompetanse på Hadeland, for eksempel knyttet til kullbrenning og utnyttelse av vannkraft, kan ha blitt benyttet til jernfremstilling på Grua. Frem til begynnelsen av 1300-tallet var deler av Norge et fremtredende område for jernproduksjon fra myrimalm, og en omfattende kompetanse må ha eksistert i for eksempel Valdres på denne tiden.

Avslutning

Undersøkelsene ved Grua viser at førreformatorisk jernfremstilling fra bergmalm er sannsynlig. Mange spørsmål knyttet til denne driften krever videre forskning. Det er behov for en nærmere tidfesting av aktiviteten – herunder hvor lenge hver enkelt smeltehytte har vært drevet. Den mulige ovnen på Hanakne bør undersøkes nærmere, i tillegg til at andre element i teknologien må påvises og undersøkes. Gruver, skjerp og kullmiler i området må registreres og dokumenteres og derigjennom knyttes til den tidlige jernfremstillingen fra bergmalm. Undersøkelsene som er gjennomført, er i så måte bare foreløpige, men viser like fullt potensialet for videre forskning på Grua.

Det eksisterende skillet mellom et arkeologisk fokus på den myrimalmbaserte jernvinna og et historisk fokus på bergverksdrift er ikke fruktbart. Om man ikke leter etter, undersøker og daterer bergverkslokaliteter, vil man heller ikke finne slike fra førreformatorisk tid. Undersøkelsene ved Grua viser tydelig at skriftlig materiale alene ikke gir et fullstendig bilde av situasjonen, og at supplering med arkeologiske undersøkelser er helt nødvendig for å kaste lys over denne typen kulturminner.

Summary

Iron production based on rock ore in the Late Middle Ages – some preliminary results from Grua at Hadeland

In this article, questions are raised concerning a rise of iron production based on rock ore in Norway as early as the 14th century and new results from archaeological research in the area around Grua at Hadeland will be presented. In what form and to what extent did this production exist? A few technological aspects are discussed, along with who played a significant role in the production of iron at Grua in the Late Middle Ages. Extensive iron production from bog ore has been documented in the inner and upper parts of southern Norway in the Iron Age and Middle Ages. After being particularly intense at the end of the Viking Age, most of this industry disappears at the end of the 13th century and in the beginning of the 14th century. On the other hand, several sites with iron production based on rock ore are documented in written sources from the end of 1530 onward. This leaves a period of roughly 200 years where few traces of iron production are known. The results presented in this article may contribute to a new understanding of the economic development, with focus on iron production in late medieval Norway.

Litteratur

Alm, Jens M.

1975 *Hadeland almenning gjennom tidene. Lut og lunnendi i sameie og utmark*. Brandbu almenning, Eina almenning, Gran almenning, Jevnaker almenning, Lunner almenning og Tingelstad almenning, Gjøvik.

Asak, Per Otto

2006 Hvor gammel er gruvedriften på Grua? *Årbok for Hadeland* 2006:76–82.

Benedictow, Ole Jørgen

1991 Det første kjente lensbrev for en norsk gruve og den første kjente gruvedrift i Norge – Om kobbergruva i Sandsvær 1490–1530. I *Wii Hans. 500 års bergverksdrift – en historisk antologi*, redigert av Bjørn Ivar Berg, s. 9–14. Skrift, nr. 6. Norsk bergverksmuseum, Kongsberg.

Berg, Bjørn Ivar

1991 *Grua jerngruve – befaringsrapport og betenkning*. Rapport ved Norsk Bergverksmuseum, Kongsberg, datert 31.10.1991.

2006 *Moisesberg i Fyresdal 1541–1549. Norsk Bergverksmuseums undersøkelser av et kobberbergverk i Telemark*. Novus forlag og Norsk Bergverksmuseum, Oslo.

Berg, Bjørn Ivar og Fred Steinar Nordrum

1992 *Malmbergverk i Norge. Historikk og kulturminnevern*. Skrift, nr.7. Norsk Bergverksmuseum, Kongsberg.

Berg, Rune Arenfeldt

2013 *Bergverk på Hadeland. En glemt historie om mennesker og malm*. Randsfjordmuseene, Jaren. Björkenstam, Nils

1990 *Västeuropeisk järnframställning under medeltiden*. Stockholm Archaeological reports, nr 25. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie, nr. 26. Jernkontoret, Stockholm.

1996 *Den svenska järnhanteringens tekniska utveckling*. Jernkontorets bergshistoriska utskott, bind H 65. Jernkontoret, Stockholm.

Brochmann, Georg

1939 *Jern*. Cappelen, Oslo.

Bronk Ramsey, Christopher

2009 Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51(1):337–360.

2013 *OxCal v. 4.2.3*. Elektronisk dokument, <http://c14.arch.ox.ac.uk>, besøkt 8. oktober 2014.

Brünnich, Morten Thrane

1819 *Historiske Efterretninger om Norges Biergverker fra Aar 1516 til Udgangen af 1623*. Boas Brünnich, Kiøbenhavn.

Christophersen, H. O.

1974 «*Hammerslag på hammerslag*».– *Fra jernverkenes historie i Norge*. Grøndahl, Oslo.

Diplomatarium Norvegicum

Utg. C. C. A. Lange, C. R. Unger mfl. I–XXI. Christiania 1849 – Oslo 1976. Elektronisk dokument tilgjengelig på: www.dokpro.uio.no

Espelund, Arne

1999 *Bondejern i Norge*. Arketype, Trondheim.

Friis, Ellen Kathrine

2011 Befaringsrapport i tilknytning til registrering av jernfremstillingsanlegg for Hadeland Bergverksmuseum. Upublisert befaringsrapport datert 14. januar 2011, Oppland fylkeskommune.

Halvorsen, Carl

1944 Beretning om bergverksdriften ved Grua. *Gamalt frå Hadeland* 1:39–41.

Helle, Knut

1991 Tiden fram til 1536. I *Grunntrekk i norsk historie. Fra vikingtid til våre dager*, redigert av Rolf Danielsen, Ståle Dyrvik, Tore Grønlie, Knut Helle og Edgar Hovland, s. 13–106. Universitetsforlaget, Oslo.

- Kirkeby, Birger
2004 *1500-tallet og jernverkets eldste historie*. Epoker av Nittedals historie, vol. II. Kolofon, Oslo.
- Larsen, Jan Henning
2009 *Jernvinneundersøkelser*. Faglig program, bind 2. Varia, vol. 78. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Lunden, Kåre
2002 *Frå svartedauden til 17. mai. 1350–1814*. Norges landbrukshistorie, vol. II. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Magnusson, Gert
1985 Lapphyttan. An example of medieval iron production. I *Medieval iron in society. Papers presented at the symposium in Norberg, May 6–10, 1985*, s. 21–57. Jernkontorets forskning, bind H 39. Jernkontoret, Stockholm.
- 1998 Järnverk och bergsbruk under medeltiden. *Meta* 1:26–47.
- 2011 Lapphyttan och masugnens etablering. I *Bergsbruk – gruvor och metallframställning. Sveriges Nationalatlas*, redigert av Jan af Geijerstam og Marie Nisser, s. 42–43. Sveriges nationalatlas, Stockholm.
- Reimer Paula J., Edouard Bard, Alex Bayliss, J. Warren Beck, Paul G. Blackwell, Christopher Bronk Ramsey, Caitlin E. Buck, Hai Cheng, R. Lawrence Edwards, Michael Friedrich, Pieter M. Grootes, Thomas P. Guilderson, Hafidi Hafidason, Irka Hajdas, Christine Hatté, Timothy J. Heaton, Dirk L. Hoffmann, Alan G. Hogg, Konrad A. Hughen, K. Felix Kaiser, Bernd Kromer, Sturt W. Manning, Mu Niu, Ron W. Reimer, David A. Richards, E. Marian Scott, John R. Southon, Richard A. Staff, Christian S. M. Turney, Johannes van der Plicht
2013 IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP. *Radiocarbon* 55(4):1869–1887.
- Rygh, Oluf
1900 *Kristians Amt*. Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til brug ved Matrikelens Revision, bind IV. Børsrum, Kristiania.
- Skyllberg, Eva
2001 *Södermanlands medeltida bergsbruk: en feodal angelägenhet*. Sörmländska handlingar, nr. 50. Södermanlands museum, Stockholm.
- Stenvik, Lars F.
2004 Kopperframstilling i Kopperåa. *Spor* 1:15.
- 2012 Kopperåa – nytt om kopperverket. *Spor* 2:31–33.
- Thuesen, Gunnar
1954 Rennherddrift: en jernfremstillingsmetode i Norge fra 1539 til 1622. *Volund*:55–94.
- 1977 *Noen norske jernverker: bevarte minner fra den gamle jernverkstiden*. Jernkontorets forskning, serie H, nr. 15. Hyttrapport, vol. 3. Jernkontorets bergshistoriska utskott, Stockholm.
- 1979 Den første dokumenterte bergverksdrift i Norge. *Volund*:7–60.
- 1988 Bergverksdrift i Oslo-området. *Volund*:56–88.
- Tveiten, Ole
2012 Mellom aust og vest: ein arkeologisk analyse av jarnvinna kring Langfjella i yngre jarnalder og mellomalder. Upublisert doktorgradsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Bergen, Bergen.
- Østensen, Per Øyvind
1999 *Smeltehytter for koppar i Midt-Norge. Ei samanliknande analyse med vekt på den fysiske utforminga av anlegga*. Skrift, nr. 16. Norsk bergverksmuseum, Kongsberg.
- Øye, Ingvild
2002 Landbruk under press. 800–1350. I *Jorda blir levevei. 4000 f.Kr.–1350 e.Kr.*, redigert av Bjørn Myhre og Ingvild Øye, s. 215–414. Norges landbrukshistorie, bind I. Det Norske Samlaget, Oslo.

Bruken av Borreparken i regionale kulturarvsstrategier i Vestfold

Borreparken utenfor Horten i Vestfold er et av de største feltene med monumentale gravhauger og gravrøyser i Norden. De fleste gravminnene i parken er fra ca. år 600 til 900 e.Kr., det vil si at de ble bygget i løpet av yngre jernalders to hovedperioder, merovingertid og vikingtid. De fredede kulturminnene i parken er i dag en av hovedattraksjonene blant de mange forhistoriske stedene i Vestfold som er gjort tilgjengelige og tilrettelagt for opplevelser av vikingtiden. I 2000 ble Midgard historisk senter åpnet rett utenfor Borreparken, og i 2013 sto en rekonstruert vikingtids gildehall ferdig i tilslutning til dette opplevelsessenteret. Denne tilretteleggingen har bidratt til at Borreparken tiltrekker seg en rekke ulike grupper besøkende, slike som fagfolk, skoleklasser, folk som bor i regionen, og mer langveisfarende turister. I 2013 hadde Midgard historisk senter rundt 19 000 besøkende, nærmere halvparten av dem i sommermånedene juni og juli (Hølleland 2014:9). Interessen for Borreparken blant både fagfolk og allmennheten skyldes ikke bare fascinasjonen for de storslåtte gravminnene i dette landskapet, men også det de gir uttrykk for om vikingtidens maktforhold, sagakonger og Vestfolds historie sett i lys av norsk rikshistorie. I tillegg kommer den rolle Borreparken har spilt i en nasjonal minnefeiringstradisjon, som formidler hvordan stedet er brukt ideologisk og politisk i norsk nasjonsbygging på slutten av 1800-tallet og utover på 1900-tallet.

I denne artikkelen tar jeg utgangspunkt i hvordan Borreparken er blitt brukt i vår tid, for å forstå hvilke politiske visjoner og mål som ligger til grunn for de aktivitetene som foregår på stedet i dag. En vanlig oppfatning er at stedet er en del av vår nasjonale kulturarv (f.eks. Blindheim 1953; Myhre 2003; Østigård og Gansum 2009). Borreparkens betydning som regional kulturarv er derimot i liten grad blitt belyst tidligere. Vil en dreining i fokus fra nasjonal kulturarv til hvordan regional kulturarv skapes, gi ny innsikt i den politiske bruken av stedet? For å belyse det bygger jeg på innsikt i kulturarvspolitikk og eksempler fra hvordan feiringer og tilretteleggingsprosjekter på Borre brukes regionalpolitisk, slik det fremkommer i taler, arrangementer og opplevelsesbasert formidling på stedet. Jeg har kommet frem til at et regionbegrep som har fylket Vestfold som en meningsbærende ramme, inngår i tre typer regionforståelse: den kulturelle regionen, den kommersielle regionen og den nettverksbaserte regionen. Avslutningsvis diskuteres hvilke føringer disse regionalpolitiske strategiene får for hvordan Borre brukes og forvaltes i dag.

Figur 1. Borreparken. Foto: Knut Paasche, NIKU.

Kulturarvspolitikk og regional kulturarv

Arkeologiske steder har vist seg å være velegnede som symboler på ideer om opphav og tilhørighet forbundet med en felles nasjonal identitet (for bakgrunn, se Guttormsen 2013a). Den politiske bruken av Borreparken er på tilsvarende vis forbundet med hvordan stedet utover på 1800-tallet og i første halvdel av 1900-tallet ble oppfattet symbolsk som «nasjonens fødested» (Brøgger 1916; Munch 1941 [1852]:379). Med innvielsen av Borre nasjonalpark 19. juni i 1932 ble dette symbolske innholdet manifestert ved en storslått seremoni. Under åpningsseremonien fremhevet arkeologen Anton Wilhelm Brøgger Borres rolle i sagakongehistorien og Borreparkens betydning som «nasjonalhelligdom» og «rikshage» (utdrag fra talen finnes i Østigård og Gansum 2009:257–259). Borreparkens betydning som nasjonal kulturarv har utvilsomt hatt stor innflytelse gjennom hele 1900-tallet og frem til i dag, men det utelukker ikke at stedet også har inngått i regionalpolitiske strategier. Vår tids bruk av fortiden, i særdeleshet den fjerne fortiden, er ikke bare knyttet til nasjonsbygging (Larsen 2006; Mjærum 2008). Å skape tilhørighet til en region innenfor eller på tvers av landegrensler vil av den grunn også kunne gi føringer for hvordan fortiden brukes.

I norsk og europeisk historie- og kulturarvsforskning har det i løpet av de siste 10 årene vært et økende fokus på regionale forhold, som vil kunne forklares med trender i dagens samfunn: «[Det] regionale paradigmet sammenfaller overraskende godt med tidens politiske strømninger og regionalisering» (Østigård 2009:22). I lys av disse trendene er jeg opptatt av hvordan konseptet «Borreparken» inngår i komplekse regionalpolitiske prosesser i vår tid. Denne tematikken går i Norden under betegnelser som «minnepolitikk» (Aronsson 2004), «erindringspolitikk» (Warring 2003), «politisk historiebruk» (Stugu 2008) eller

mer spesifikt «politisk arkeologi» (Myhre 1994). Sett samlet vil disse retningene inngå i forskningen under betegnelsen «kulturarvpolitikk». Kulturarvpolitikk handler slik sett om to forhold i det samfunnet som bruker fortiden: om autorisasjon i politiske prosesser, det vil si om hvem og hva som vinner innflytelse, og om å skape fellesskapsfølelse ved bruk av fortiden. Kulturarvpolitikken er derfor nært forbundet med dagsaktuelle samfunnsspørsmål som regionene er opptatt av.

Kulturarvpolitikk handler om forestillinger om en felles fortid (jf. Ronström 2001:67). Litteraturen om politisk bruk av fortiden har dreid seg om hvordan for eksempel bilder, fortellinger, kulturminner, jubileumsutstillinger, myter og typer av språk brukes i politiske programmer for å skape fellesskap, tilhørighet og identitet (se f.eks. Stugu 2008; Østigård 2001). Kulturarv kan forstås som et historisk situert, dynamisk, sosialt og kulturelt begrep. Det vil da vise til fellesskapsforestillinger om fortiden for en gruppe mennesker der den politiske intensjonen er å skape stabile og varige forbindelser mellom nåtid og fortid. Et eksempel på det er uttrykket «den nasjonale kulturarv» (Guttormsen 2013b:20). Det å skape regional og nasjonal kulturarv er underlagt lignende kulturarvsprosesser når det gjelder å bruke fortiden for å appellere til følelsen av fellesskap. Kulturforskeren Benedict Anderson har i sin bok *Imagined Communities* (Anderson 2006 [1983]) kommet frem til at historiske steder og landskaper brukes som sterke symboler i nasjonsbygging og i statsdannelsesprosesser for å formidle tilhørighet og identitet til et «forestilt fellesskap». Med det mener han at forestillingene om fellesskap er noe en gruppe mennesker bærer med seg som en mental horisont å betrakte verden ut fra, og at fellesskap nødvendigvis ikke behøver å være geografisk bundet til bestemte fysiske grenser, men kan utgjøre et sett av geografier. Det vil si at selv om de regionale historiske rammene i Norge først og fremst er forbundet med fylkene som regionalpolitiske enheter (jf. Selstad 2001), vil et «forestilt fellesskap» knyttet til en region være en flertydig kategori som strekker seg ut over eller på tvers av fylkene. Vestfold fylke inngår for eksempel ofte i Oslofjord-regionen, som er en større regioninndeling. Hvordan regional kulturarv skapes, handler således om kulturarvpolitiske strategier som er fleksible ut fra tiltenkte formål og visjoner.

Forholdet mellom politisk innflytelse og tilknytning til et «forestilt fellesskap» inngår i ulike politiske strategier. Regional kulturarvpolitikk kan som uttrykk for «regionalisering» forstås som en statsstyrt politisk strategi der kulturarven skapes regionalt gjennom «ovenfra og ned-prosesser» (Petersson 2008). Et eksempel på det er identitetsforskning med fokus på forholdet mellom paneuropeisk kulturarvpolitikk og arkeologiens rolle i ulike former av regionsbygging. Det er blant annet blitt skrevet om arkeologenes bidrag til utviklingen av «grenselandsarv», herunder motsetningsfulle nasjonale legitimeringsbehov basert på bruken av en arkeologisk kulturarv, med eksempler fra Øresund-regionen og Schleswig-Holstein (Kayser Nielsen 2008; Petersson 2008). Studiene kan ses i lys av EUs streben, ved bruk av regionalisering som politisk strategi, etter å skape enhet og sammenheng på tvers av nasjoner.

En annen hovedtematikk i litteraturen har vært regionenes interne drivkrefter, ofte uttrykt gjennom begrepet «regionalisme». Regional kulturarv er i et slikt perspektiv forbundet med bruken av en heroisk fortid i regioner som over lang tid har kjempet for suverenitet, og som ønsker løsrivelse fra eller større innflytelse innenfor nasjonen (f.eks. Finlay 1997; Sommer 2000). Regionalismen definerer et syn på verden som ideologiske krefter og politiske bevegelser aktiverer for å skape større regional autonomi. Regionalisme handler slik sett om

«[...] å dyrke frem det som er særegent for en region/landsdel i motsetning til hele landet, og å styrke det regionale beslutningsnivået. Denne regionalismen kan ta ulike former og ha ulik styrke i ulike land» (Johnstad mfl. 2003:kapittel 3.1.3.). Det vil som regel være en dynamikk mellom regionalisering og regionalisme som kulturarvspolitiske prosesser, og de vil kunne utfylle hverandre.

Jeg vil benytte den kulturarvspolitiske litteraturen som bakgrunn for å undersøke hvilke regionalpolitiske rammer Borreparken inngår i. Det empiriske kildematerialet som er benyttet, utgjør taler og medieutspill i forbindelse med storslåtte feiringer i Borreparken. Fra 1800-tallet og frem til i dag har Borre inngått i ulike typer markeringer, som omfatter jubileer, 17.mai-feiringer og historiske stevner. Stedet har også vært arena for politiske møter og historielag, vikingfestivaler og historiske skuespill har bidratt til skape lokal og regional identitet. Kildene gir uttrykk for forskjellige kulturarvspolitiske utsagn basert på Borreparkens kulturarv. Kulturarv er et resultat av en kreativ bearbeiding av et historisk betydningsinnhold (Borre i sagahistorien). Bearbeidingen inkluderer en utvelgelse av de spor fra fortiden (kulturminnene på Borre) som anses å være bærere av kulturarv. Til sammen skaper denne bearbeidingen noe nytt ved å bli kulturarvsprodukter i samfunnet som produserer det (jf. Swensen og Guttormsen 2013:11–13; Østigård 2009:21), for eksempel i form av opplevelsessentre eller konsepter som «vikingtidsattraksjoner» og «Vikingfylket». Det betyr at arkeologiske steder brukes i kulturarvsproduksjon der fortiden kan manipuleres og endres etter samtidens ønsker og behov, og dermed bli et kulturarvspolitisk redskap for å skape regional kulturarv.

Borreparken i regionale kulturarvsstrategier

Jeg har valgt å bruke eksempler fra Vestfold for å belyse hvordan kulturarvspolitikken blir praktisert i en region. Bruken av kildene er ment som et grunnlag for diskusjon av de trendene som vil bli synlige ved de eksemplene som er valgt. Kildemateriale som intervjuer av aktører i fylket og fylkestingssaker er ikke inkludert, selv om det nok kunne ha bidratt med kunnskap om førende regionalpolitiske strategier. Ved å lese hvordan Borre er brukt i strategier, og utsagn som fremmer regional kulturarv, har jeg utviklet tre hovedkategorier som jeg mener gir uttrykk for tre typer mer eller mindre tydelige regionalpolitiske strategier: den kulturelle regionen, den kommersielle regionen (inkludert næringslivet) og nettverksregionen. Alle regionsforståelsene innebærer en symbolsk bruk av Borreparken som knytter stedets attraksjonsverdier til dagens mål og visjoner om å utvikle Vestfold som en bærekraftig region. De tre regionalpolitiske strategiene er ikke isolerte kategorier, men utgjør dynamiske strategier som griper inn i hverandre.

Den kulturelle regionen

Kulturminnene i Borreparken og Vestfold fylke kan forstås i lys av forestillinger om et kulturelt fellesskap som er synonymt med en befolkning med tilhørighet til både en nasjonal og en regional geografi. Forestillingene om en særegen etnisk norsk kultur og identitet forbundet med «det norske folk» hadde en sentral plass i det nasjonale prosjektet som ble utviklet fra slutten av 1800-tallet og utover på 1900-tallet, og Borres posisjon som «nasjonens fødested» og Vestfold som den norske kongeslektens opphavlige rike inngikk i denne forståelsen (for bakgrunn se f.eks. Østigård 2001; Østigård og Gansum 2009). I tiden før den andre

verdenskrig ble nasjonale jubileumsfeiringer et redskap til å formidle dette. Gravhaugene på Borre hadde som nasjonal opphavsmyte likevel marginal politisk sprengkraft på 1800-tallet (Østigård og Gansum 2009:252, 254–256). Borre var muligens for diffust som minnested om et fordums maktsenter og kongssete til at det ble benyttet i datidens nasjonale jubileumskultur. I løpet av mellomkrigstiden ble Borre innlemmet i den nasjonale feirings-tradisjonen som hadde foregått i kjølvannet av den nasjonale frigjøringsprosessen fra slutten av 1800-tallet. Det bærende temaet var den norske kongelige arverekkefølgen og dens kulturarv, og dermed historiske steder i en norsk geografi som kunne knyttes til denne historien. I 1930-årene ble det arrangert nasjonale jubileumsfeiringer på både Stiklestad, til minne om Olav den hellige (900-årsjubileet i 1930), og i Haugesund (Haraldsstemna i 1933), til minne om Harald Hårfagre (Berg 2009:25–26; Bjørnson 2004:474–475; Guttormsen 2013a, 2014; Titlestad 2006). I 1926 ble det også oppført en midlertidig statue på Eidsvollss plass utenfor Stortinget, sagesøylen, til minne om eidsvollsmennene og rikssamlingshistorien tilbake til Harald Hårfagre (Hovdhaugen 2010). Feiringene foregikk på historiske steder som kunne knyttes til nasjonens historie. Det ble arrangert folketog til disse stedene. Prominente gjester med offentlige funksjoner i regionen og i sentraladministrasjonen samt de kongelige ble innbudt til arrangementene og det ble holdt en seremoniell fest med taler, musikk og prosesjoner. Innvielsen av Borre nasjonalpark i 1932 sammenfalt med datidens overgripende og landsomfattende nasjonale minnefeiringstradisjon, det vil si hvor det var nasjonen som ble feiret.

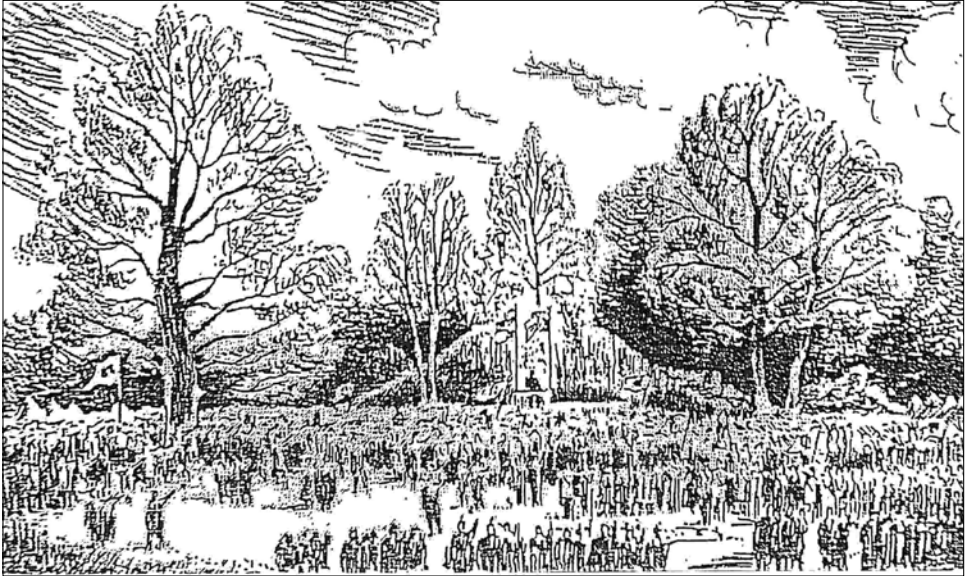
Opprettelsen av Borre nasjonalpark i 1932 er et eksempel på kulturarvspolitiske prosesser hvor det er en dynamikk mellom regionale og nasjonale interesser, og hvor tendenser til både regionalisering («ovenfra og ned») og regionalisme («nedenfra og opp») er fremtredende i hvordan stedet inngår i forestillinger om nasjonalt og regionalt fellesskap. Den historiske stevnetradisjonen på sagnomsuste historiske steder, som ble populær i løpet av mellomkrigstiden, vitner om disse prosessene. Stevnene på fordums gravplasser var gjerne initiert av lokale ungdoms- og historielag. Målet med de historiske stevnene var å skape en sosial arena for opplysning og underholdning der by- og bygdebefolkningen kunne samles for å høre foredrag, diskutere, høre musikk, se skuespill, hygge seg og drømme om fortidens vikinghelter. Gjennom saklig informasjon og innlevelse ble historien på stedet et middel til å knytte fortidens gjerninger til tilhørerens stedstilhørighet og følelse av fellesskap. Sagt på en annen måte: «Møtene ble holdt på steder med historiske røtter hvor man kunne føle fellesskapet gløde med nasjonalistisk patos» (Øvrelid 2006:134). Nasjonal patos ble benyttet for å skape tilhørighet mellom regionen og nasjonen på bakgrunn av en regionforståelse som ble forbundet med de gammelnorske fylkene eller andre referanser til et kulturelt opphavlig landskap med et språklig fellesskap (jf. Guttormsen 2013a). Sentrale fagfolk innenfor norsk kulturminnevern, slike som riksantikvar Harry Per Fett og Oldsaksamlingens bestyrer og arkeolog Anton W. Brøgger, var trekkplastre som samlet mange mennesker til de historiske stevnene (Larsen og Rolfsen 2004; Øvrelid 2006:134). Mellomkrigstidens «nasjonale strateger», slike som Brøgger og Fett, iverksatte under disse stevnene et folkeoppdragende opplysningsprosjekt der de benyttet allmennhetens nasjonalfølelse for å vekke lokalbefolkningens engasjement for å bevare sine historiske omgivelser. Prosesser forbundet med regionalisering fremgår her ved hvordan for eksempel Brøgger i sin tale under åpningsseremonien på Borre i 1932 tok til orde for lokalt eierskap til fortiden (Østigård og Gansum 2009:257–259). Brøggers ønske om å mobilisere et lokalt ansvar for å ivareta

gravminnene på Borre var således et nasjonalt kulturminnepolitisk mål, i mellomkrigstiden som i dag.

Nasjonal identitetsbygging basert på kultur og kulturminner sammenfalt også med den økte betydningen Borre fikk som regional kulturarv utover i mellomkrigstiden, definert ved «nedenfra og opp-prosesser» forbundet med regionalisme. I 1919 ble den norrøne fylkesbetegnelsen «Vestfold fylke» gjeninnført og erstattet den danskinfluerte regionsbetegnelsen «Jarlsberg og Larviks amt». Fylkesbetegnelsen hadde slik sett en parallell til nasjonsbyggingens mål i mellomkrigstiden, som var å gjenopprette en kulturell identitetsregion som var gått tapt. Etableringen av Vestfold historielag i 1923, dets årbok, *Vestfoldminne*, med første utgivelse i 1924, samt opprettelsen av Vestfold fylkesmuseum (Slottsfjellmuseet i Tønsberg) i 1939 gir signaler om den voksende interessen for regionalhistorie og lokalt kulturminneengasjement som ble initiert i mellomkrigstiden. Vestfold historielag var også representert ved åpningen av Borre nasjonalpark i 1932. Samme år utga fylkeskonservatoren i Vestfold en informasjonsbrosjyre om Borre-gravhaugene og de arkeologiske undersøkelserne, hvor stedets betydning for fylket ses i lys av dets betydning som «et nasjonalt minnested» (Eriksen 1932). Denne regionale innflytelsen fremkommer også i Vestfold fylkestings vedtak i 1937 om at Borre nasjonalpark tilhørte Vestfold fylke. I tillegg vitner kravene om gjenbegravelse og tilbakeføring av skjeletter og skipsfunn fra gravhaugene i Vestfold, som har vært en diskusjon siden mellomkrigstiden og frem til dag, om et sterkt regionalt engasjement for egen kulturarv (Juven og Kielland Jenssen 2009; Skrede 2012; Stylegar 2007). Det lokale eierskapet til den regionale kulturarven var og er fremdeles slik sett også formet av indre regionale prosesser.

Den kulturelle regionforståelsen forbundet med Borreparken som et symbol på fellesskap og identitet har over tid blitt oppfattet forskjellig, selv om den har et felles utgangspunkt i vikingtidens arven. Borre og vikingtiden i Vestfold fikk i løpet av mellomkrigstiden en sentral plass i en moderne symbolsk myteskaping som bygget på forestillingen om Vestfold fylke som en viking-region. På den måten knyttes Borreparken til forestillingene om et regionalt og nasjonalt fellesskap med dype røtter som representerte opphav, selvstendighet og identitet tuftet på felles kulturelle verdier og normer. Dette var tanker som ikke minst de historiske stevnene arrangert av det nazistiske/nasjonalsosialistiske partiet Nasjonal Samling (NS) formidlet ved sine iscenesatte, agiterende forestillinger på Borre i mellomkrigstiden og i krigsårene (f.eks. Gjefsen 2008; Hansen 1997, 2002; Madsen 2007; Myhre 2003, 2004; Myhre 1994, 1995; Thaulé 2007; Østigård og Gansum 2009).

I etterkrigstiden ble den kulturelle retorikken omkring Borres symbolske innhold som uttrykk for et etnisk fellesskap forbundet med «nordmenn» og «vestfoldinger» nedtonet. Dette var en konsekvens av nasjonalsosialistenes bruk av stedet i sin totalitære politiske retorikk under den andre verdenskrig. Storpolitikken ble i etterkrigstiden lagt til side, og som det fremgår av en informasjonsbrosjyre utgitt av Vestfold fylke, vektlegges isteden Borres betydning som rekreasjonssted: «[f]or skoleklasser, foreninger og lag, studiegrupper og sightseeinggrupper som vil dra på sommertur for å oppleve en kombinasjon av vakker natur og interessant historie[...]» (Oset 1967). Dette var en tematikk som også ble fremhevet i Borre-jubileer og i nasjonalfeiringene som ble holdt på Borre 17. mai i etterkrigstiden. I et jubileumsskrift utgitt i forbindelse med Borre nasjonalparks 50-årsjubileum, er ideen om parkens betydning som «vårt folks kulturelle vugge» og «bygden vår» som et godt sted å være fortsatt fremhevet, men nasjonalparken er nå i større grad innlemmet i en natur-

Figur 2. Politisk stevne. Nasjonal Samlings Borrestevne i 1942 (det 7. pinsemøtet på Borre), trykket i Aftenposten 26. mai 1942 (gjengitt etter Myhre 2003:57).

og kultur-metafor som konkretiserer bygdas historie. Borreparken betegnes som «bygdens sommerstorstue», den utgjør «en historisk ramme som forener så mye av skjønnhet, natur, tradisjon og gammel norrøn historie» (Oset 1982). Det males her et bilde av en fredelig etterkrigsnasjon, der Borreparken symboliserer en hyggelig hage for alle og enhver med sans for friluftsliv og historie. Fokuset på barnas opplevelser av nasjonaldagen og tilhørighet til historien de omgir seg med i hverdagen, er vektlagt. I dag er dette kunnskapsperspektivet videreført ved bruken av Borreparken i undervisning og læring, for eksempel gjennom formidlingsprosjektet Den kulturelle skolesekken (Celius 2009; Midgard historisk senter 2014a).

I senere 17. mai-taler som er holdt på Borre, er fokuset, i tråd med vår tids retorikk, fortidens betydning for nasjonens kulturelle mangfold. I talen som ble holdt på Borre 17. mai 2002, vektlegges demokratiske verdier («frihet, likhet og brorskap»), likestilling, respekt for andre kulturer og åpenhet mellom nasjoner (Høihilder 2002). Men som det fremkommer i nyhetsbildet, er også nynazister og en sjåvinistisk nasjonalisme i arven fra krigstidens NS-ideologi, representert med deres utsagn i dag om Borre (Juul 2010). Den kulturarvspolitiske diskursen har slik sett en urovekkende kraft som skaper kulturelle spenninger og konflikter som vestfoldinger også i dag må forholde seg til (se figur 3). Flere lokalaviser, Borre historielag, den regionale kulturminneforvaltningen og lokalpolitikere i Vestfold har involvert seg i debatten ved å ta avtand fra nynazistenes bruk av vikingarven på blant annet Borre (se f.eks. Ytre-Eide 2010:111; Larsen 2012). Det utelukker ikke at regional kultur med for eksempel fokus på dialekt, bunader og kulturminner kan trekkes frem som noe særegent og unikt. Arkeologen Terje Gansum har kalt en slik kulturell tilhørighet til Vestfold for «regionalromantikk» (Gansum 1999:21–22). Det innebærer at fortiden knyttes til forestillinger

17.mai i Borre Nasjonalpark 2002

Den siste 17.maitale som ble holdt på Borrehaugene mens kommunen bar navnet Borre.

Av Eli Kari Høihilder, daværende formann i Borre Historielag

Hver eneste 17. mai siden 1945 har det vært tradisjon å samles her i Borre Nasjonalpark med tale for dagen, korpsmusikk og leker for barna. Fra denne frigjøringsvåren og videre opp gjennom 50- og 60-åra, møttes barnetogene fra kretsskolen Ra, Lysheim og Granly ved trekanten oppe ved kirka der Borre-skiltet sto. Først gikk veien til Gannestad, hvor de hedret sine gamle, og så fortsatte feiringen her i Nasjonalparken. Nå har det etter hvert blitt Granly skole med sitt skolekorps som har ivare tatt denne flotte tradisjonen og jeg gjerne vi skal rope et hipp, hipp hurra for Granly!

[Borreminne
hovedside](#)

[Om
Borreminne](#)

[Årgangene](#)

[Hefteinnhold](#)

[Register](#)

[Søk](#)

Her står vi på historisk grunn. Ikke noen plasser i landet vårt, ikke engang på Eidsvoll, feirer man dagen innenfor en historisk ramme som forener så mye skjønnhet, natur, tradisjon og gammel norrøn historie som her i Borres praktfulle nasjonalpark. Det er i år 150 år siden Borrefunnet i 1852, og Borre Historielag har fått den ære og glede å holde 17.maitalen i dette jubileumsåret.

Der oppe, på jordet, lå Skipshaugen. Nå kan vi bare se konturene av den på flyfoto på utstillingen på Midgard. Seint på året i 1851 satte veivesenet i gang med å grave en tunnel tvers gjennom denne nordligste haugen for å få sand til veibygging. Det var is og tele i haugen, men plutselig støtte arbeiderne på klinknagler, og etter hvert kom et rikt gravgods for dagen. Det hele utartet til en form for skattejakt, og mye var ødelagt da Fortidsminneforeningen kom hit til Borre for å undersøke funnet i mai 1852.

Figur 3. Nasjonalfeiringer på Borre brukes for å hylle regionen. Faksimile fra nettartikkel fra Borreminne (utgitt av Borre historielag) (Høihilder 2002).

om regionens unike kulturarv, der dens kulturelle særtrekk og lokalpatriotismen er fremtredende. Disse sidene ved «regionalromantikken» kan også ha sine konturer innenfor en forvaltningspolitisk ramme. Folkloristen Marit Hauan er for eksempel kritisk til hvordan fylkeskommunen og den sentrale kulturminneforvaltningen i dag skaper formidlings- og tilretteleggingsprosjekter i Nord-Norge. Hun mener de forsøker å skape et bilde av regionen sett utenfra og inn, og på måter som kan virke fremmedgjørende for dem som bor der (Hauan 2002). Hauan sammenligner denne symbolske regionsforståelsen med nasjonalromantikkenes prosjekt med å skape en etnisk regionsforståelse, i dette tilfellet tuftet på ideen om et særegent nordnorsk kultur- og folkebegrep.

Den kommersielle regionen

Et nasjonalromantisk innhold knyttet til regionen, slik Hauan (2002) beskriver dagens formidlings- og tilretteleggingsprosjekter i Nord-Norge, viser ikke nødvendigvis til en regional-etnisk kulturforståelse. Regionsbygging i dag handler også om populære romantiske bilder av kulturarv som appellerer til kommersiell bruk av fortiden der målet er å merkebygge regionen som et attraktivt kulturprodukt. Den kommersielle regionen drar med andre ord veksler på en identitet som er nær beslektet med en kulturell identitetsfølelse. Et sentralt aspekt ved denne moderne myteskapingen av regionen er bruken av salgsfremmende populistiske retorikker forbundet med politisk symbolbruk, reklame og turisme (se f.eks. Niemi 2001). Slagord som er ment å tiltrekke besøkende, for eksempel «the Land of the Midnight Sun» eller «the Land of Fjords», skapes for å fremheve en landsdels eller en regions særtrekk. Det er perspektiver som kom frem i forbindelse med makt- og demokratiutredningen i Norge som foregikk i perioden 1998–2003, mer spesifikt i antologien *Hvitt stakitt og fiberoptikk: regionale myter, regional makt* (Knudsen og Skjeie 2002). I boka belyses blant annet hvordan den stereotype myten om «Sørlandet» oppsto rundt 1900. Ved kulturarvsdyrking (f.eks. typiske sørlandshus og stakittgjerder), minnefeiringer og andre merkevare- og identitetsbyggende konsepter og arrangementer er myten om «Sørlandet» blitt synonymt med en landsdel. Den moderne sørlandsmyten har igjen bidratt til at landsdelen har fått reell innflytelse og makt. Denne myteskapingen handler om hvilken rolle populære forestillinger om en geografi benyttes i kommersielle og politiske retorikker for å markedsføre og skape identitet i en region. Tilsvarende merkevarebygging foregår også i Vestfold.

Den kommersielle bruken av kulturarv er gjenkjennelig i Vestfold ved markedsføringen av regionens vikingtidsarv. Kommersielle interessers bruk av kulturarv i fylket er først og fremst fremtredende ved strategier som skal tiltrekke et publikum for opplevelser. Underholdning er et stikkord i denne sammenheng. Borreparkens betydning som rekreasjonssted i etterkrigstiden er i dag supplert med en opplevelsesdimensjon forbundet med underholdning. Jubileer og opplevelsessentre er instrumenter for å skape slike attraksjoner. Programmet *Tusenårsstedene*, som ble initiert i forbindelse med markeringen av overgangen til 2000-tallet, er en statlig formidlings- og attraksjonsstrategi der kommuner og fylker har fått midler til å markedsføre spesielt utvalgte steder i sine distrikter som i nasjonal sammenheng har stor historisk, kulturell og miljømessig verdi. Programmet kan som sentralstatlig strategi oppfattes som et uttrykk for regionalisering, det vil si en «ovenfra-og-ned-prosess». Samtidig aktiveres satsingen gjennom en «nedenfra-og-opp-prosess» ved at fylkene selv velger ut stedene de vil satse på og utvikle som attraksjonssteder. *Tusenårsstedene* er designet som et kulturprodukt som har en merkevarebyggende funksjon med ambisjoner om å

skape attraksjoner. Mange av de historiske stedene som formidler vikingtidskulturav forbundet med sagahelter, er i dag utvalgt som tusenårssteder, deriblant Borreparken. Markeringen av Borreparken som tusenårssted sammenfalt med åpningen av Midgard historisk senter, som ble innviet av H.M. Dronning Sonja 27. mai 2000. Midgard historisk senter er organisert under Vestfoldmuseene IKS, som ble etablert i 2009 som et interkommunalt selskap ved et samarbeid mellom ni kommuner i Vestfold og Vestfold fylkeskommune. Senteret ønsker å skape vikingopplevelser og være en hovedattraksjon i regionen (Midgard historisk senter 2014b). På samme måte som for tilsvarende historiesentre, for eksempel Nordvegen Historiesenter på Karmøy, er de underholdende aspektene sterkt i fokus (om opplevelsesentre som formidlingsform, se også Christiansen 2011; Halewood og Hannam 2001).

De kommersielle sidene ved etableringen av en regional kulturav kan forklares med utviklingen som den regionale kulturminneforvaltningen har gjennomgått. Det regionale fokuset er et produkt av kulturminnevernets omorganisering i 1990, da fylkeskommunen ble første ledd i forvaltningen. Målet med omorganiseringen var blant annet å gjøre kulturminnevernet mer demokratisk og sikre at lokalbefolkningens måter å verdsette «sin» kulturav på ble ivaretatt (bl.a. Myklebust 1994:102, 1999:22–24). I dag har den regionale kulturminneforvaltningen en posisjon av forskjellig styrke som politisk aktør med påvirkningskraft i de beslutninger og samfunnsspørsmål som opptar lokalsamfunnet. Det skyldes blant annet ulike måter å organisere kulturminneforvaltningen i fylkene på, ulik grad av tilgjengelige ressurser og i hvilken grad kulturminner inngår i de regionale attraksjonsstrategier som velges. I Vestfold har vikingtidsarven et sterkt regionalpolitisk nedslagsfelt. Vestfold fylkeskommune skal som regionalt forvaltningsorgan gjennom enheten *Virksomhet for kulturav* og i likhet med andre fylkeskommuner ikke bare sikre ivaretagelse av det lovpålagte vernet av kulturminner, men også være en utviklingsaktør som skal bidra med å skape regional identitet og merkebygge regionen som et attraktivt besøksmål for turistnæringen og potensielle innflyttere (Vestfold fylkeskommune 2007). Ut fra denne kommersielle strategien konkurrerer Vestfold med andre regioner som Haugesund og Borg i Lofoten (jf. Gutormsen 2013a). Målet er å gjøre seg attraktiv ved å «brande» Vestfold som «Viking-fylket» (Kjellberg 2007). Strategien viser til en regional kultur- og samfunnsbygging som benytter vår tids vikingtidsentusiasme i salgsfremmende retorikker, og ved kulturprodukter som vikingfestivaler, opplevelsesentre, rekonstruksjoner av vikingskip og gildegallerier i vikinglandsbyer og vikingtemaparker. Borreparken har en sentral rolle i merkevarebyggingen av en slik kommersiell regionsbygging, slik det fremgår av Midgard-senterets aktiviteter og andre lignende arrangementer som for eksempel vikingfestivaltradisjonen på Borre, vikingmarkedet, som har pågått på stedet siden 1994.

Et mål for Midgard-senteret og for den regionale kulturminneforvaltningen er å gjøre Vestfold til et nordisk sentrum for formidling av vikingtid (Vestfold fylkeskommune 2007, 2008). Et initiativ for å få dette til ble igangsatt med *Vikinger i Vestfold*, som var en interkommunal programsatsing for bruk av vikinghistorie og vikingtidformidling i regional regi. Programmet var aktivt i perioden 2005–2009 med den målsetning å markedsføre Vestfolds vikingtid som en regionalt prioritert kulturavssatsing. Satsingen appellerte til kommersielle regionalpolitiske intensjoner om å stimulere til investeringer ved bruk av kulturav som en salgsvare, som igjen kan bidra med regional vekst og merkevarebygging. Det handler mer spesifikt om hvordan Borreparken som attraksjon kan tiltrekke seg flere besø-

Figur 4. Gildehallen på Borre. Foto: Lars Gustavsen, NIKU.

kende, og hvordan en blanding av offentlige tiltak, frivillige organisasjoners innsats og involvering av det private næringsliv kan bidra til å skape regional vekst. Programmet *Vikinger i Vestfold* styrket det frivillige organisasjonsarbeidets rolle i drifningen av vikingtilbudet i Vestfold. Initiativet har skapt et nettverk for samarbeid mellom frivillige lag og foreninger, som Stiftelsen Nytt Osebergskip, Båtlaget Gaia og Borre Vikinglag, og offentlige instanser som Vestfoldmuseene IKS og Vestfold fylkeskommune. I ettertid viser det seg imidlertid at involveringen av kommersielle aktører er uteblitt i forhold til det som var til siktet (Hølleland 2014:7). De kommersielle regionalpolitiske strategiene har, på tross av manglende storsatsing fra næringslivet, bidratt til å merkebygge Vestfold som «vikingfylket».

Kultur og underholdning

FOTO: KEILEN, BERIT / SCANPIX

Vestfold satser på vikinger

Vestfold skal "brandes" som Nordens vikingesentrum.

erg

Publisert 10.06.2007, kl. 14:49

- Det er klart vi kan "brande" Vestfold som viking-fylke. De fleste store norske vikingfunn er funnet i Vestfold under 50 km fra hverandre. Det er bare nisselua som har gjort at vi ikke har satset på dette før. Det sier arkeolog Terje Gansum. Han er daglig leder ved Midgard historiske senter utenfor Horten og en av dem som står bak Vestfolds storstilte vikingsatsing.

- På Google gir ordet viking over 13 millioner treff. Det burde fortelle oss at vi har noe å selge, sier Gansum.

Spektakulære funn

For selv om det finnes rike spor etter vikingtiden over hele landet stammer de mest spektakulære vikingfunnene fra Vestfold.

Figur 5. Vikingtiden har sterk appell for en kommersiell regionsbygging. Faksimile fra nettartikkel fra nrk.no (Kjellberg 2007).

Den nettverksbaserte regionen

I Vestfold finnes også en ytterligere form for regionaliseringsprosess, som kan sammenfattes med betegnelsen nettverksregion, en «nedenfra-og-opp-strategi» som tar i bruk nasjonale og overnasjonale systemer for å knytte kontakter ut over regionen. Statsviteren Ellen Rømming skriver i makt- og demokratiutredningen som ble laget ved overgangen til 2000-tallet at «[...] fylkeskommunen [er] nå i ferd med å gå nye veier i det strategiske, regionalpolitiske samarbeidet. Et sentralt ledd i dette arbeidet er å utvikle internasjonale kontakter og samarbeid med regioner i andre land i Europa» (Rømming 1999:11). Det er med andre ord en regionsforståelse som strekker seg ut over fylkes- og landegrensene. Nettverk det her er snakk om, kan forstås som et system av samhandlende organisasjoner som er geografisk spredt, men som har visse felles mål og visjoner. Det er dermed de felles, for eksempel kulturarvspolitiske, mål og visjoner definert ut fra en forenet samhandlende tematikk som definerer denne type regioner.

Vikingarven i Vestfold har inngått i et tverregionalt samarbeid gjennom EU-programmets INTERREG-prosjekt *Destination Viking: Western Viking Routes* (jf. Vestfold fylkeskommune 2007:7–8; se også During 2010). Programmet har stimulert til utvikling av Vestfold innenfor et europeisk reiselivskonsept. Regionalt er dette reiselivskonseptet fremmet gjennom et nylig opprettet nettsted, etablert av foreningen Vestfold Vikingutvikling (VVU). Målet er å generere «interesse for å reise til Norge og Vestfold samtidig med at vi kan dra nytte av den faglige kompetansen til medlemsvirksomhetene med tanke på utvikling av prosjekter som støttes av EU-midler.» (Destination Viking 2014a). Om Borreparken står det på nettsiden til *Destination Viking* at Borre ikke bare er et nasjonalt viktig kulturarvssted, men at stedet også var et maktsenter med innflytelse i og kulturkontakter til vikingtidens Europa (Destination Viking 2014b).

Dette regionale nettverksperspektivet kan ses i sammenheng med en rekke tverregionale og tverrnasjonale tilretteleggings- og formidlingsprosjekter som i regi av Europarådet er kalt «cultural routes» og av UNESCO «heritage routes» (for oversikt, se Guttormsen 2013b:322–326). Målet med rutene er både kommersielt å skape populære attraksjoner som skal trekke turister til regionene, samt å bygge nettverk som bidrar med å styrke kulturell identitet og kontakter på tvers av regionene.

Den regionale kulturminneforvaltningen har vært involvert på forskjellige måter i nettverksbyggingen initiert av UNESCOs og Europarådets programmer, både i form av utsagn som bidrar til å dokumentere historiske nettverk, og mer eksplisitt i byggingen av dagens nettverk. Vestfold fylkeskommune ønsker for eksempel en tilknytning til øst-europeiske forskningsmiljøer med den begrunnelse at norsk vikingstidsforskning har vært for vest-europeisk orientert, og det på tross av at funnene fra Borre peker mot en øst-europeisk tilknytning i vikingtiden (Kjensli 2011; se også Myhre 2013). I Vestfold er den nettverksbaserte regionsforståelsen også synlig i kulturminneforvaltningens engasjement som lå bak nominasjonen av Borre og den øvrige vikingtidsarven i Vestfold på UNESCOs verdensarvliste (UNESCO 2013). Migrasjon og kulturkontakter i vikingtidens Nord-Europa, det vil si vandring og ferdsel, utgjør den bærende argumentasjonen som forbinder de arkeologiske stedene i nominasjonen. Stedene i Vestfold ble under hovedtittelen *Viking monuments and sites* oppført på den tentative listen som en transnasjonal serienominasjon sammen med Latvia, Sverige, Danmark, Tyskland og Island. Den endelige nominasjonssøknaden ble oversendt UNESCO i 2014 uten Sveriges deltagelse (Stefánsdóttir og Malück 2014).

Vikingforskning seiler østover

Vi bør forske mer på vikingenes forhold til Øst-Europa, mener arkeolog Terje Gansum, som i helgen guidet arkeologer fra hele Europa gjennom vikinglandet Vestfold.

Bjørnar Kjensli
journalist

Tirsdag 20. september 2011
kl. 05:00

Terje Gansum med tilhørere foran en av gravhaugene i Borre. (Foto: Bjørnar Kjensli)

Vi står ved inngangen av en ny era innen vikingforskning, tror Terje Gansum. Han er arkeolog og leder for forvaltning av kulturminner i Kulturarv, som er en del av Vestfolds fylkesadministrasjon.

Han mener feltet til nå har vært preget av moderne politiske tanker, og at forskningsmiljøene har vært mest innstilt på å sette vikingene inn i en vest-europeisk sammenheng.

Figur 6. Borre bidrar med å skape en nettverksregion med tilknytning utover i Europa. Faksimile fra nettartikkel fra forskning.no (Kjensli 2011).

Sverige trakk seg fra samarbeidet i 2012 med den begrunnelsen at søknaden har et for sterkt fokus på Europa, og at de utvalgte stedene dermed ikke representerer vikingtidsarens mangfold. Det påpekes at:

Ett avgjørende problem är att serien kan uppfattas som ett representativt och heltäckande urvalplatser för ett folk som delade en homogen vikingakultur. Berättelsen ger inte uttryck för det sociala, kulturella och ekonomiska mångfald som existerade under vikingatiden. Platsernas betydelse och skyddsvärde är obestridligt, men att sammanföra dem som ett världsarv ger en snäv bild av vikingatiden (Riksantikvarieämbetet 2013).

Det er med andre ord, ifølge den svenske kritikken, visjonene og målet til aktørene i vår samtid om å skape en felles kulturarvsforståelse omkring vikingtidsarven som har vært avgjørende, mer enn et historisk reelt bilde av vikingtidens kultur. En hovedmålsetning med UNESCO-søknaden for aktørene i Vestfold har for øvrig vært å bygge et internasjonalt nettverk mellom aktørene involvert i forvaltningen, konserveringen, formidlingen og overvåkingen av de forskjellige stedenes vikingarv (Stefánsdóttir og Malück 2014:34). Den regionalpolitiske strategiens målsetning er med andre ord å ta i bruk historiske nettverk som en ressurs for å skape nettverk i dag. Uansett historisk forankring eller ei handler den nettverksbaserte regionsforståelsen, sett i et kulturminnefaglig perspektiv, i stor grad om strategier som forsøker å plassere det lokale i en større samarbeidskontekst. Samarbeidet kan brukes til å gi handlingsrom for å fremme vikingtidsarven i Vestfold.

En sammensatt regional kulturarvpolitikk

Bruken av fortiden for å skape en nasjonal kulturarv fremgår av minnefeiringer, slike som jubileer, vikingfestivaler og andre arrangementer, så vel som i utstillinger og andre prosjekter tilrettelagt for opplevelser av vikingtidsarven. Ifølge minnehistorikeren Pierre Nora markerer det sene 1900-tallet begynnelsen på en ny epoke for hvordan fortiden blir feiret, der det kan spores en overgang fra statlig styrte historiske minnefeiringer med et sterkt «ovenfraogned-perspektiv», til massearrangementer der ulike private og lokale aktører i et «nedenfraogopp-perspektiv» (lokale organisasjoner, politiske partier og sektorer, massemedier o.l.) har fått betydelig innflytelse, samtidig som minnefeiringer er blitt mer kommersialiserte. Staten har gått fra å ha en enerådende rolle med full kontroll over utforming og innhold til å bli en tilrettelegger for et privat og lokalt initiert minnearbeid (Nora 1998 [1992]:615). Noras utsagn kan nyanseres i et historisk perspektiv i det regionale rammer også over tid har utøvet innflytelse på det nasjonale nivå (jf. Guttormsen 2013a, 2014). Noras innsikt om vår tids måter å minne fortiden på kan like fullt spores i de prosessene som er synlige ved bruken av Borre i dag. Det regionalpolitiske systemet har i vesentlig grad overtatt rollen som kulturformidler og kulturskaper, som det sentralstatlige nasjonale organ tidligere hadde innflytelse over.

Borrepareren inngår som vist i ulike regionale kulturarvpolitiske strategier der målet er å skape kulturell forankring, å merkevarebygge regionen og å skape nettverk som styrker regionens omdømme og posisjon i en verden utenfor regionen og nasjonen. Den regionale kulturminneforvaltningen er en sentral aktør i denne regionsbyggingen. Hva innebærer det for hvordan regional kulturminneforvaltning blir praktisert i dag? Hvilke roller og rolleforståelser skapes mellom ulike regionale forvaltningsaktører, for Vestfolds tilfelle for eksem-

pel mellom fylkeskommunen og Vestfoldmuseene, som Midgard historisk senter er en del av? Dette er spørsmål som det vil være interessant å få belyst i fremtidige studier av dagens kulturminneforvaltning. I debatten om fylkeskommunen som regional kulturminneforvalter og utviklingsaktør har det vært påpekt at en for sterk autonomi på regionalt nivå vil kunne skape ulike typer forvaltning i distriktene, og at det vil kunne gå på bekostning av mer overordnede nasjonale mål (Keller 2006). Denne utfordringen mellom partikulære regionale interesser og et nasjonalt likhetsideal har også makt- og demokratiutredningen påpekt (Rømming 1999:1). Debatten om det fylkeskommunale forvaltningsnivået viser også at aktører på regionalt nivå innenfor kulturminneforvaltningen har høyst ulike holdninger om hvorvidt fagfeltet nyter godt av å være underlagt overordnede regionalpolitiske interesser og visjoner (se Groseth 2006 med påfølgende diskusjon). Diskusjonen dreier seg derimot i mindre grad om hvilke måter regionalpolitiske aktører bruker kulturarven, og til hvilke formål.

En gjennomgående tematikk som er aktuell sett i et regionalt kulturarvpolitisk perspektiv, er eierskapet til og ansvaret for kulturminnene og de arkeologiske funnene. I diskusjonen om Borre og den øvrige vikingtidsarven i Vestfold har det regionale versus det nasjonale ansvaret på kulturminnefeltet i stor grad handlet om et tosidig forhold: tilbakeføring av kulturminner til regionen fra hovedstaden (vikingskipene og gjenbegravelse av skjelettmateriale funnet i gravhauger), og et større sentralstatlig økonomisk ansvar (skjøtsel, forskning) av nasjonalt prioriterte kulturminner i regionen (se f.eks. Skrede 2012, som analyserer denne debatten). Regionalpolitisk er det nasjonale her benyttet i ulike retorikker, både som kritikk mot sentralstatlig styring og som appell om større sentralstatlig involvering regionalt. Det er en argumentasjon som brukes pragmatisk der det er hensiktsmessig, for å kunne skape handlingsrom regionalt, selv om strategien kan virke motsetningsfull. Eksemplene med tilbakeføringsspørsmålet av arkeologiske funn illustrerer at kulturarvpolitikk i stor grad dreier seg om agendaer, forhandlinger og kompromisser som også den regionale kulturminneforvaltningen er seg bevisst.

En tilsvarende pragmatisk tilnærming er vist i artikkelen om hvordan Borre er feiret over tid. Borregravfeltet er i moderne tid blitt brukt som minneplass og feiringsarena med forskjellige formål. Det er vist at feiringene av Borre som kulturarvssted – enten det dreier seg om nasjonalfeiring, vikingfestivaler eller det å bli innskrevet på verdensarvlisten – inngår i forskjellige regionalpolitiske strategier. Den regionale kulturarven har vikingtidsarven som trekkplaster for å skape en kulturell, en kommersiell og en nettverksbasert region. Fylkeskommunen er her som regionalpolitisk styrt organ involvert i en sammensatt regionalpolitisk strategi som benyttes i ulike sammenhenger mot et overordnet felles mål: å fremme regionens interesser og posisjonere seg i konkurransen med andre regioner. De tre regionbyggingstrategiene opererer med andre ord side om side og brukes som en fleksibel instrumentell ressurs av regionale aktører der det er hensiktsmessig. Styrken ved denne form for «messy politics», eller sammensatt politikk, er at den favner vidt og øker aktørenes muligheter til å få gjennomslag for sine mål.

Den sammensatte regionbyggingstrategien har til gjengjeld skapt en mangetydig retorikk blant fagpersoner i forvaltningen som arbeider innenfor denne regionalpolitiske rammen. Det viser at forvaltningen som politisk aktør, for eksempel arkeologer i fylkeskommunen, manøvrerer mellom mange roller og interesser. Det vil for eksempel kunne være slik at arkeologer i forvaltningen argumenter på én måte når de kommuniserer med andre

forskere, og på mange andre måter når de ønsker å stå frem som politiske aktører. Forskningslitteraturen viser et til dels kritisk perspektiv på hvordan kulturarv brukes for å fremme regionen (Østigård 2009), men den stiller seg også positivt til det regionalpolitiske perspektivet (Jervell 1999). De regionalpolitiske føringene har på tilsvarende vis resultert i at arkeologer og historikere som arbeider i det fylkespolitiske systemet, havner i en mellomstilling mellom et forskningskritisk og et favoriserende syn på regionen (f.eks. Gansum 1999; Hauken 2005). Argumentasjonen kan i mange tilfeller virke motsetningsfull, men er like fullt ganske effektiv som redskap for å skape grobunn for kulturminneforvaltningens virksomhet og de prosjektene som ønskes realisert. Et kritisk spørsmål som kan stilles i den sammenheng, er om regional kulturminneforvaltning vil tjene på denne fleksible politiske strategien på lengre sikt. Kan vi overskue effektene av dagens regionale kulturminneforvaltning? Det kan ligge en fare for at fagpersonenes budskap og mål med sin virksomhet blir fragmenterte og mangler retning. Dersom de kulturarvpolitiske visjonene, derav kulturminneforvaltningens samfunnsrolle, er sprikende og i liten grad problematisert, vil det kunne føre til en kulturminneforvaltning som har et uavklart forhold til hva slags type virksomhet som skal organiseres og utføres. Et eksempel på det vil kunne fremgå i en arealplanleggingssituasjon på Borre, hvor det vil være behov for en gjennomtenkt og balansert avveining av hvordan de ulike regionalpolitiske strategiene skal styre utformingen av området. Konflikter vil her eksempelvis kunne oppstå mellom hensynet til kunnskapsverdi ut fra bevaring og historisk lesbarhet og hensynet til opplevelsesarenaer for festivaler og historiske spill. På den måten vil kunnskapen om hvilke kulturarvpolitiske strategier som er fremtredende i en region, kunne være en ressurs for å diskutere tålegrenser og hvordan kulturminneverdier best kan håndteres med hensyn til tilsiktede langsiktige mål.

Behov for en etisk tilnærming til den regionale kulturarvpolitikken

I sin artikkel om bruken av Borre er arkeologene Terje Østigård og Terje Gansum (2009) kritiske til den nasjonale bruken av Borreparken som har vært så dominerende over tid. De stilte spørsmålet: «Hva styrer – politikk eller vitenskap?», og de fremmet en etisk posisjon med forslag om «[...] korrektiver som hindrer bruk av fortidens symboler til ethvert politisk formål» (Østigård og Gansum 2009:265–266). Det faglige ansvaret benyttes med andre ord for å fremme en etisk holdning til bruken av Borreparken. Den regionalpolitiske bruken av Borre, som har Vestfold fylke som meningsbærende ramme, kan i så fall ses i lys av en slik etisk kritikk av politikkfeltet. Det kan derimot stilles spørsmål om forutsetningene for resonnementet, det vil si om det i det hele tatt er mulig med en upolitisk bruk av fortiden, eller om det snarere er snakk om et annet politisk resonnement. De forskjellige regionalpolitiske strategiene som råder på kulturarvsfeltet i Vestfold, vitner om at arkeologien er vel så politisk i dag som den var under den nasjonalromantiske perioden på 1800-tallet.

I og med at arkeologien er en del av samfunnet som fremmer utsagnene om fortiden, vil det alltid være et relasjonelt forhold mellom etikk, politikk og vitenskap. Fremfor å forsøke å skille profesjon og politikk fra hverandre bør arkeologer utvikle en politisk fundert etikk, mener arkeologen Yannis Hamilakis (2007). Det vil si en etikk som fremmer et reflekterende syn på hvordan arkeologi og kulturminneforvaltning bør fungere i politiske systemer.

En tilnærming til en politisk fundert etikk er å ta utgangspunkt i en praksisorientert etikk. Det vil si en handlingsbasert etikk som fremmer dynamikk fremfor universelle etiske ret-

ningslinjer som er bestandige: «What we need [...] is not codification but debate» (Tarlow 2001:256). En politisk-etisk tilnærming bør ifølge et slikt syn være en kritisk holdning til arkeologiens samfunnsrolle, og stille spørsmål om hvem som står bak kulturarvsproduksjonen og drar fordeler av hvordan arkeologi og historiekunnskap brukes i lokalsamfunnene, og dermed hvilke som blir ekskludert (Hamilakis 2007:35). Det innebærer et spørsmål om hvorvidt alles interesser ivaretas, slik at kulturarven tilfaller innbyggerne som et fellesgode. Etter min mening ligger styrken i den regionale kulturminneforvaltningens praksis i at den står nær og arbeider tett sammen med lokalbefolkningens ønsker og behov, og kan dermed være et medium som ivaretar disse hensynene. En velfundert etisk holdning tar slik sett form gjennom pågående kritiske debatter og de valg en står overfor om kulturarvens rolle i lokalsamfunnet, som er følbare og dagsaktuelle innenfor hver enkelt region.

Det særegne regionale utelukker derimot ikke at regionene tar inn over seg et over-regionalt kulturpolitisk perspektiv. Å tenke på mange nivåer av preferanserammer vil finne klangbunn blant de brukere av kulturarven som bor og virker i regionen. Et sentralt spørsmål her er hvorvidt regional kulturarvssatsing også forholder seg til de nasjonale utfordringene og de globale prosessene som blant annet fremgår av stortingsmeldingen «Framtid med fotfeste» om fremtidens kulturminnepolitikk (St. meld. nr. 35 2012–2013:kapittel 1.2.). Ut fra disse hensynene vil regional kulturarvspolitikk også kunne romme et verdensborgersyn som strekker seg ut over regionale interessehensyn. Å skape regional kulturarv for innbyggere og besøkende som definerer sitt liv i en globalisert verden, stiller slik sett nye og spennende utfordringer for hvordan også Borre vil bli brukt i fremtiden.

Takk

Takk til to anonyme fagfellevurderinger og *Viking*-redaksjonen for nyttige innspill til artikkelen. Takk også til seniorforsker dr. Grete Swensen og dr. Jan Brendalsmo i NIKU for gode og konstruktive innspill til manuset. Artikkelen er skrevet på bakgrunn av forfatterens deltagelse i forskningsprosjektet Kulturminner: politikk, praksis og forhandlinger (Verdi-SIS) utført i regi av NIKU, hvor en av hovedproblemstillingene fokuserer på forbindelsen mellom verdisetting og lokal praksis. Ytterligere informasjon om forskningsprosjektet finnes på http://www.niku.no/no/forskning/strategiske_institutsatsinger/verdi-sis/.

Summary

The Borre memorial as a place for commemoration – a regional heritage perspective

The Viking Age burial field at Borre in Vestfold County is one of the most significant symbolic Norwegian memorials used in national commemorations. In this paper, I discuss how Borre as a memorial of national importance, is used in regional heritage strategies. The commemorative practice at Borre indicates that the place forms part of three regional heritage strategies: in the construction of 1) a cultural region; 2) a commercial region; and 3) a network-based region. It is argued that the three regional strategies have become a flexible, instrumental resource for various stakeholders in order to create regional prosperity. However, the complex strategy promotes an ambiguous rhetoric among professionals within regional governmental bodies, for example archaeologists within the county administration, who indicate that they are manoeuvring between many roles and interests depending on the reception and issues at stake.

Litteratur

Anderson, Benedict

2006 [1983] *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso, London.

Aronsson, Peter

2004 *Historiebruk. Att använda det förflutna*. Studentlitteratur, Lund.

Berg, Ellen Steffensen

2009 Hellig Olav – tradisjon og kulturarv: en analyse av Olavstradisjonen i nyere tid med hovedvekt på historiebruken i Nidaros. Upublisert mastergradsavhandling i religion og etikk ved Det teologiske Menighetsfakultet, Universitetet i Oslo, Oslo.

Bjørnson, Øyvind

2004 *Haugesund 1914–1950. Dei trødde sjøen*. Haugesund, bind 4. Vigmostad & Bjørke, Bergen.

Blindheim, Charlotte

1953 *Borre Nasjonalpark*. Særtrykk fra Borre bygdebok, s.1–26.

Brøgger, Anton Wilhelm

1916 *Borrefundet og Vestfold-kongernes graver*. Videnskabselskapets Skrifter II. Historisk-filosofisk klasse, bind 1. I kommission hos Jacob Dybwad, Kristiania.

Celius, Åsa Rommetveit

2009 Formidling av arkeologi: en studie av Den kulturelle skolesekken på Midgard og Kaupang i Vestfold. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.

Christiansen, Elin Voll

2011 *Kulturminner og identitetsdannelse. Hvordan fremstiller norsk kulturminneforvaltning forholdet mellom kulturminner og identitet?* Upublisert mastergradsavhandling ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo, Oslo.

Destination Viking

2014a *Destination Viking Vestfold*. Elektronisk dokument, <http://destinationviking.no/index.html>, besøkt 14. juli 2014

2014b *Destination Viking. Midgard historisk senter, Borre*. Elektronisk dokument, <http://www.destinationviking.com/attraction/midgard-historisk-senter-borre>, besøkt 14. juli 2014.

- During, Roel
2010 Cultural heritage discourses and Europeanisation. Discursive embedding of cultural heritage in Europe of the Regions. Upublisert doktorgradsavhandling ved Universitetet i Wageningen, Nederland.
- Eriksen, Anne, Jan Garnert og Torunn Selberg
2002 *Historien in på livet. Diskussjoner om kulturarv og minnespolitik*. NNF publications, bind 14. Nordic Academic Press, Lund.
- Eriksen, Erling
1932 *Nasjonalparken i Borre*. Preutz og Bonnevie A., Larvik.
- Finlay, Richard J.
1997 Heroes, myths and anniversaries in modern Scotland. *Scottish Affairs* 18:108–125.
- Gansum, Terje
1999 Regionen – det forestilte fellesskap. Refleksjoner rundt regionsbegrepet. I *Fiender og forbundsfeller. Regional kontakt gjennom historien. Karmøyseminaret 1999*, redigert av Marit Synnøve Vea og Helge Rolf Naley, s. 13–24. Vikingfestivalen, Karmøy kommune, Koperøy.
- Gjefsen, Mads Dahl
2008 The archaeology of now. Preserving the remains of NS rallies at Borre and Stiklestad. *Nicolay arkeologisk tidsskrift* 106(3):9–15.
- Groseth, Lars
2006 Kulturarvens demokratiske svøpe. *Primitive tider* 9:39–44.
- Guttormsen, Torggrim Sneve
2013a Bruken av en heroisk fortid i lokalt minnearbeid. Vikinghelten Harald Hårfagre. I *Å lage kulturminner. Hvordan kulturarv forstås, formes og forvaltes*, redigert av Grete Swensen, s. 59–91. Novus forlag, Oslo.
- 2013b *Arkeologi i all offentlighet. Arkeologihistorie i Norge belyst ved fortidens veier som historie- og minnekunnskap*. Upublisert doktorgradsavhandling ved Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, Göteborg.
- 2014 Branding local heritage and popularising a remote past. The example of Haugesund in Western Norway. *AP Online Journal in Public Archaeology* 1:45–60.
- Halewood, Chris og Kevin Hannam
2001 Viking Heritage Tourism. Authenticity and Commodification. *Annals of Tourism Research* 28(3):565–580.
- Hamilakis, Yannis
2007 From Ethics to Politics. I *Archaeology and capitalism. From ethics to politics*, redigert av Yannis Hamilakis og Philip Duke, s. 15–40. Left Coast Press, Walnut Creek, California.
- Hansen, Jan Ingar
1997 *NS bruk av Nasjonalparken*. Elektronisk dokument, <http://borreminne.hive.no/aargangene/1997/14-NSNasjonalparken.htm>, besøkt 1. juni 2014.
- 2002 *Fra veigrus til Nasjonalpark. To små jubileer på Borrehaugene*. Elektronisk dokument, <http://borreminne.hive.no/aargangene/2002/04-veigrus.htm>, besøkt 1. juni 2014.
- Hauan, Marit
2002 Fotefar mot nord. Kulturminnevernets fotfeste i folkets røtter? I *Historien in på livet. Diskussjoner om kulturarv og minnespolitik*, redigert av Anne Eriksen, Jan Garnert og Torunn Selberg, s. 127–146. Nordic academic press, Falun.
- Hauken, Åsa Dahlin (red.)
2005 *Regionalisme. Seminnarrapport Utstein kloster 2005*. Haugaland Akademi, Utstein kloster.
- Hovdhaugen, Unn
2010 Wilhelm Rasmussen og Eidsvollsløylen. *Tobias – Tidsskrift for Oslohistorie, Oslo byarkiv* 2:35–41.

- Høihilder, Eli Kari
2002 *17. mai i Borre Nasjonalpark 2002*. Elektronisk dokument, <http://borreminne.hive.no/aargangene/2002/07-tale.htm>, besøkt 13. juni 2014.
- Hølleland, Herdis (red.)
2014 *Rapport. Arbeidsgruppe for attraksjonsutvikling av Skipshaugene i Vestfold*. Elektronisk dokument, http://www.vfk.no/Documents/vfk.no-dok/Kulturarv/Verdensarv/Attraksjonsutvikling_av_skipshaugene_i_Vestfold.pdf, besøkt 13. juni 2014.
- Jervell, Sverre
1999 På vei mot en vestlandsregion. Vi trenger historikerne og deres erfaringer. I *Fiender og forbundsfeller. Regional kontakt gjennom historien. Karmøyseminaret 1999*, redigert av Marit Synnøve Veia og Helge Rolf Naley, s. 123–132. Vikingfestivalen, Karmøy kommune, Koperøy.
- Johnstad, Tom, Jan Erling Klausen og Jan Mønnesland
2003 *Globalisering, regionalisering og distriktpolitikk*. Makt- og demokratiutredningens rapportserie, rapport nr. 76. Elektronisk dokument, http://www.sv.uio.no/mutr/publikasjoner/rapporter/rapp2003/rapport76/index-3_1.html#Heading334, besøkt 14. juni 2014
- Juul, Kjersti
2010 «Vikinger» plages av nynazister. *Nynazister prøver med jevne mellomrom å rekruttere nye medlemmer fra Borre Vikinglag*. Elektronisk dokument, <http://www.vl.no/samfunn/-vikinger-plages-av-nynazister/>, besøkt 14. juni 2014.
- Juven, Olav og Grethe Kielland Jenssen
2009 *Vestfold vil ha vikingskip tilbake*. Fylkesordføreren er skuffet over at hjemføring ikke er vurdert som alternativ til Bygdøy og Bjørvika. Elektronisk dokument, <http://www.nrk.no/ostlandssendingen/vestfold-vil-ha-vikingskip-tilbake-1.6903595>, besøkt 14. juni 2014.
- Kaysner Nielsen, Niels
2008 Kulturarv i det dansk-tyske grænseland. Nationalliberalismens lange skygger i en centralistisk nation. I *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*, redigert av Lars-Eric Jönsson, Anna Wallethe og Jens Wienberg, s. 221–246. Centrum för Danmarksstudier, bind 19. Makadam, Göteborg.
- Keller, Christian
2006 80-årenes arkeologi. Fra norsk løve til fransk puddel. *Nicolay arkeologisk tidsskrift* 100:17–23.
- Kjellberg, Janne
2007 *Vestfold satser på vikinger. Vestfold skal «brandes» som Nordens vikingesentrum*. Elektronisk dokument, <http://www.nrk.no/kultur-og-underholdning/1.2421932>, besøkt 14. juni 2014.
- Kjensli, Bjørnar
2011 *Vikingforskning seiler østover*. Elektronisk dokument, <http://www.forskning.no/artikler/2011/september/299054>, besøkt 14. juni 2014.
- Knudsen, Jon og Hege Skjeie (red.)
2002 *Hvitt stakitt og fiberoptikk. Regionale myter, regional makt*. Høyskoleforlaget, Kristiansand.
- Larsen, Guri
2012 *Erklærer krig mot Vigrid. Vigrid skal ikke få bruke Borreparken. Et enstemmig formannskap lover å bekjempe nynazistene*. Elektronisk dokument, <http://www.gjengangeren.no/nyheter/erklærer-krig-mot-vigrid-1.7498914> besøkt 14. juli 2014.
- Larsen, Stein Ugelvik (red.)
2006 *Striden om stedet. Hjørungavåg-slaget i norsk historie og kulturdebatt*. Sunnmørsposten, Ålesund.
- Larsen, Jan Henning og Perry Rolfsen
2004 Hva skjuler Halvdanshaugen? I *Halvdanshaugen. Arkeologi, historie og naturvitenskap*. redigert av Larsen, Jan Henning og Perry Rolfsen, s. 23–78. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter, nr. 3. Universitetets kulturhistoriske museer, Oslo.

- Madsen, Svend Aage
 2007 Nasjonal Samlings Borrestevner. *Borreminne* 2007:17–27.
- Midgard Historisk Senter
 2014a *Midgard historisk senter. Den kulturelle skolesekken (DKS)*. Elektronisk dokument, <http://midgardsenteret.no/om-midgard/den-kulturelle-skolesekken/>, besøkt 14. juni 2014.
 2014b *Midgard historisk senter. Turist*. Elektronisk dokument, <http://midgard.vfk.no/Turist.aspx>, besøkt 14. juni 2014.
- Mjærum, Axel
 2008 Vår mangfoldige forhistorie. I *Arkeologi og identitet*, redigert av Bodil Petersson og Peter Skoglund, s. 11–22. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Lund.
- Myhre, Bjørn
 2003 Borregravfeltet som historisk arena. *Viking* 66:49–77.
 2004 Undersøkelse av storhauger på Borre i Vestfold. I *Halvdanshaugen. Arkeologi, historie og naturvitenskap*, redigert av Jan Henning Larsen og Perry Rolfsen, s. 203–226. Universitetets kulturhistoriske museer. Skrifter, nr. 3. Universitetets kulturhistoriske museer, Oslo.
 2013 Viken – Sveariket – Rus-riket. Viken omkring år 900 i lys av en nytolkning av Borre-funnet. *Viking* 76:151–180.
- Myhre, Lise Nordenborg
 1994 *Arkeologi og politikk. En arkeo-politisk analyse av faghistoria i tida 1900-1960*. Varia, vol. 26. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
 1995 Fortida som propaganda: arkeologi og nazisme – en faglig okkupasjon. *Frå haug ok heiðni* 1:13–20.
- Munch, Peter Andreas
 1941 [1852] *Det norske folks historie*. Serie C, Norske historikere, bind 1–7. Instituttet for historisk forskning, Blix, Oslo.
- Myklebust, Dag
 1994 *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Historien 1844-1994*. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, årbok 1993.
 1999 Utviklingen av kulturminnevernet gjennom 1900-tallet. Noen hovedtrekk og noen fremtidsvyer. *Fortidsminneforeningens årbok* 153:9–34.
- Niemi, Einar
 2001 Nordnorske regionale strategier: Fortidsforestillinger og hjemkomstmyter. I *Fortidsforståelser*, redigert av Trond Thuen, s. 47–70. Høyskoleforlaget, Kristiansand.
- Nora, Pierre
 1998 [1992] The Era of Commemoration. I *Symbols*, redigert av Pierre Nora og Lawrence D. Kritzman, s. 609–637. Realms of memory. Rethinking the French past, vol. 3. Columbia University Press, New York.
- Oset, Hans Christian
 1967 *Nasjonalparken med kongegravene i Borre*. Vestfold fylke, Horten.
 1982 Bygdens sommerstue. I *Nasjonalparken i Borre. Jubileumsskrift ved et 50-års minne, 1932-1982*, s. 29–31. Borre kommune, Horten.
- Petersson, Bodil
 2008 Skåne mellan nationerna. Arkeologi och regional identitet. I *Arkeologi och identitet*, redigert av Bodil Petersson og Peter Skoglund, s. 23–38. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Lund.
- Riksantikvarieämbetet
 2013 *Riksantikvarieämbetets ställningstagande vad gäller serienomineringen Viking Age Monuments and Sites*. Elektronisk dokument, <http://www.raa.se/aktuellt/press/om-aktuella-fragor/>

- viking-age-monuments-and-sites-riksantikvarieambetets-stallingstagande-vad-galler-serienomineringen/, besøkt 23. juli 2013.
- Rømming, Ellen
1999 *Desentralisering, regionalmakt og lokale maktstrukturer*. Makt- og demokratiutredningens rapportserie, rapport nr. 5. Elektronisk dokument, <http://www.sv.uio.no/mutr/publikasjoner/rapporter/rapp1999/rapport5.html>, besøkt 14. juni 2014.
- Selstad, Tor
2001 Fylkeskommunens vekst, fall – og gjenoppstandelse? *Regionale trender. Tema: regionalisering 1/2001*, NIBR 2001:11–17.
- Skrede, Joar
2012 *Striden om vikingskipene. En systematisering av et empirisk materiale*. Elektronisk dokument, http://www.niku.no/filestore/Publikasjoner/Oppdragsrapporter/NIKUOppdragsrapport145_2012.pdf, besøkt 14. juni 2014.
- Sommer, Ulrike
2000 Archaeology and Regional Identity in Saxony. *Public Archaeology* 1:125–142.
- Stefánsdóttir, Agnes og Matthias Malüch red.
2014 *Viking Age Sites in Northern Europe. A transnational serial nomination to UNESCO's World Heritage List*. Elektronisk dokument, <https://www.vfk.no/Documents/vfk.no-dok/Kulturav/Verdensarv/Nominasjonsdokument.pdf>, besøkt 14. juni 2014.
- St. meld. nr. 35 2012–2013 *Framtid med fofofeste: kulturminnepolitikken*. Det kongelige miljøverndepartement.
- Stugu, Ola Svein
2008 *Historie i bruk*. Samlaget, Oslo.
- Stylegar, Frans-Arne
2007 *Skjelettene fra Oseberg og Gokstad*. Arkeologi i nord. Elektronisk dokument, <http://arkeologi.blogspot.com/2007/09/skjelettene-fra-oseberg-og-gokstad.html>, besøkt 14. juni 2014.
- Swensen, Grete og Torgrim Sneve Guttormsen
2013 Introduksjon – å lage kulturminner. I *Å lage kulturminner. Hvordan kulturarv forstås, formes og forvaltes*, redigert av Grete Swensen, s. 9–25. Novus, Oslo.
- Tarlow, Sarah
2001 Decoding ethics. *Public archaeology volume 1*:245–259.
- Thaule, Jimi
2007 *På nasjonal grunn: Nasjonal Samlings bruk av ritualer og historiske symboler 1933-45*. Upublisert masteroppgave i samtidshistorie ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Titlestad, Torgrim
2006 Hafslvsfjord og Stiklestad – nasjonens arnesteder. Om årsaker til prioritering av historiske minnesteder. I *Stiklestad og andre minnesteder. Foredrag i 2004 og 2005*, redigert av Eskil Følstad, Per Steinar Raaen og Olav Skevik, s. 97–109. Stiklestad Nasjonale Kultursenter, Verdal.
- UNESCO
2013 *Viking monuments and sites / Vestfold ship burials and Hyllestad Quernstone Quarries. UNESCO World heritage tentative lists*. Elektronisk dokument, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5577>, besøkt 14. juni 2014.
- Vestfold fylkeskommune
2007 *Helhetlig attraksjonsstrategi for vikingtidsformidling i Vestfold*. Elektronisk dokument, http://sak.vfk.no/PolitiskAgendaDocs/Vedlegg%5C2014_02%5C418343_1_1.PDF, besøkt 14. juni 2014.
- 2008 *Helhetsplan for Borreparken 2007-2015. 15. oktober 2007. Korrigert for mindre feil og mangler 14. februar 2008*. Vestfold fylkeskommune og Midgard historisk senter, Tønsberg.

Warring, Anette

2003 Erindringsfællesskab og erindringspolitikk som magtvilkår og magtmiddel. I *På sporet af magten*, redigert av Peter Munk Christiansen og Lise Togeby, s.33–45. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.

Ytre-Eide, Anett

2010 *Å leve som viking. En studie av norske vikinglag*. Upublisert mastergradsavhandling i kulturhistorie, ved Institutt for kulturstudier og orientalske språk, Universitetet i Oslo,

Østigård, Terje

2001 *Norge uten nordmenn. En antinasjonalistisk arkeologi*. Spartacus, Oslo.

2009 Nasjonal og regional identitet eller kulturell kompleksitet. Forståelser av irrelevante og unike kulturminner. *Primitive Tider* 11:19–29.

Østigård, Terje og Terje Gansum

2009 Vikingtiden på Borre. Hvordan har fortiden blitt brukt og formidlet? I *Tankar om ursprung. Fortiden och medeltiden i nordisk historieanvändning*, redigert av Samuel Edquist, Lars Hermanson og Stefan Johansson, s. 249–268. The Museum of national antiquities Stockholm Studies, vol. 13. Statens historiska museum, Stockholm.

Øvrelid, Arne

2006 Strid om Hjørungavåg-slaget's geografiske lokalisering. Historieskrivning og debatt fra 1600-tallet frem til 1940. I *Striden om stedet. Hjørungavåg-slaget i norsk historie og kulturdebatt*, redigert av Stein Ugelvik Larsen, s.117–145. Sunnmørsposten, Ålesund.

Norsk Arkeologisk Selskap

Årsberetning 1.11.2012 – 31.12.2013 og Regnskap pr. 31.12.2013

Den ordinære generalforsamling for år 2012 ble holdt den 23. november 2012 i Det Norske Videnskaps-Akademis lokaler, Drammensveien 78 i Oslo. Til stede var ca. 80 medlemmer. Preses, Christen Aass, ønsket velkommen til det 76. årsmøtet. Det var ingen merknader til innkallingen. Kristian Myklebust ble valgt til å undertegne protokollen.

Årsberetningen og regnskapet var sendt ut sammen med innkallingen til generalforsamlingen.

Christen Aass gjennomgikk regnskapet.

Revisjonsrapporten ble lest av Erik Sanness Johnsen. Det var ingen kommentarer til årsberetning eller regnskap, og de ble vedtatt av generalforsamlingen.

Medlemskontingenten

Styret foreslo samme kontingent som for 2012:

Kr. 350,- for enkeltmedlemmer

Kr. 450,- for ektepar/familiemedlemskap

Kr. 200,- for studenter/skoleelever

Livsvarig medlemskap er 20 ganger kontingenten for enkeltmedlemmer.

Forslaget ble vedtatt.

Valg av styre

Lyder Marstrander redegjorde for valgkomitéens forslag til styresammensetning for 2013:

Preses: Ole Rikard Høisæther

Styremedlemmer: Elin Dalen Elisabeth Farnes

Clarín Moestue Sonja Robøle

Christian Størmer Susanna Thommessen

Generalsekretær: Egil Mikkelsen

Revisor: Erik Sanness Johnsen

Valgkomitéens forslag ble vedtatt.

Styrets forslag til valgkomité for 2013 var Lise Tschudi, Carl Biørnstad og Christen Aass. Disse ble valgt.

Eventuelt

Ingen forslag innkommet.

Den formelle delen av generalforsamlingen ble avsluttet.

Foredrag

Kveldens foredragsholder, dr.philos. Mikael Males, forsker ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier på UiO, holdt foredrag om Orknøyene med tittelen: «Sagaen om jarlene på Orknøyene – hva kan sagaen fortelle om stedene, hva kan stedene fortelle om sagaen?» Etter foredraget ble det servert snitter og vin til 73 deltagere.

Turer

Norsk Arkeologisk Selskap arrangerte en 5-dagers vårtur til Orknøyene i sporene etter steinaldermennesker og vikinger, i tidsrommet 24.–28. mai 2013. 81 personer deltok på turen. Lyder Marstrander var fagansvarlig for programmet. Guide var fylkesarkeolog på Orknøyene Julie Gibson. Turleder var styremedlem Sonja Robøle.

Søndag 1. september gikk årets sensommertur til Hurum i Buskerud. Faglig ansvarlige for turen og guider underveis var styremedlem Christian Størmer, arkeolog Håvard Kilhavn og generalsekretær Egil Mikkelsen. Første post på programmet var besøk i Hurum middelalderkirke og det Huitfeldtske gravkapell. Carl Huitfeldt fortalte om gravkapellet. På Verket ved Svelvikstrømmen så vi en hellekistelokalitet fra yngre steinalder og på Holtvedtryggen et gravfelt fra eldre jernalder. Vi spiste en fantastisk lunsj på Holmsbu bad. Så gikk turen til Rødtangen, hvor vi så gravrøyer fra bronsealderen og to dyssegraver fra yngre steinalder. - Det var 71 deltagere på turen.

Medlemsmøter

7. mars ble det holdt medlemsmøte i Historisk museum i samarbeid med studentene ved IAKH. Det var 3 foredrag. Kristine Ødeby, master i arkeologi, IAKH, Universitetet i Oslo, holdt foredraget: «Treskjæring i middelalder – valg av motiv og portalens betydning». Halldis Hobæk, Ph.D., Kulturhistorisk museum, fortsatte med foredraget «Tingsteder på Vestlandet i vikingtid og middelalder – arkeologiske lokaliteter?» Unn Pedersen, postdoktor, IAKH, Universitetet i Oslo, avsluttet med «Vikingtidens finsmeder». Til stede var ca. 60 personer.

Stiftelsesmøtet

22. november 2013 ble det første Stiftelsesmøte holdt i Det Norske Videnskaps-Akademis lokaler, Drammensveien 78 i Oslo. Det ble holdt to foredrag.

Jan Magne Gjerde tok oss med på «Ei reise i steinalderens bergkunst og landskap på Nordkalotten». Christofer Prescott og Anne Lene Melheim tok oss med til et sted «Der ingen kunne tru at nokon kunne bu – undersøkelser i Skrivarhelleren i Sogn». Generalsekre-

tær Egil Mikkelsen presenterte neste års vårtur til Romsdal og Nordmøre. 74 medlemmer deltok på møtet.

Etter foredragene ble det servert en toretters middag.

Arkeologisk fond – tildelinger 2013

Til Arkeologisk fond kom det i 2013 inn 7 søknader. Fondsstyret har bestått av: Egil Mikkelsen, Ole Rikard Høisæther, Jorunn Vandvik Johnsen og Petter B. Molaug. Fondet besluttet å tildele midler til 4 av søkerne:

Tone Bergland, Trondheim: kr 2000,-. Støtte til reise til Bergen for å studere dyrebein fra Folkebibliotekstomta i Trondheim, til belysning av dyreholdet i middelalderen.

Laura Brunse, Tromsø: kr 3000,-. Støtte til reise for å studere klebersteinsbrudd i Troms, til belysning av datering, driftsfaser, driftsform, omfanget av produksjonen og sosiale strukturer rundt utvinningen.

Jane Hamill, Göteborg: kr 4500,-. Støtte til reise til Trondheim for å studere nedbrytingen av tregjenstander smeltet fram fra snøfonner i Oppdal.

Jannike Larsen, Bergen: kr 5000,-. Støtte til deltagelse i en middelalderkonferanse i Slovakia, med foredraget «Landscape use and farming in Western Norway from early Iron Age into the Middle Ages».

Totalt ble det delt ut kr 14 500,-.

Økonomisk situasjon

Selskapets økonomi er i god orden. Årsregnskapet er lagt frem under forutsetning av fortsatt drift. Årsregnskapet viser et overskudd på kr 121 892,-. Etter styrets mening gir det fremlagte regnskap et korrekt bilde av selskapets resultat og stilling. Selskapets regnskap føres av deltidsansatt sekretær.

Det har vært holdt 5 styremøter i løpet av året.

Norsk Arkeologisk Selskap har 510 medlemmer i Norge og i utlandet: 364 enkeltmedlemmer, 84 familiemedlemskap, 26 studenter, 32 livsvarige medlemmer og 4 støttemedlemmer. Det er ca. 150 som abonnerer på Viking.

Det er registrert 34 innmeldinger og 33 utmeldinger.

Viking

Viking 2013 ble trykket hos 07 Media AS, Oslo, og sendt til medlemmene i slutten av november. Redaksjonen har i 2013 bestått av Unn Pedersen (redaktør), Terje Birkrem Hovland, Anne Lene Melheim, Axel Mjærum og Irmelin Axelsen (redaksjonssekretær).

Tur til Orknøyene 24.–28. mai 2013

Årets hovedtur gikk til Orknøyene. Turen var lagt opp av Sonja Robøle fra Styret i samarbeid med fagansvarlig arkeolog Lyder Marstrander og fylkesarkeologen på Orknøyene, Julie Gibson. Julie var også vår guide 4 av de 5 dagene turen varte. Teknisk arrangør var Kulturreiser v/ Tone Eike. 78 medlemmer deltok på turen.

Fredag 24. mai

Avreise fra Gardermoen kl. 09.00 med Widerøe's fly Dash 8. På grunn av tekniske endringer, landet vi på Wick flyplass i Caithness på nordspissen av det skotske fastlandet. Derfra kjørte vi buss til fergeleiet ved John O' Groats hvor vi tok ferge over til sydspissen av øya Ronaldsay og videre til øya Mainland og Kirkwall hvor vi skulle bo. Endringen i reiseplan førte til forsinkelser i vårt program, og etter koffertdropp på henholdsvis Kirkwall og Ayre Hotel, med påfølgende lunsj på Kirkwall Hotel, var det byvandring med arkeolog Christopher Gee, vår norsktalende guide. Han ga oss en oversikt over hvordan byen Kirkwall har utviklet seg fra dens begynnelse som kaupang, og senere kirkested på 1100-tallet, til i dag. På veien opp til St. Magnus katedralen pekte Christopher bl.a. ut det opprinnelige tingstedet og stedet for hallen til Jarl Ragnvald Brusesson (1011–1046). *St. Magnus katedralen* som ble grunnlagt i 1137 er dedisert til Jarlen Magnus, martyr og senere Orknøyenes skytshelgen. Han er også gravlagt inne i kirken. Vi fikk en orientering om katedralens historie og arkitektoniske utvikling. Den store kirken som er bygd i engelsk romansk stil av rød sandstein, tilhører i dag befolkningen på Orknøyene, og hverken kronen eller noen kirkelig myndighet kan blande seg inn i dens virksomhet.

Vi fortsatte videre til ruinene av *Biskopens Palass*, tvers overfor kirken, som ble grunnlagt samtidig med kirken av biskop William i 1137. I dag fremstår palasset som en ruin fra 1600-tallet. Vår siste stopp på byvandringen var *Jarlens Palass* i Kirkwall som ble oppført mellom 1600 og 1607 av Jarl Patrick Stewart. Arkitekt for dette bygget var en skotte som hadde studert i Frankrike, og palasset skal være det beste eksempel på fransk arkitektur i Skottland.

Tilslutt besøkte vi whiskydestilleriet *Highland Park*, før vi returnerte til Kirkwall Hotel og middag. Etter middag var det mottakelse med foredrag på *St. Magnus Centre* arrangert av The Orkney Archaeological Society. Arkeolog Nick Card, leder for de store utgravningene som pågår på Ness of Brodgar, holdt et svært spennende foredrag om de neolittiske husstrukturene som er utgravd her de siste årene, og vår generalsekretær, Egil Mikkelsen, kvitterte med foredraget «A Historical Survey of Norwegian Archaeology».

Lørdag 25. mai

Denne dagen skulle vi besøke Vestre Mainland. Etter avgang fra hotellene kl. 09.00 stoppet vi først ved Verdensarvområdet «*Neolithic Orkney*» med *Maeshowe*, *Standing Stones of Stenness* og *Ring of Brodgar*. Området, som er avgrenset på hver side av innlandsjøene Loch of Harray og Loch of Stenness, representerte det religiøse senter på Orknøyene i neolittisk tid. På 3000-tallet f.Kr. var Loch Stenness brakkvann, og dette var et rikt jordbruksområde der de mektigste bøndene reiste store steinmonumenter i fellesskap til seremoniell bruk. Det har siden sommeren 2004 foregått nye arkeologiske utgravninger i dette rike neolittiske området, og det er nå også avdekket en liten landsby med seremonihus, bl.a. et større hus kalt «katedralen», med en rekke interessante funn. Vi besøkte først *Ring of Brod-*

gar (ca. 2500 f.Kr.) et «hengemonument» - eller en steinsetting med 36 av sine opprinnelige 60 oppreiste steiner bevart. Brodgar betyr stor innhegning, og ringen har en diameter på 104 m og er omkranset av en 10 m bred grøft med en ytre jordvoll. I området utenfor ringen ligger gravfelt som er ca. 1000 år yngre. Monumentet har vært et møtested for seremonielle handlinger i forbindelse med fester for de døde, og det sentrale, flate området innenfor ringen må ha vært et spesielt hellig sted der kun noen få personer hadde adgang («presteskape»).

Vi fortsatte videre til *Maeshowe*, en av de flotteste megalittgravene i Nordvest-Europa. Graven – en ganggrav – er datert til ca. 3000 f.Kr. Den er dekket av en stor jordhaug og omgitt av en grøft og voll. En 10 m lang passasje i haugen fører inn til et stort gravkammer som er bygd i tørrmur. En antar at gravkammeret ble brukt til fellesbegravelse for de mektige bøndene som bodde i området, men fordi graven er blitt forstyrret en rekke ganger, er det gjort få funn av menneskebein. Vi gikk inn i passasjen til gravkammeret der Julie pekte på flere steiner med runeinnskrifter, samt en graffiti av en løvefigur utført i norrøn stil, som vitner om at norrøne folk brøt seg inn i graven på midten av 1100-tallet. Denne hendelsen er også nevnt i Orknøyinga saga. Ved vintersolverv (21.12) ligger *Maeshowe* på linje med solen når den går ned bak fjellet på øya Hoy, og solstripen lyser opp den mørke passasjen og treffer bakveggen på gravkammeret.

Vi fortsatte videre til *Standing Stones of Stenness* som er et noe eldre (ca. 3000–2900 f.Kr.) og mindre spektakulært hengemonument enn Ring of Brodgar. Her er kun 4 av de oppreiste steinene bevart, men ringen har et stort ildsted i midten. Arkeologiske utgravninger har avdekket en rekke dyrebein og keramikk som vitner om at menneskene i neolittisk tid tilberedte mange måltider her – kanskje i forbindelse med de rituelle seremoniene. Til slutt fortalte Julie om «Odins Stein» som ble fjernet med dynamitt av en bonde fra Aberdeen.

Etter lunsj på *Standing Stones Hotel*, fortsatte vi videre nordover på Mainland til *Brough of Birsay*. Tiden måtte beregnes nøyaktig pga. tidevannet da turen inkluderte en 10 minutters gange over eidet mellom Mainland og øya Birsay.

På *Brough of Birsay* finnes en rekke fortidsminner, hvorav de eldste er restene etter et lite klosteranlegg med kirke og gravplass fra 500-tallet. På 600- og 700-tallet var Birsay et piktisk maktsenter, og fra denne tiden er det funnet husstrukturer etter en bosetning som ligger under dagens ruiner. En vet ikke hva som skjedde med den piktske befolkningen, men i tidlig Vikingtid var Birsay bebodd av norrøne folk som hadde overtatt området. I over 200 år var Birsay det norrøne maktsenteret på Orknøyene, og de mange hustuftene som vi så i terrenget, stammer fra denne tiden.

I Orknøyinga saga hører vi at Jarl Thorfinn, som hadde sin permanente residens på Birsay, bygde en Kristkirke her etter sin hjemkomst fra pilegrimsferden til Roma i 1050. Julie fortalte at denne kirken trolig lå på fastlandet ved siden av Jarlens Palass (på det stedet som nå er Birsay Village) og at den kirkeruinen vi ser på øya i dag, er en noe yngre romansk bygning fra tidlig 1100-tallet. *Brough of Birsay* ble forlatt på 1100-tallet da det norrøne maktsenteret på Orknøyene flyttet til Kirkwall i forbindelse med flyttingen av St. Magnus og etableringen av katedralen i 1137. Tilslutt fikk vi høre at de arkeologiske utgravningene av *Brough of Birsay* var en av de største på Orknøyene og varte i over 30 år.

Siste stopp på dagens program var den neolittiske landsbyen *Skara Brae*, som også står på UNESCOs Verdensarvliste. Husene, som ligger helt ute ved havet i Bay of Skaill, er de best bevarte steinalderhus i Nord-Europa. *Skara Brae* var i kontinuerlig bruk ca. 3200–2200 f.Kr.

Figur 1. På vei over eidet ved fjære sjø til Brough of Birsay, West Mainland. Foto: Elisabeth Farnes.

Landsbyen overlevde fordi husene lå under jorden og ble forseglet av flyvesand kort tid etter at de ble forlatt. Opprinnelig ble husene anlagt lenger inn på land ved en liten innsjø, men ved erosjon forsvant etter hvert landet mellom innsjøen og havet. Havet står nå 5 m høyere enn i neolittisk tid, og stedet er i dag støttet opp av en moderne mur som skal hindre videre erosjon. Skara Brae representerer et lite bondesamfunn med 8 bevarte bolighus og et verksted der menneskene levde og arbeidet nær hverandre. Det som gjør husene så spesielle er at nesten alt inventaret er bevart. Landsbyen ble utgravd av den verdenskjente arkeologen Gordon Childe på slutten av 1920-tallet. Vi ruslet litt rundt på egenhånd og betraktet de nå åpne steinhusene hvor interiøret med senger, hyller, ildsteder og kjøkkenredskaper av stein er godt bevart. Etterpå tok vi en titt inn i besøkssenteret, og noen fikk også sett Skaill House, den lokale lordens (Lairds) residens med en eldre og svært interessant arkeologisk utstilling i 2. etasje.

Tilslutt kan nevnes at en av vikingtidens største og flotteste sølvskattfunn, The Skaill Hoard, ble funnet på dette stedet. Vi satte oss i bussene igjen og kjørte tilbake til hotellene og fellesmiddag på The Ayre Hotel.

Søndag 26. mai

Denne dagen skulle vi kjøre på Østre Mainland mot Scapa Flow. I Scapa Flow lå den Britiske marinebasen på Orknøyene under begge verdenskrigene. Her var det gode

Figur 2. Hus 8 med interiør, i den neolittiske landsbyen Scara Brae, West Mainland. Foto: Elisabeth Farnes.

havneforhold og dypt vann for store slagskip. 6 måneder etter starten på 2. verdenskrig, snek en tysk ubåt seg inn i dette farvannet og senket det store britiske slagskipet «HMS Royal Oak» med 834 mann om bord. Denne hendelsen resulterte i at Churchill beordret byggingen av store sementbarrierer i sjøen på øyene mellom Mainland og South Ronaldsay – «The Churchill Barriers» - som skulle hindre fiendtlige skip i å komme inn i Scapa Flow fra øst. Vi gjorde først en kort stopp ved minnesmerket «The Royal Oak Memorial Garden», hvor det også var et lite besøksenter som forklarte hva som skjedde her under 2. verdenskrig. Vi kjørte over den første av barrierene som nå utgjør forbindelsen mellom øyene, og stoppet ved *Italian Chapel*. Kapellet, som er en Nissen hytte, er utsmykket som en liten kirke i italiensk stil. Den ble bygd av italienske krigsfanger som hadde sin leir – Prison Camp 60- rett ovenfor kirken. Vi fortsatte videre på barrierene og stoppet for lunsj på Sands Hotel på øya Burray. På veien nordover til Deerness, det østligste punktet på Mainland, fortalte Julie om det moderne Orknøyene, det politiske system og om øyas forhold til U.K.

The *Brough of Deerness* er en imponerende klippeøy som ligger ytterst ute i havet. Adkomsten var i dag, som i fortiden, via en bratt og kronglete sti. På toppen av halvøya kunne vi se ruinene av en steinkirke, og rundt denne lå rester etter en bosetning med jordvoller fra over 30 hus. Mot land var klippehalvøya beskyttet av en mur av stein og jord. En trodde lenge at Brough of Deerness var et klostersted, men utgravninger har vist at dette

var hjemstedet til en mektig norrøn høvding. Stedet var først bolig for et lite piktisk samfunn, men på begynnelsen av 900-tallet ble det overtatt av norrøne folk som bodde her i ca. 250 år. Dagens kirkeruin og de synlige husstrukturene stammer fra denne tiden. Julie fortalte at stedet ble brukt som pilegrims mål helt opp til 1800-tallet

Vi avsluttet dagen med et besøk i *Mine Howe* - et spesielt anlegg fra eldre jernalder som ble oppdaget i 1946, men først åpnet for publikum i 1999. Anleggets kjerne er den store jordhaugen som er omkranset av en vid, steinkledd grøft. Sentralt i jordhaugen er det konstruert en dyp sjakt med trapper ned til et underjordisk, steinsatt kammer, 7.4 m fra overflaten. Inngangen til denne sjakten er i dag markert med et moderne tårn av tre. Vi ble mottatt av en lokal guide, og de som ville, kunne gå ned i sjakten til det underjordiske kammeret. Guiden fortalte at det utenfor den steinkleddede grøften er funnet flere strukturer som vitner om metallarbeid på stedet, og at dette arbeidet var knyttet til et stort rundt hus som fortsatt var i bruk i piktisk tid. Funn av miler og en smie, samt rester etter bronsestøping og jernarbeid, tyder på at *Mine Howe* var et viktig senter for metallproduksjon i området. Den sentrale underjordiske kjernen antas å ha blitt bygd i eldre jernalder for seremonielle/rituelle handlinger. Senere i jernalderen- eller i piktisk tid – skal det ha vokst opp en liten bosetting utenfor den steinsatte grøften, som drev med metallarbeid. En gravplass og en tidlig kirke her, dedisert til St. Ninian, vitner om piktisk innflytelse. På veien tilbake til Kirkwall stoppet vi ved gullsmedbutikken til Sheila Fleet ved Tankerness, som lager smykker med design fra Orknøyene. Fellesmiddag på The Kirkwall Hotel

Mandag, 27. mai

Denne dagen skulle vi tilbringe på øya *Rousay*. Dessverre var det overskyet og tilløp til regn, og det blåste kraftig. Det var avreise fra hotellene kl. 09.30 med buss til Tingwall hvor vi tok fergen over til *Rousay*. Tingwall er et av de gamle tingstedene på Orknøyene, og stedet er nevnt flere ganger i *Orknøyinga saga*.

Første stopp på dagens program var *Midhowe Cairn and Broch*, et anlegg som lå helt ute ved havet ved Einhallow Sound på sørsiden av øya. Vi måtte gå et stykke fra hovedveien ned til stranden. Vi stoppet først ved *Midhowe Cairn* som er Orknøyenes lengste kammergrav, 23 m lang. Graven består av et avlangt, midtre kammer som på begge langsider er inndelt i 12 rom (stalls) med flate, oppreiste steinheller. Hverken den opprinnelige haugen eller tørrmurtaket over graven er bevart, men graven er i dag beskyttet av en hangar, noe som gjør at vi kan vandre rundt på stillaser og betrakte den ovenfra. Mange av rommene har lave hyller eller benker hvor den døde ble lagt, og i den nordøstlige del av graven er det funnet rester etter 25 gravlagte personer. Inngangen til kammergraven var gjennom en trang passasje i kortenden, som synes å ha blitt blokkert da graven gikk ut av bruk. Slike store gravanlegg ble betraktet som bolig for de døde der landsbybefolkningen trolig deltok i ulike aktiviteter; men der tilgang til selve graven nok var begrenset til noen få privilegerte personer. Graven er datert til ca. 3500 f.Kr.

Vi fortsatte videre til fots til *Midhowe Broch* – en av de mange brochs fra jernalderen som er så karakteristiske for Vest- og Nord-Skotland med Øyene. En broch er en rund tårnbygning i flere etasjer, konstruert av to tørrsteinsvegger med trappegang imellom, og ofte inndelt i flere rom. Den fungerte som en befestet bolig for den mektige høvdingen i området og hans folk. *Midhowe Broch* lå bratt opp fra havet ytterst ute på et nes og var i forhistorisk tid avstengt fra fastlandet med to grøfter og en steinvoll. Denne naturlige forsvarsplasseringen

gjorde det vanskelig å angripe brochen. Midhowe ble bygd omkring 200 f.Kr. og var fortsatt i bruk i piktisk tid. Etter hvert ble den indre strukturen delt opp i flere rom, og det ble bygd flere bygninger rundt. Det var imponerende å se størrelsen på de store, flate steinhellene i vegger og ganger som jernalderens mennesker hadde hentet opp fra klippeveggene nede ved stranden. Overalt på Orknøyene så vi denne oppspaltingen av fjellet i store steinheller langs kysten som ga byggemateriale til mange av de forhistoriske anleggene. De mange arkeologiske funnene fra Midhowe som var vist på plansjer på veggene, ga oss en god inn-sikt i dagliglivet til de menneskene som bodde her.

Etter medbrakt lunsj i veikanten i bitende vind og duskregn, fortsatte vi videre mot *Taversoe Tuick*. På veien passerte vi Westness hvor Lyder Marstrander før en del år siden var med på å grave ut en norrøn bosetning og gravplass. *Taversoe Tuick* er en av tre kammergraver fra neolittisk tid på Orknøyene som har den uvanlige konstruksjonen med gravkamre bygd over hverandre i to etasjer. Graven ble oppdaget da husfruen til den lokale lorden på Trumland House ønsket å anlegge en utsiktspost på eiendommen deres på 1800-tallet. De to gravkamrene som var dekket av en steinrøys hadde hver sin inngang, men var ikke innbyrdes forbundet. Graven var gravstedet til de herskende bøndene som bodde i området for ca. 4500 år siden.

Fra Taversoe Tuick spaserte vi ned til fergeleiet og kafeen «The Pier» hvor vi fikk oss noe varmt å drikke før vi tok fergen tilbake til Mainland. På overfarten pekte Julie ut ruinene av Cubbie Roo's Castle på øya Wyre. Dette er en av de eldste borgene i Skottland, bygd ca. 1150. Stedet er oppkalt etter den norske høvdingen, Kolbein Hríga, Orknøylegendens Cubbie Roo, som er nevnt i både Orknøyinga saga og i Håkon Håkonssons saga. Om kvelden var det avskjedsmiddag på Lynnfield Hotel med taler og gaveoverrekning.

Tirsdag 27.mai

Etter utsjekking fra hotellene kjørte vi mot Stromness i et fantastisk sommervær og stoppet i *Orphir* der vi skulle se *Earls Bu* og *Orphir runde kirke*. Vi ble guidet rundt av arkeolog Sara Jane Gibbon som fortalte oss om jarlesetet her. Earls Bu (Jarlsbu) som var et høvdingsete og den eldste gården i området, tilhørte de norske jarlene på Orknøyene i det 12. århundre. Stedet hadde en gruppe gårdsbygninger og en gildehall som alle lå på nordsiden av kirken. En trodde tidligere at de restene av steinhus som vi kunne se i dag, tilhørte jarlesetet, men disse er nok senere. Av rundkirken er nå kun en del av koret med apsis bevart. Kirken som er fra det 12. årh. er trolig den kirken som er nevnt i Orknøyinga saga, hvor vi hører at Jarl Håkon Paulsson reiste en kirke etter at han kom tilbake fra korstoget til det Hellige Land. Den runde formen synes å være inspirert av Den Hellige Gravs kirke i Jerusalem, og kirken er således enestående blant de gjenværende middelalderkirkene i Skottland. Den er viet til St. Nikolaus, og ble senere sognekirke for distriktet. Ved kirken, som ble revet i 1757, lå det en stor kirkegård, og vi fikk også se restene etter den gamle møllen som var en del av jarlesete.

Tilslutt besøkte vi The Orknøya Saga Senter som lå på stedet, og fortsatte videre til Stromness. Etter en liten byvandring på egenhånd, spiste vi lunsj på restauranten «The Ferry Inn» ved havnen, før vi satte oss i bussene og kjørte til fergestedet på South Ronaldsay og videre til flyplassen i Wick med flyavgang for Gardermoen kl. 16.15.

Referent: Elisabeth Farnes – styremedlem

Regnskap for perioden 1.11.2011 – 31.12.2012

Balanse pr. 31.12.2012

EIENDELER

DnB NOR 7001.06.00365	81 175	
DnB NOR 7056.66.15191	613 230	
DnB NOR 5084.05.24075	-	
Skagen Global	206 970	
Holberg Norden	148 752	
Påløpne renter		
Utestående - abonnenter	14 165	
Depositum flybilletter Molde	3 680	
Kortsiktige fordringer		
Til gode annonseinntekter	5 000	
Sum eiendeler		1 072 972

GJELD OG EGENKAPITAL

Skyldige skattetrekk	21 951	
Skyldig arbeidsgiveravgift	9 983	
Skyldige feriepenger	15 989	
Avsetning oppgradering hjemmeside	20 000	
Annen kortsiktig gjeld	14 430	
Skyldige trykkekostnader Viking		
Arkeologisk Fond:		
Pr. 31.10.12	116 193	
- utbetalt i 2013	-14 500	
+ gaver til Arkeologisk Fond		
+ renter 2013	2 622	104 316
Kapitalkonto:		
Pr. 31.10.12	764 411	
Overskudd	121 892	886 303
Sum gjeld og egenkapital		1 072 972

Resultatregnskap 2013

Inntekter:

Medlemskontingent	176 925
Salg av Viking	66 200
Støtte Norges forskningsråd	36 000
Overskudd arrangementer	129 417
Annonseinntekter	17 500
Renteinntekter	18 391
Kursoppgang Holberg Norden	42 003
Kursoppgang Skagen Global	51 970
Sum inntekter	<u>538 406</u>

Utgifter:

Lønninger	- 229 390
Arbeidsgiveravgift	-31 779
Diverse utgifter/gaver	-4 772
Datakostnader/vedlikeholdsavtaler	-17 913
Trykking Viking	-88 205
Kontorrekvisita, porto, telefon	-34 960
Annonser Nicolay	-3 300
Bankomkostninger	-6 195
Sum utgifter	-416 514

Årets overskudd	<u>121 892</u>
-----------------	-----------------------

© 2014 Kulturhistorisk museum, UiO / CC BY-NC-ND 3.0. Foto: James E. Knirk.

«Gyda seier at du skal gå heim»

Innskriften er funnet i vertshuskontekst under de arkeologiske utgravningene på Bryggen i Bergen og den har blitt tidfestet innenfor tidsrommet 1248-1332. Innskriften er ristet inn på en tynn grein og det står «Gyda seier at du skal gå heim». Det foreligger også et antatt svar på pinnen, men dette er vanskelig å tolke.

G.O. JOHNSEN A.S

Historiske produkter utviklet og gjenskapt i samarbeid med museene

Bildeteppe, putetrekk og spisebrikker med motiv fra tekstilene i Osebergskipet

Sølvnål i Oseberg-stil, kopi av funn fra Kaupang

Maria med barnet. Miniatyr fra Hedalen stavkirke

Miniatyrøks i bronse fra Kaupang (anhang)

"Lewis-sjakkbrikkene" fra ca år 1200. Funnet i Skottland, laget i Trondheim?

"Hitrakongen", sjakkbrikke fra ca år 1200, funnet på Hitra

"Venus fra Svinesund" Fruktbarhetssymbol fra steinalderen (nøkkelring)

Salatbestikk, miniatyr av jordbruksredskaper fra Oseberggraven

Bysantinsk medaljong i sølv og emalje fra 900-tallet

For Historisk Museums jubileum i 2004

memory
www.memory.no

Samarbeidspartner for utvikling av produkter for museumsbutikkene

Bull & Co
Advokatfirma AS

Medlem av Den Norske Advokatforening

Observatoriegata 1B
Postboks 2583 Solli
NO-0203 Oslo
Telefon: + 47 23 01 01 01
Telefaks: +47 23 01 01 11
www.bullco.no

Tschudi Shipping

- følger med i tiden

		Nyere tid	2002
		Middelalder	1537
	Yngre jernalder	Vikingetid	1050
		Merovingertid	800
	Eldre jernalder	Folkevandringstid	600
		Romertid	400
		Før-romersk jernalder (Keltertid)	Kr. f.
		Yngre bronsalder	500 f.Kr.
		Eldre bronsalder	1000 f.Kr.
		Yngre steinalder	1800 f.Kr.
		Eldre steinalder	3800 f.Kr.
			8000 f. Kr.